

5

31629

BENARES SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, Ph. D.

Nos. 73, 74, 78, & 81.

टुप्टीका

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता ।

TUPTEEKA,

LOSS ON ŚABARA SVÂMÎ'S COMMENTARY
ON THE MÎMÂMSÂ SÛTRAS,
BY BHATTA KUMÂRILA.

EDITED BY

ĀMAHOPĀDHYĀYA PANDIT GANGĀDHARA ŚĀSTRĪ, C. I. E.
PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

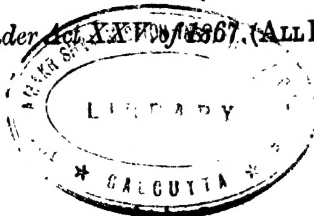
BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1904.

Registered under Act XXV of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED.)

R.M.I.C. LIB. 24Y	
Acc No	31629
Class No	
D	✓
	✓
C	as
C	as
Bn Card	✓
Check	✓

श्रीगणेशाय नमः ।

टुप्टीका ।

अथाऽतः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ॥ १ ॥

तृतीयेनावधृते शेषत्वे कः क्रत्वर्थः कः पुरुषार्थ इति विशिष-
श्चिन्त्यते । पूर्वमवधृते सामान्ये । यथा सप्तमेन सामान्यातिदेशे
सिद्धे ऽष्टमेन विशेषातिदेशश्चिन्त्यते । एवं लक्षणभेदः । अथ वा
अर्थे समवैषम्यमिति प्रयोजकाप्रयोजकत्वं पदसाधारणं चि-
न्त्यते । भाष्यकारश्चेदमेवाभिप्रेत्याह । 'अतिक्रान्तस्तृतीयवि-
षय' इति । पञ्चमे चाऽसाधारण्येनैवैवं व्यपदेश्यते प्रयोजका-
प्रयोजकलक्षणं वृत्तमिति ।

यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्तार्थलक्षणाऽविभक्त-
त्वात् ॥ २ ॥

यस्मिन्कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिरुपजायते स पुरुषार्थः
पदार्थः । तस्य लिप्तार्थलक्षणेति । किमुक्तं भवति । यवि
लिप्ताशब्देनाऽनुष्ठानमुच्यते, तदयुक्तम् । न हि क्रत्वर्थ-
ष्वपि विधिना बलात्पुरुषः प्रवर्त्यते । सत्यम् । क्रत्वर्थपु-
रुषार्थयोर्द्वयोरपि साध्यसाधनसम्बन्धौ वैदिकः किं तु पुरुषार्थे
करणमिच्छातो न नियोगतः, क्रत्वर्थे त्वनिच्छातः नियोगतः ।
तेन करणमभिप्रेत्योक्तं 'तस्य लिप्तार्थलक्षणे'ति । दुःखाकर-

त्वात्कथं यागः पुरुषार्थः साध्येनाविनाभावात्साधनस्य पुरुषार्थतोक्ता । एवं वा फलार्थवादत्वादनुदाहरणमनतिदृश्यमित्यादि । गोदोहनादीनि वाक्यात्पुरुषार्थानि प्रत्यक्षेण क्रतुपकारकाणि दृश्यन्ते । तस्मात्समुच्चयेन पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्ववधारणया । पुरुषार्थान्येव तादर्थ्यलक्षणेन शेषत्वेन । अस्माच्च ग्रन्थादनुमीयते बादरिमते पूर्वः पक्षस्तत्रेति । एवं वा—द्रव्यार्जननियमः क्रत्वर्थः । तेन हि द्रव्यमाकाङ्क्षितं तदित्यमुपादेयं यथा ऽवघातादयः । तस्मात्क्रतुना सहास्यैकवाक्यतापेक्षितत्वात् इतरक्रतुप्रतिघातार्थम् अनियमेनाप्युपात्तं क्षुभं विहन्त्येव । तस्माच्चत्र नियमस्य फलमश्रुतमप्यध्याहृत्य तेन सहैकवाक्यता कल्पनीया । इतरत्र श्रुतेनैकवाक्यता । हिरण्यादिनाशे च क्रत्वर्थनाशाक्रतुवैगुण्ये क्षामवत्यादीनां क्रतुप्रतिसमाधानार्थमुपदेशो युक्तः । इतरत्र तु वैगुण्याभावात्फलकल्पनैवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

श्रुत्याद्यभावादनङ्गं क्रतोः पुरुषस्य तु प्रीतिमुत्पादयन्ति कामश्रुतिनिरपेक्षाः शरीरधारणार्थमेवासावुपावृत्ते । अन्यथानुपपत्त्या कामश्रुतिभिराक्षिप्येत । तत्र पुरुषार्थेनोपाजितमस्तीत्यन्यथानुपपत्तिः क्षीयते यथाऽऽधाने । अपि च क्रत्वर्थे द्रव्यार्जने क्रतुविघातः स्यात् । देवतोद्देशेन च स्वद्रव्यपरित्यागे यागो भवति । क्रतुप्रयुक्तत्वे द्रव्याभावात्परित्यागो नास्तीति । द्रव्यार्जने च प्रक्रान्ते सर्वक्रतूनां प्रक्रमादपवा एष स्वर्गाल्लोकाच्छ्रित इति । यद्यारम्भविषयमतिपादनं ततो न घटते । अथवाऽङ्गारम्भेणैव प्रधानस्याख्यत्वादतिपादनाभावः । यागाकरणादतिपादनं यत्तदितरत्राऽपि घटत एव । क्रत्वर्थे तु सर्वक्रतूनां प्रक्रमादशकनीयो ऽर्थः स्यात् । क्रत्वर्थे

च तथार्जितस्याऽन्यत्राऽविनियोगाच्छरीरनाशात्सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् ।

न च द्वे द्रव्यार्जने एकं क्रत्वर्थमपरं पुरुषार्थं किं तर्हि एकमेवेदं द्रव्यमुपादवानस्यैते नियमा उपदिश्यन्ते पुरुषस्येति । एवं च सति प्रयोगकालाद्बहिरेतदङ्गं सदनुपकारकं स्यात् । अनन्तरेणाऽयं ग्रन्थः सम्बध्यते । कथं तर्हि सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यादित्यस्य शेषः । अथ वा प्रयोगवचनबहिर्भावाभेदं फलवतोऽङ्गम् । श्रुत्याद्यभावात् । अङ्गत्वे चाऽपनीतेऽनुपकारकं स्यादिति फलेनाऽयं ग्रन्थः । अथ वा प्रधानकालत्वादङ्गानामन्यस्मिन्काले क्रियमाणमनुपकारकं स्यादिति । न चैतदाधानवद्भवितुमर्हतीति । यथा ऽऽधानमन्यकालमपि प्रधानस्योपकारकं, नैवमिदं, कालविधेरभावात् । तस्मात्क्रत्वर्थं सदनतस्तन्त्रमुत्पाद्यं स्यात् । य एव क्रतुः प्रक्रान्तस्तमेवोररीकृत्य द्रव्यमुपादत्तं । एवं च द्रव्यार्जनेन सर्वकर्माणि प्रक्रान्तानि भवेयुः । यथा ऽवहन्तिः पौर्णमासे क्रियमाणे न सौर्यस्योपकरोत्येवमिहापि । तस्मात्प्रतिकर्म द्रव्यार्जनं न सर्वकर्मणां तन्त्रेणैवेति । न चाधानवद्भवितुमर्हति । यथा ऽऽधानं न क्रत्वर्थं नाऽपि पुरुषार्थम् । अथ वा ऽऽधानेनाग्नय उत्पाद्यन्ते न त्वेतेन ब्रीह्यादयः । अथ वा द्रव्यार्जननियमः फलवत्त्वात्पुरुषार्थः, आधानं तु न पुरुषार्थम् । अथ वा ऽऽधानशब्देनाऽऽहवनीयादयोऽभिधीयन्ते । यथा ब्राह्मः प्रयोगे श्रुता अङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते एवं कस्मान्न भवतीति परिचोदिते आह, न चाऽऽधानवद्भवितुमर्हतीति । न चैतदाहवनीयादिवद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । तत्र ह्याहवनीयादय उत्पन्नाः साकाङ्क्षः सन्तो वाक्येनाङ्गतां प्रतिपद्यन्ते । इह तादृशं नाऽस्ति वाक्यम् । गृह्णद्वाहेऽप्यङ्गत्वाय फलाय वेसङ्गत्वे नाऽस्ति प्रमाणम् ।

तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय, शास्त्रस्यानतिशङ्क्य-
त्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थेनाभिसम्बन्धात्क्रि-
यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

नोद्यन्तमादित्यमीक्षतेति । नञ्मुद्यदादित्येक्षतिधातवः क-
र्त्तव्यतावचनेन सम्बन्ध्यते । एवं श्रुतिवृत्तानि पदानि भवन्ति
न लक्षणावृत्तानि । यदा तु नञ्धातुपदयोः सम्बन्धस्तदा स्वार्थं
हित्वा वस्त्वन्तरं लक्षयन्ति । तस्मात्प्रतिषेधः । स च प्राप्ति-
पूर्वकः । प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमासादिषु विद्यते सा प्रतिषिध्यते ।
एवं च फलं न कल्पयितव्यं । यद्यपि नैष प्रतिषेधस्तथा ऽपि
फलकल्पनाभयाकृतत्वर्थो नियमः । एतावता हैनसा मुक्तो भव-
तीति फलार्थवादो ऽयम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नाऽयं प्रतिषेधः । त-
स्य व्रतमिति हि प्रकृत्य नोद्यन्तमादित्यमीक्षतेति व्रतमिति च
सामान्येन कर्मोच्यते । तद्विशेषमाकाङ्क्षमाणमनेन विशेष्यते
तदिदं कर्मेति । प्रतिषेधे पूर्वं साकाङ्क्षमेवाऽवतिष्ठेत । तेन चा-
श्रुतः कर्मविशेषो गृह्येत । एवं च वाक्यभेदाद् द्विरदृष्टं कल्प्येत ।
एवं प्रतिषेधे बह्वसमञ्जसम् । अतो विरोधान्न कर्त्तव्यतावचनेन
सम्बध्यते । तस्मात्प्रच्युतो ऽनन्तरेणोक्षतिना सम्बध्यते । अतो
नियमो ऽयम् । अर्थप्राप्तेन विपरिवर्त्तमानेनाऽस्ति कर्त्ता सम्बन्धः ।
श्रुत्याद्यभावान्नाऽस्ति क्रतुना । शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वादिति क्र-
त्वर्थे ऽपि तुल्यत्वात्कस्य चिदाशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं न
च द्रव्यञ्चिकीर्ष्यते इति । न च क्रत्वर्थं द्रव्यं सक्रियते वा
नेति । नित्यत्वेन सन्ध्योपासनादिवद् । नन्वीक्षणाभावो
ऽनीक्षणं येन सामर्थ्यात्सम्बन्धेन प्रगाढ्या क्रत्वर्थता स्यात् ।
अतः पुरुषार्थान्येतानि फलाधिना कौार्याणीत्येवमर्थ उपदेश ए-

षामभावत्वात्कर्त्तव्यता न घटते । सत्यं । प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा मानसव्यापारमङ्गीकृत्य प्रवर्तते निवर्त्तते वा । आदित्यस्यानीक्षणं कर्त्तव्यमिति मनसा संकल्पयति अतो ऽनीक्षणस्य मानमो व्यापारो ऽविनाभूतः । तस्याविनाभावाच्छकरोति लक्षयितुं । यथाकृतिर्व्यक्तिः । स्पर्शादीमामभावसम्बद्धानामपि तदभावाविनाभावाभावाच्च तेषां कर्त्तव्यता । क्रत्वर्थत्वे विधायकः कर्मोत्पत्तिमात्रनिष्ठ एव भवेत् । एवं च यदेवास्य तादर्थ्यप्रतिपाकत्वं तदेव हीयेत । प्रयोगवचनेन कृतत्वात् । तस्मात्सप्तो ग्रहीतव्यो यत्र विधायकोऽर्थत्वात् ।

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदीयेरन् ॥ ७ ॥

प्रदेयत्व इह निराकृते तृतीये चिन्ता । एतानि वै दश यज्ञायुधानीति विधिरयं स्वार्थत्वात् इतरथा परार्थता स्यात् । यद्येतानि प्रदीयमानानि यागं निर्वर्तयन्ति ततो भवन्ति यज्ञसाधनानि । साधनवचनो ऽयं तत्र यज्ञायुधशब्दो मुख्यः । इतरथा प्राणाज्या गौणः स्यात् । यागविशेषे ऽपि प्रधानयागसाधनान्येव । कथं ? एतानि वै दश यज्ञायुधानीति दर्शपूर्णमासयोराभ्यानात्प्रधानस्यैवाङ्गं साकाङ्क्षाणि प्रकरणेनैकवाक्यतां यान्ति । अतो नैषां प्रयाजादिभिः सम्बन्धः ।

अथ वा एतानि वै दश यज्ञायुधानीति दशपूर्णमासयोराभ्यानात्प्रधानस्यैवाङ्गं न प्रयाजादीनां । यद्धवीष्यासादयतीत्यर्थप्राप्तमासादनमनूद्य वेदिर्नियम्यते । अङ्गप्रधानहविरासादनमर्थप्राप्तं । तस्मात्तत्र वाक्यादङ्गप्रधानार्थता । एतानि वै दश यज्ञायुधानीति न किञ्चिदनूयते । न खलु समासः-न्तर्गतयोरेकमुद्देशकमितरद्विधायकं भवितुमर्हति । संख्या चैकक्रियायोगादुपपत्स्यते ।

स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्तस्मा-
द्यथाश्रुति स्युः ॥ ८ ॥

करणविभक्त्या हानेन किमपि कर्त्तव्यमिति पदान्तरेणोद्-
नेने दत्तो निराकाङ्क्षत्वान्नान्यप्रयोजनमाकाङ्क्षति । वाक्यादे-
षामुद्दननादि प्रयोजनं । प्रकरणेन क्रतुसम्बन्धो भवेद्वा
न वा । आयुषशब्दो ऽप्यायुषेष्वेव प्रसिद्धो लक्षणया स्फ्या-
दिषु वर्त्तते तान्यपि साधनान्येतान्यपीति । न च विद्यमाने
विधौ लक्षणा न्याय्या । अतः स्तुतित्वादनुवादो ऽयं । संख्या
चाऽऽसादनाभिप्राया ।

चोद्यन्ते चार्थकर्मसु ॥ ९ ॥

अयुक्तो ऽयं विकल्पो विषमशिष्टत्वात् । द्वितीये ऽपि
वर्णके मध्यात्पूर्वाद्धाञ्चावद्यतीति तावन्मात्रस्य होमाच्छिष्टं
वर्त्तते । तेन यजमानो धक्ष्यते । नैतदेवं मरणस्यानिसत्त्वा-
त्कदाचिदाकारविनाशः स्यात् बहुश्रवदानोद्धरणात् । तत्र
यत्र पात्रता नोपपद्यते ।

अथ वा देवतोद्देशेन द्रव्यपरित्यागान्निरिष्टिकानि । तस्मा-
त्प्रतिप्रयोगमुत्पाद्येरन् । तत्रान्तरे अत्रियमाणो न तैर्दृश्येत ।
निरिष्टिकान्यप्युपादातुमशक्तो निरिष्टिकत्वादेव । अथ वा
श्रवदाने उद्धृतं यादृशं सत्पूर्वं यज्ञसाधनमभून्मरणवेलायां न ता-
दृगिति यज्ञपात्रता नोपपद्यते । उद्दननाद्यर्थत्वे तु न किञ्चि-
द्विरुद्धं । चतुर्दश त्रयोदशेत्युभयत्र तुल्यं । न द्रव्यभेदाद्वा-
हुतिभेदः । एकदेवतत्वात्सर्वैरेकेवाऽऽहुतिः ।

तत्र के चिदाहुः । उत्पत्तिवाक्यशिष्टेन द्रव्येण बाधित-

त्वात्कर्मान्तरमापततीति दर्शनं इदं नोपपद्यते । न हि द्रव्यसंयोगमात्रेण कर्मान्तरं भवति । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । चतुरवचं जुहोतीति प्राकरणिकेषु सर्वहोमेषु चतुरवचम् । तत्रेमानि दश द्रव्याणीतरेतरयुक्तानि होमसाधनानि । तत्रैषां प्रतिद्रव्यं व्यवधाने गृह्यमाणे बहूनि चतुरवचानि भवन्ति । होमे चैकं चतुरवचं श्रुतम् । तद्यद्येकस्मात् गृह्येत इतरेषां साधनत्वं हीयेत । तस्मात् तत्संपत्तये ऽभ्यस्यते याग एकैकेन चतुरवचनेन ।

ननु बहूनि गृहीत्वा सकृदोष्यन्ते देवतैक्यात् । यथा साक्षाद्ये द्वे चतुरवचे । उच्यते । तत्र कर्मभेदादन्येन सह प्रदाने सत्क्रियमाणे इतरदप्यात्मीयं चतुरवचं विवेकेन गृह्णातीतरदपि विवेकेन । तत्र चतुरवचविघातो नास्ति, इह त्वेकत्वात्कर्मणः सह क्रियमाणे चतुरवचविघातभयादभ्यस्यते सोमयागवत् । तत्राहुतिबहुत्वाददर्शनं नोपपद्यते ।

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥

अरुणो गुणः पदान्तरोपात्तत्वाद्भवति क्रयार्थः । एकत्वस्य विभक्तिश्रुत्या प्रातिपदिकार्थत्वान्न क्रयार्थता । अद्रव्यस्य वाक्येनाङ्गं स्यात् । पश्वादीनामङ्गं विवक्षितं तथा ऽपीत्यन्तर्गताभिसम्बन्धे सकृदुच्चरिताभिप्रायः परिचोदयति । अङ्गस्य यदुपकारकं भवति प्रणाज्या ऽपि तत्क्रियाया अप्युपकारकम् । न पश्वादीनामङ्गेनोक्तेनानुक्तेन वा किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति को भिप्रायः ? सम्बन्ध एकस्मिन् क्षणे । क्रियापशोः सम्बन्धो नास्ति । क्रियापशुसम्बन्धोत्तरकालं पशुसंख्ययोः सम्बन्धे शुद्ध एव पशुः सम्बन्धेत । तत्र सम्बन्धे सकृदुच्चरितत्वात्पशोः स्वार्थपरार्थता स्यात् । श्रुत्याविदोष-

स्तदवस्थ एव । तस्मादक्रियाङ्गं संख्येति । अत आह यद्वाङ्गे-
न ह्यविपन्नेन प्रयोजनम् । विपन्ने ऽपि । पश्चाद्यङ्गे ऽविगुणो
भवति क्रतुः ।

शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथा

ऽन्येषाम् ॥ १२ ॥

विभक्तिर्हि लिङ्गसंख्याप्रातिपदिकार्थानां भृत्यैव क्रियार्थ-
तामाह । क्रिया साध्या । साधनन्तत्परिच्छेदकानि च लि-
ङ्गसंख्यादीनपेक्षते । अतः सर्वविशेषणविशिष्टा क्रियैव वि-
धीयते । तत्र प्रथमः पूर्वं विशेषणं व्याप्तिर्यते ऽन्यथानुपपत्त्या
न ह्यगृहीतविशेषणाविशिष्टे बुद्धिरिति । पञ्चैकत्वयोरुपश्लेषल-
क्षणया श्रुत्या विशेषणविशेष्यभाव एवावगम्यते, न तु ताद-
र्थ्यम् । अत एकविषयोपनिपाताभावादविरोधः । तस्माद्गोह-
न-श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेति । गोसंख्यासम्बन्धं विधातुमेतदुच्यते ।
इतरथा गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्येत, गां दक्षिणां दद्या-
दिति तावच्छ्रूयेत । अश्वादीनां परिसंख्या स्यात् । संख्यैव
विधीयते । न तु गौरिति चेत् । तन्न । संख्याविधाने हि सति
गोसंख्ययोः सम्बन्धो विधातव्यः । तद्विधाने च क्रियायाम-
ननुप्रवेशः तत्रासन्नं वाक्यं स्यात् । तस्माद्यदक्षिणां दद्यात्तद्वा-
मितीयं वचनव्यक्तिगृह्यते श्रुत्यनुग्रहाय । इतरत्र तु गामुद्दिश्य
संख्या विधिरिति गृह्यते । एतदपि यद्वा तद्वा । कस्मात्क्रिया-
यामेव संख्या न विधीयते, येन गोसंख्ययोः सम्बन्धः ?
उच्यते । संख्या हि विधीयमाना संख्येयद्वारेण साधनं भ-
वति । तत्र बहूनि संख्येयानि सा न ज्ञायते कस्य परिच्छेदि-
केति । अश्वादीनामुत्पत्तौ संख्या विद्यते । तत्र न निवेक्ष्यते ।

गवां तु न विद्यते । गवामपि द्वादशशतं विद्यते । चोदकेनेति चेत् । इतरेषामपि चोदकेनैव । तेषामेकत्वयुक्तानामनर्थिकेति चेत् । उच्यते । इयं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं प्राप्स्यति । सानुवादः अथ वा गौरैव केवलाः प्राप्नोति तदा गोविधानमयुक्तम् । प्राप्नुवन्ति ह्यन्यान्यपि । तस्मान्नास्तीदम् । गौर्न विधीयते संख्यैव विधीयत इति । अतो नियमात्परिसंख्या स्यात् । अन्येषां तन्निवृत्त्यर्थमाह—एकां गामिति ।

आश्रयिष्वविशेषेण भावो ऽर्थः प्रतीयेत ॥ १८ ॥

अनुदाहरणं स्वष्टकृत् । मन्त्रस्तावदिष्टदेवतासङ्कीर्तनाद् दृष्टार्थः । आकीर्णकरस्य द्रव्यस्याऽनियमेन प्रतिपादने प्राप्ते यागेन प्रतिपाद्यते । यो ऽसौ प्रक्षेपः सो ऽपि दृष्टार्थ एव । अतो योगेन द्रव्यस्य संस्क्रियमाणत्वात्नेतरैस्तुल्यता । समिदादयो ऽपि नोदाहरणम् । तेषु द्रव्यदेवतस्य गुणभूतक्रियैव प्रधानभूता । पशुपुरोडाशयागो देवतासंस्कारद्वारेणैवोपकरोति । वपायागस्य तु यागान्तरत्वे नाऽस्ति प्रमाणम् । तस्मादेषो ऽप्यनुदाहरणम् । यत्राकृतार्थं द्रव्यं देवता त्विष्टा यक्ष्यमाणा वा कीर्तयते यागान्तरं च तदुदाहरणम् । पशुपुरोडाशस्य देवतोद्देशेन यः प्रक्षेपस्तस्यादृष्टादृते नान्यत्प्रयोजनमस्ति । तस्माददृष्टार्था एते । अत आहुः । आश्रयिष्वविशेषेण भावो ऽर्थः प्रतीयेत ।

यागादपूर्वं चोद्येतेत्यर्थः । ‘भूतं भव्यायोपदिश्यत’ इति भूतं द्रव्यं भव्यां क्रियां निर्वर्तयतीति क्रियातो ऽदृष्टम् । अथ वा यद्यपि यागो देवतां संस्कुर्वन्नुपकरोति तथा ऽपि साध-

नतां प्रतिपद्यमान आश्रयो भवति नाऽन्यथा । अतो भूतं भव्या-
योपदिश्यत इति ।

चोदनायां त्वनारम्भो ऽविभक्तत्वान्न ह्यन्येन विधीयते ॥ १९ ॥

यत्र द्रव्यदेवते गुणभूते आख्यातस्य तत्राऽपूर्वं । यत्र पुन-
र्द्रव्यं देवता वा प्रधानं तत्र तदर्थत्वादाख्यातार्थस्य नाऽपूर्वम् ।
यदेवतासङ्कीर्त्तनं मन्त्रेण तद्गुणार्थाय स्मरणस्यापेक्षितत्वाद् ।
सागस्त्वदृष्टाय । तस्माच्चाऽपूर्वम् ।

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥

सर्वशब्दो वक्ष्यमाणपूर्वपक्षालोचनया द्रष्टव्यः । यत्प्र-
योजनवत्तत्प्रयोजकम् । आग्निसावाजिने च प्रयोजनवती । अतो
दध्यानयनमुभयप्रयुक्तं तच्चोभयनिष्पादनसमर्थम् ।

संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ॥ २३ ॥

यत्सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते तदेवतासम्बन्धि । तेन
चानन्तरनिर्दिष्टं प्रधानभूतं प्रतिनिर्दिश्यते । तच्च प्रयोजकम् ।
आनयतिः संस्कारकत्वादन्यत्र शेषभूतत्वादनन्तरो ऽपि न
प्रतिनिर्दिश्यते । देवतासम्बन्धे ऽयोग्यत्वाच्च । दधि त्वान-
यतौ प्रधानं द्वितीयानिर्दिष्टत्वाद् । सप्तमीनिर्देशात्प्रयो ऽपि
तच्छेषः । तस्मात्तत्प्रय आनयतिविशिष्टं द्वितीयान्तं दधि
प्रधानभूतम् । तत्सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तदेवतासम्बन्धि ।

एतदपि नास्ति । आनयतिरयं द्विकर्मकः । तत्रैकं कर्म क्रियया
व्याप्यमानमपि युक्तत्वं प्रतिपद्यत इतरत्प्रति । यथा गां
नयति ग्राममिति । तत्र विवक्षातः प्राधान्यम् ।

युञ्जजा संस्कार्या ततः सा प्रधानं, ग्रामस्तवर्थः । अथ ग्राम-
स्य केन चित्कारणेन प्राधान्यं तत आनयतिविक्रिष्टा ऽजा-
तदर्थः । तत्र द्वयोर्द्वितीयान्तयोर्न शब्दतो निर्णयः । किं तर्हि
वस्तुतः । यत्र तु द्वे अपि प्रयोजनवती द्वितीयान्ते च तत्र ना-
स्त्येव निर्णयः । यत्र तु सप्तम्या निर्दिष्टमेकमाधारभूतं तत्रेत-
रदाधेयत्वात्प्रतिनीयते । तेन व्याप्यमानत्वादितरदेव तत्र प्र-
धानम् । अधिकरणभावो नान्तरीयकत्वादनूद्यते । तच्छेदमात्रं
क्रियते । इह तु पयः प्रधानकर्म । कथं ? सप्तमी श्रृङ्गा ।
अधिकरणत्वाद् गुणभूता । आधेयेन व्याप्यमानत्वात्प्रधान-
भूता । तत्र द्वितीयस्य कर्मणो ऽपेक्षितत्वाद्यैरव्याप्यमानो
ऽर्थः संयुज्यते । न तु गुणभावः । तस्मादानयतिविक्रिष्टेन द-
ध्ना पयो व्याप्यमानं प्रधानकर्म । तत्रावश्यसामर्थ्यादेव दधि
शेषभूतम् । अतः सर्वनाम्ना पयः प्रतिनिर्दिश्यते । तदेवता-
सम्बन्धि । मन्त्रवर्णाश्च पयस एव देवतासम्बन्धं दर्शयति “जु-
षन्तां युज्यं पयः” इति । यदि चाऽत्र पयो देवतासम्बन्धि ततो
विशेषातिदेशः सिध्यति, पयो वा तत्प्रधानत्वादिति । दधि-
प्राधान्यं तु नैतत्सिध्यतीति न तत्सांस्कृत्यते । पयसि दधि
निक्षिप्त आमिक्षाशब्दं प्रयुज्यते । अत एव स्त्रीलिङ्गं तदस्या-
मवस्थायां प्राप्तत्वादनूद्यते । आमिक्षायां च पयोरपि उपल-
भ्यते । संस्कारकस्य च दध्नः । उभौ रसौ वाजिने न स्तः । अ-
नेनाभिप्रायेणाह-नामिक्षा नाम पयसो ऽर्थान्तरं हविरिति,
किं तर्हि हविरिति पयोदधिसंयुक्तं । पयोदधिसंस्कृतमि-
त्यर्थः । पयश्च संस्कार्यताशब्देनैव दधि प्रति, तच्च संस्कारकं
संसर्गाद्वे न भवति । तस्मादनेन द्वारेण संसर्गाद्विकीर्णित इ-
त्यत आह, शब्दः संसर्ग इति । इतरस्मिन्पक्षे पयसि दध्या-

नयनं वाजिनविवेकलक्षणार्थं स्यात् । पयः प्रति संस्कारकत्वं
शब्देनाऽवगम्यते । तद्धित्वाऽन्यस्य वाजिनस्य शेषभूतं क्रि-
यते । अतोऽश्रुतेन सम्बन्धाच्छ्रुणा ।

मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥

तापविशिष्टं दध्यानयनं प्रयोजकेन यावन्न सम्बध्यते
तावत्साकाङ्क्षमनर्थकं । तस्मादानर्थक्यपरिहारार्थमाभिक्षोपयो-
क्ती । अभिक्षया चाऽऽनर्थक्ये परिहृते नास्ति वाजिनेन सम्बन्धः ।

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

अनेन न्यायेन पदकर्म पांसून्प्रयुङ्क्ते । ते चाक्षाभ्यञ्जने
विनियुक्तास्तेन प्रयुज्यन्ते । अतस्तेऽप्यात्मसिद्धयर्थं नयनं प्र-
युज्यते । क्रयोऽप्यात्मसिद्धयर्थमेकहायनीनयनं प्रयुङ्क्ते । पशा-
वनालम्भादित्यत्राऽप्ययमेव पूर्वपक्षः । एवं प्राप्त आह-क्रये
स्ववाक्येनैव द्रव्यविशेषो निर्दिश्यते । इतरत्र स्ववाक्येन द्रव्य-
विशेषानिर्देशात्प्रकृतं गृहीत्वा वाक्यसम्बन्धः । प्रयोजकत्वे
विरोधात्प्रत्यक्षेण काल्पनिकं बाध्यते । तत आह । प्रकरणाच्च
वाक्यं बलीयः । तस्मात्क्रयप्रयुक्ता सती प्रसङ्गात् पदपां-
स्वर्थापीति अक्षाभ्यञ्जनं यद्यपि पांसूनां प्रयोजकं, तथाऽपि
यत्किञ्चिद् द्रव्यमुपादाय पांसून्वापीत्ययमेव सिद्धान्तो न्याय्यः ।

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्त-
त्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥ २६ ॥

स्वप्रयोजनसंयोगेन पुरोडाशकपालं निर्दिश्यते, पुरोडा-
शकपालमिति । वर्त्तमानसंयोगे पुरोडाशकपालं मुख्यं । भूत-

भविष्यतोर्भूते लक्षणा । आसीदन्यस्मिन्काले । भविष्यति नास्ति लक्षणा । पात्रासादनकाले प्रयोजनमुररीकृत्य तानि सा-
द्यन्ते । तस्माद्वर्तते एव तेषां प्रयोजनं । तस्माद्भविष्यतैव सं-
योगेन यन्निर्दिश्यान्यत्रोपदिश्यते, तदप्रयोजकं । परकीयत्वा-
द्द्रव्यस्य । अवघातकाले यत्तुषनिरसनं तद्विहोदाहरणम् ।

निर्देशात्तस्याऽन्यदर्थादिति चेत् ॥ २९ ॥

आग्नेयइति । सकलस्य निर्देशात्तस्योत्तरार्द्धः कथम-
न्येन युज्यते ? तस्मादर्थादन्यद्द्रव्यमुत्पाद्यम् । तस्योत्तरार्द्धा-
त्स्विष्टकृदिज्या ।

न शेषसंनिधानात् ॥ ३० ॥

उत्तरार्द्धादिति शेषश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या शेषिणं प्रयुङ्क्ते ।
स चाग्निप्रयुक्तः शेष्यस्ति । न चैवं श्रूयते पुरोडाशस्योत्तरा-
र्द्धादिति । तस्मात्परप्रयुक्तद्रव्यनिष्पाद्यत्वात्पुरोडाशोत्तरा-
र्द्धयोरप्रयोजकः ।

न वा ऽपात्रत्वादपात्रतैकदेशत्वात् ॥ ३१ ॥

प्रकृतावपि सम्भवति विचारे विकृतिरुदाहृता । तद्वि-
षयाणि लिङ्गदर्शनान्युपात्तानि सूत्रकारेण । प्रयाजशेषेणे-
त्युच्चार्यमाणमेवाऽन्यत्र शेषत्वेनोपयुक्तं दर्शयति । तस्माद्वि-
हृशं नान्येन प्रयुज्यते । यथोत्तरार्द्धः स्विष्टकृता । कृतार्थं
चेदं द्रव्यप्रतिपत्तिमपेक्षते । तत्सर्वहविष्वेव प्रतिपाद्यते । नतो
नियमादृष्टमात्रम् । उपादीयमानत्वाद्धविषां संख्या विवक्षिता ।
जुब्हा च रिक्तया प्रयोजनम् । यत्तया होष्यते, तत्कथमसं-

सृष्टं स्यात् ? तस्मात्प्रतिपत्तिरपेक्षिता । इतिःसंस्कारस्य
 त्वनपेक्षितत्वादसृष्टं कल्प्यम् । ततो हवींष्यप्रयोजकानि । अधि-
 करणत्वमेव त्वत्र विवक्षितं न तु व्याप्यमानत्वम् ।

समानयनं तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ४० ॥

अप्रयोजकं समानयनम् । प्रयाजानुयाजार्थस्यायमेकदेशः
 समानीयते । पूर्वेषु न्यायेनाप्रयोजकतेत्युक्तो ग्रन्थः । यदि
 प्रयाजानुयाजार्थमेतत्प्रयाजा आत्मीयं द्रव्यं प्रयुज्यत एव,
 कथमप्रयोजकता ? अतः पूर्वेषोत्तरं न सम्बध्यते ।

तत्र कैश्चित्प्रयाजशब्दं सक्त्वा ऽनुयाजार्थस्यायमेकदेशः
 समानीयत इत्येवं ग्रन्थो नीतः । अपरैः प्रयाजानुयाजार्थस्या-
 यमेकदेशःसमानीयत इति । अन्यैस्तु यदुपभृति गृह्णात्यनूया-
 जेभ्यस्तद् गृह्णातीत्यनेन पूर्वपक्षेणाऽत्र पूर्वपक्षः कृतः । त्रीण्य-
 प्येतान्युक्तानि । एकैर्ग्रन्थःपरित्यक्तः, अपरैरधिकरणत्व-
 मसम्भवि प्रयाजानां निर्दिष्टम्, अन्येषां ग्रन्थपरित्यागस्तदवस्थ
 एव । असिद्धेन चासिद्धं साध्यते, तस्मादर्थग्रन्थानुरोधेनान्यथा
 वर्ण्यते ।

उपभृति द्वे चतुर्गृहीते प्रयाजानुयाजार्थे । प्रयाजानुयाजे-
 भ्यस्तद्गृह्णातीति समासो ऽयम् । तत्र प्रयाजप्रातिपदिके वि-
 भक्तिर्न श्रूयते । भवितव्यं च तथा । तदुत्तरपदे या विभक्तिः सा
 तन्त्रेण द्रष्टव्या, श्रुतत्वात्तस्याः । अन्यस्यामानीयमानायां श्रुत-
 हानमश्रुतकल्पना च । तस्मात्प्रयाजेभ्य इति बहुवचनसाम-
 ध्यात्सर्वप्रयाजानामौपभृतं जौह्वं च । जुह्वा जुहोतीति य-
 स्मिन्नेव काले प्रयाजान्जुहोति तस्मिन्नेव काले यदौपभृतं प्रया-
 जार्थं तज्जुह्वामानयति । अत उत्पत्त्यपेक्षायां यदुपभृति प्र-

याजानुयाजार्थं च द्रव्यं गृहीतमासीत्तदस्मिन्काले ऽतिहा-
येढोर्बाहिः प्रति समानयतीति । आदावेव प्रयाजार्थस्य स-
मानीतत्वाच्च विद्यत इत्यनुयाजार्थं केवलमास्ते तत्समानीयमानं
परकीयत्वादप्रयोजकमदृष्टार्थं च ।

सिद्धान्तस्तु यदौपभृतं समानयतीति । जुह्वां तदतिहा-
येढोर्बाहिरस्यस्मिन्काल इति कालनियमो विधीयते । तस्मात्प्रया-
जत्रयस्य जौह्वं द्वयोरौपभृतं अतिहायेढोर्बाहिः प्रति समानय-
तीति सत्यपि तुल्यकार्यत्वे नास्ति विकल्पो भिन्नविषयत्वात् ।
समासे ऽपि द्वयोरौपभृतस्य प्रमाणान्तरावगतत्वाद्विरोधान्न श्रु-
ता विभक्तिर्ग्रहीतव्या । द्विचनमध्याह्नियते प्रयाजाभ्यामिति ।
तस्मात्प्रयोजकम् ।

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥

प्रसङ्गानुप्रसङ्गेनारभ्यते । तस्याज्यप्रयोजकत्वे स्थिते चा-
स्मिन्पूर्वाधिकरणारम्भः । असंयुक्तोत्पन्नानि प्रकरणानि गृह्य-
न्ते । तस्माद्यद्यज्यसाध्यं तत्र तत्रैतानि ।

तत जौह्वमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्युत्पद्यमानं जौह्वमभिलषति किं मया
कर्तव्यमिति । प्रयाजाश्चोत्पद्यमाना एव द्रव्याभिलाषिणः ।
तयोः श्रुतेन वाक्येन सम्बन्धे द्वयोरपि परस्परनियमाद-
न्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । एवं ध्रौवोपभृतयोः । एवं चेत्प्रतिषे-
धफलत्वात्प्रतिषेध उक्तः ।

यदि श्रुतेन नैराकाङ्क्षान्नान्यार्थत्वम् औपभृतमनुयाजार्थ-
त्वेन निराकाङ्क्षीकृतत्वाच्च प्रयाजार्थं स्यात् ।

स्याज्जुह्वप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥ ४५ ॥

प्रयाजानुयाजार्थत्वे ऽवधृते ज्ञायत एवानुयाजार्थमिति ।
यदि त्वनुयाजार्थमेवैतत्ततः प्रयाजार्थमिदं शक्यं वक्तुं । त-
स्मादयमनुवादो ऽपि न घटते । तस्मात्प्रयाजानुयाजेभ्य-
स्तद् गृह्णातीत्यस्यान्यथानर्थक्यादितरो ऽनुवादः ।

तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ ४६ ॥

अष्टसंख्याविशिष्टं ग्रहणमुत्पद्यते । तत्र यथा न च-
त्वारि चतुर्गृहीतानि सन्ति एवं द्वे चतुर्गृहीते न स्तः । लक्षण्या-
नु गम्येते । श्रुतिसम्भवे त्वयुक्ता सा । तस्मादष्टगृहीतं प्रया-
जानुयाजार्थमिति । एवं चेदनुयाजाभावे ऽप्यष्टसंख्या-
परिच्छेद्यमेव साधनम् । प्रयाजानुयाजेभ्यश्चतुर्गृहीतयोरुप-
भृदाधार इति चेत् । तन्न । संख्याधारविशिष्टमेवात्र ग्रहणमु-
त्पद्यते । अतो ऽष्टसंख्या विधीयमानत्वान्नानूद्यते । अनुवा-
दासम्भवाच्च न शक्यते द्वे चतुर्गृहीते लक्षयितुम् ।

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥

न तावत्समानयनेन चतुर्गृहीतत्वं भवति । पूर्वमेव तस्य
चतुःसंख्यापरिच्छिन्नत्वात् । इतरस्य च चतुःसंख्यत्वे कीदृशे
अल्पत्वमहत्वे ? यदि त्वष्टसंख्यापरिच्छिन्नमौपभृतं तत इतर-
स्याल्पत्वात् महत्वानुग्रहः क्रियते समानयनेन । तस्मादष्ट-
गृहीतं चतुर्गृहीतापेक्षया महत् । तेनाष्टगृहीतत्वं ज्ञापयति ।

द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥

द्वे एव चतुर्गृहीते । कुतः ? अनारभ्यविधानाद्धोममात्रे

चतुर्गृहीतम् । तत्र चतुःसंख्यापरिच्छिन्नं किमपि साधनमाका-
ङ्क्षति न संख्याम् । “अष्टावुपभृति गृह्णाती”त्यस्य साका-
ङ्क्षत्वम् । प्रयाजानुयाजाश्च प्रयोजनं दीयते । तस्माद्यथो-
पभृते संख्या ऽस्ति तथा ऽपि चतुर्गृहीतसंख्यया अस्तित्वाद्भव्यं
गृह्यते । अष्टसंख्या श्रुतिवृत्ता न सम्बध्यते होमेन संख्या-
न्तरावरुद्धत्वात् । तस्मादष्टसंख्या द्वे चतुःसंख्ये लक्षयति न
चतुःसंख्या ऽष्टसंख्यां लक्षयितुं समर्था, व्याप्त्यभावात् । अथ
वा किमत्रानारभ्यविधिना ? न्यायादेवाऽयमर्थो लभ्यते । अ-
ष्टसंख्याग्रहणे यदा प्रयाजानुयाजेभ्यो वाक्येन दीयते तदा
न्यायात्तावदेवेतरदिति । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते
समर्पणवेलायां पञ्चाशत्संख्यावच्छिन्नमर्पयति । इति न तत्परि-
च्छिन्नं होमसाधनम् । अनारभ्यवादेनाऽपि यो ऽर्थो न्यायादेव
प्राप्यमाणः स एव प्राप्यते ।

नन्वेवमनारभ्यविधिरनुवादः स्यात् । उच्यते । विव-
क्षाभेदे ऽनुवादो दोषो भवति । नत्विह विवक्षाभेदः । य
एवार्थो विधौ, सो ऽनुवादे ऽपि । अथ वा यत्प्रयाजानुयाजयो-
श्चतुर्गृहीतं गृह्णाति तदष्टा उपभृतीति नैव ग्रहणं विधीयते ।
ग्रहणे त्वर्थप्राप्ते एकपात्रता विधीयते अष्टसंख्याश्रवणाद्विज्ञका-
लतानानापात्रता चोभयं निवर्त्यते । अत आह । उपभृति समा-
नीते द्वे चतुर्गृहीते कथं स्यातामिति । अमलशब्दे नानापात्रयो-
ग्येष्टेयाताम् । अथ वोपभृदष्टसंख्याग्रहणानि सर्वाण्यत्र विधीयन्ते ।
तस्यार्द्धं होमे विधीयते । तस्माच्चतुःसंख्या होमे, अष्टसंख्या
ग्रहणे । द्वयोरपि भिन्नविषयत्वान्न विरोधः । इति नाष्टत्वेन
चतुष्ट्वं बाधितुं शक्यते । न च होमार्थत्वात्तुल्यार्थतां प्राप्य वा-
ध, अङ्गुणेन प्रधानगुणबाधस्यान्याय्यत्वात् । तेन ग्रहणग-

ताष्टसंख्या चतुष्टयनिष्पादकत्वेन होमाङ्गं भवति । तस्मा-
 चतुःसंख्याकं ग्रहणद्वयमेतदिति न नियोगतो ऽर्द्धमित्ययुक्तम् ।
 न्यायावर्द्धमेव प्राप्नोति । एवमपरितुष्टो द्वितीयं प्रयोजनमाह ।

इति श्रीमहाचार्यकुमारिलस्वामिविरचितायां दुष्टीकायां
 चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

यूपस्य स्वरुं करोतीत्यञ्च करोतिरभूतप्रादुर्भाववचनः । तस्य किं कर्मेत्याकाङ्क्षायां स्वरुमिति । तस्मात्स्वरुर्भाव्यमानः । तस्य च करणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां यूपशब्दो जोषणादिकाभितिकर्तव्यतां लक्षयति खदिरादि च काष्ठं करणम् । सा च यूपं तक्षतीतिकर्तव्यता ऽस्याऽपि वाक्येन । यदि च यूपशब्द इतिकर्तव्यतां न लक्षयेदनर्थकमेवास्योच्चारणं भवेत् । यत्स्वरुं करोति तद्यूपादिति चेत् । तन्न । एवं वाक्यार्थः स्यात् । स्वरुं भावयेदिति तु श्रुत्यर्थः । करोतिभावयसादीनां सामान्यधातूनां यद् द्वितीयान्तं तद्धातुस्थानीयं भवति द्रव्यं क्रिया वा । तस्माच्च कर्तव्यतां प्रतिपद्यते । तेन चोत्पन्नः स्वरुणा पशुमनक्तीक्ष्णेन विनियुज्यते । तस्मात्प्रयोजक इतिकर्तव्यतायाः । यद्यपि यूपेन सहैकवाक्यतेतिकर्तव्यतायास्तथा ऽपि स्वरोः साकाङ्क्षत्वात्तदीयेतिकर्तव्यताया निराकाङ्क्षता । सन्निधानाविशेषात् । या ऽपि वाक्यसंयुक्ता सा ऽपि शक्या ऽनुषङ्गुम् । स्वरुशब्दानर्थक्यभयात् । एवं चेत्त्राऽपि यूपशब्दे भवतीतिकर्तव्यतासम्बन्धः ।

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥

नान्यस्य वृक्षस्य स्वरं कुर्यादित्यनुनिष्पन्नपक्षे वृक्षा-
न्तराशङ्का ऽपि नास्ति नतरां जात्यन्तराशङ्का । प्रयोजकवा-
दिनस्तु भवति जात्यन्तराशङ्का । तत्र सजातीयो विधीयते ।

तदेकदेशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

स्वरुणा पशुमनक्तीत्युच्चरिते ऽञ्जनसमर्थं द्रव्यं प्रतीयते ।
तत्कुत उपादातव्यमित्याकाङ्क्षिते यूपादिति निराकाङ्क्षीक्रि-
यते । शूषस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । विद्यमाने चावयवि-
न्यवयवा भवन्ति । तस्माच्छेदनादीनामप्रयोजकः स्वरुः ।
अलौकिकत्वाद्भाव्यत इति चेत् । नैवाऽयमलौकिकः । रथन्त-
रादितुल्यः । यद्यप्यत्र प्रातिपदिकमात्राच्च ज्ञायते, तथा
ऽपि पूर्वपदोत्तरपदवाक्यान्तरैः शक्यो ऽवधारयितुम् । यथा
लोके । अवधृते चाऽञ्जनकार्ये ऽर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति । सो ऽयं
स्वरुं करोतीत्यनुद्यते । स्वरुं करोतीत्युपश्लेषलक्षणाया श्रुत्या
स्वरुः कर्त्तव्यतेति ।

उच्यते । त्वत्पक्षे सुतरां श्रुतिबाधः । शब्दधर्म्यर्थः । श-
ब्दो ऽपि क्रमस्य धर्मी, शब्दधर्ममनुजिघृक्षता तस्य धर्मी बाध्यते ।
स एषो ऽङ्गाङ्गेन प्रधानबाधः । तस्माच्छूषशब्दस्य लक्षणाभ-
यादितरा वचनव्यक्तिः यत्स्वरुं करोति तच्छूषस्येति । अनेनाभि-
प्रायेणाह । 'श्रुतिरपि बाध्यते वाक्यमपीति ।

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

प्राची तावदिगाहर्तुमशक्या ऽशक्यत्वात्प्राचीदिशं प्रत्या-
हरतीति । तथा ऽपि वाक्ये आह्वियमाणस्याऽश्रवणात्साकाङ्क्षं
वाक्यम् । प्रतिशब्दश्चाश्रुतो ऽध्याहर्त्तव्यः । अथोच्येत, प्राग्देश

आहरतीति द्वितीयास्थाने सप्तमी, एवमश्रुतो देशो ऽनीप्सितश्च ।
आहर्त्तव्यस्य चानीप्सितत्वात्साकाङ्क्षत्वम् । तस्मादियमपि क-
ल्पना दुःश्लिष्टा ।

किं च प्राक्शब्दो ऽयं सम्बन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते,
कस्य प्राचीमिति । न चावधिर्निर्दिश्यते । तस्मात्प्राचीमिष्यनेन
यदीप्सितं तदुच्यते । तच्चाहरतेः कर्मपूर्वप्रकृतां शाखां शक्नोति
वदितुम् । तस्मात्प्राचीशाखामाहरतीति कस्य वृक्षस्येत्यवधिमा-
त्रमपेक्षणीयं न किञ्चिदन्यत् । तस्माच्छाखावादः । प्रकृतां
वा शाखां लक्षयेद्देशो वानीऽप्सितत्वाद्विहारदेशमीप्सितमयु-
क्तम् । दिशो ऽनीप्सितत्वादिसंयं हेतुः । यस्माद्विगनीप्सिता
तस्माद्विहारदेशं वा लक्षयेच्छाखाम् ।

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्याद्वैष-
म्यात् ॥ ८ ॥

उभयमपि प्रयोजकम् । कथं ? मूलतः शाखां परिवास्योप-
वेषं करोतीति परिवासयतेः प्रधानभूताशाखा द्वितीयासंयोगात् ।
अतो मूलाधिकरणं छेदनं शाखार्थम् । उपवेषमिति या द्विती-
या, सा करोतेः न परिवासयतेः । तस्मान्नोपवेषार्थं छेदनम् ।
आह । उपवेषे करोतेः कर्मतया प्रतिपाद्यमाने इतरदुपवेषं निव-
र्त्तयति । कथमिति छेदनादिकेतिकर्त्तव्यता गृह्यते । यथा स्व-
रुं करोतीति पूर्वपक्षे । तत्र कारणान्तरेण स्वरोर्भावनां निषि-
ध्योपादानार्थः करोतिरित्युक्तम् । इह तन्नास्ति । तस्मादुभयं प्र-
योजकम् ।

उच्यते । स्ववाक्योच्चारितेन यूपशब्देन येतिकर्त्तव्यता
लक्ष्यते, सा वाक्येनैव स्वरूपसम्बन्धिनीसेव पूर्वपक्षस्तत्र । इह

स्ववाक्ये नास्ति यूपस्थानीयं पदं, यदितिकर्तव्यतां लभयेत् ।
 मूलतः शाखां परिवास्येति समाप्तमिदं वाक्यम् । उपवेषं करो-
 तीत्यपि समाप्तम् । मूलाधिकरणेन छेदनेन शाखां निष्पाद्या-
 न्यदपि करोतीत्येतद्भ्रम्यते । अतो भिन्ने एते वाक्ये । मूलाधि-
 करणकं छेदनं वाक्येन शाखार्थम् । उपवेषस्य स्ववाक्ये छेद-
 नादिकेतिकर्तव्यतायाश्च श्रवणात्प्रकृता स्यात् । तत्र शाखायां
 वाक्येनोपवेषस्य प्रकरणेन प्रकरणं च दुर्बलं वाक्यात् । अतः
 आह । उभयसम्बन्धे विरोधः । विरोधे च वाक्यं प्रकरणाद्व-
 लीयः । अथाऽन्येन प्रयुक्तं मूलं ग्रहीष्यते, तथा सति पर-
 कीयत्वादप्रयोजकं शाखापरिवास्यमूलादुपवेषोऽग्रं वत्सापाक-
 रणार्थं एतदपि न घटते, व्यवहितकल्पनया ऽश्रुतवाक्यकरण-
 मवैदिकम् । अतो वाक्यसामर्थ्याच्छाखार्थमेव छेदनम् । शाखा-
 शब्दश्च यावदवच्छिन्ना तावत्समूलायां वर्त्तते । छिन्ना चेदग्रे व-
 र्त्तते मूलादपैति । तस्मान्छाखाप्रयुक्तं छेदनम् । यद्यपि मूलं
 शाखाशब्देनोच्यते, तथा ऽपि मूलपरिवासनेन संस्कृता शाखा
 कार्ययोग्या । न तन्मूलं शाखा भवति । अमूलपरिवासित-
 त्वात् । मूले अञ्चित्रत्वादित्यर्थः । अत आह—

श्रुत्यपायाच्च ॥ ९ ॥

शाखाश्रुतिर्मूलादपैतीत्यर्थः । तस्मान्छाखार्थेषु न मूलं
 परिग्रहीतव्यमिति ।

हरणे तु जुहोतिर्योगिसामान्याद्व्याणां चार्थशेष-
 त्वात् ॥ १० ॥

त्रिप्रकारः सहभावः । एकस्तावदुभावापि प्रधानभूतौ ।

अपरो द्वावपि गुणभूतौ । अन्य एकः प्रधानभूत इतरो गुण-
भूत इति । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सूक्तवाको न प्रस्तरं
प्रकाशयति । नापि प्रहरणक्रियाम् । तृतीयानिर्देशाच्चाऽवश्य-
मुच्चारयितव्यो मन्त्रः प्रकाशकत्वनोपकरोति । तस्माद्यदनेन
प्रकाशयते, तत्क्रियया सम्बध्यते । तेन चायुरादीनि फलानि
प्रकाशयन्ते इष्टाश्च देवताः । अत आयुरादीनि फलान्येतस्या
अग्न्यादयश्च देवताः । न च द्रव्योद्देशमन्तरेण देवता भव-
न्ति । न चायुरादीनि यागमन्तरेण फलानि भवन्ति । त-
स्मात्प्रस्तरः प्रतिपाद्यमानो ऽपि द्रव्यतां प्रतिपद्यते । तस्मा-
द् द्रव्यदेवतासम्बन्धेन यजिधतुरनुमीयते फलवान् । हरतिस्तु-
श्रुतो ऽप्यविवक्षितो निर्वपतिवत् । इह सहभावे श्रुते यत् तृ-
तीयानिर्दिष्टं तत्साधकतमत्वेनैव सम्बध्यते । प्रमाणान्तरेण प्र-
धानत्वानवगमात् । यस्य हि प्रमाणान्तरेण प्राधान्यमवगतं
तत्क्रियां निर्वर्त्तयदात्मार्थमेव निर्वर्त्तयति । क्रियानिर्वृत्तौ च
सहभाव उपपद्यते । यदि तृतीया न श्रूयेत, ततः सहभाव्ये
नास्तीति यागं निष्पादयन्त्यपि प्रतिपत्त्यर्थं स्यात् प्रस्त-
रवत् । अत आह । सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गुणभावो,
यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्यमिति । कृतार्था सती प्रतिपाद्यत
इति चेत् । तन्न । दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे श्रवणात् पौर्णमा-
स्यां न प्रतिपत्तिः । प्रस्तरस्तुभयत्र कृतार्थः । तस्माद्यत्र तृ-
तीया सा ऽत्यन्तसाधनभूता । न चैकत्र प्रधानभूता ऽपरत्र गुण-
भूता विवक्षाभेदात् । तस्माद्गुणभूतैव शाखा ।

प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

प्रहरतौ यद्युभावपि तुल्यौ ततः सहभाव उपपद्यते, प्रस्त-

रस्य च प्रतिपत्तिः । शाखाया अपि । तन्नानियतकाले प्रहरणे प्राप्ते सह प्रहरतीति विधीयते । एवमपेक्षितत्वान्नादृष्टे कल्पना । अतो ऽबिबक्षिता तृतीया । तस्मादनया द्वितीया लक्ष्यते । द्वितीया ऽपि तृतीयालक्षणार्थैव । ग्रहियमाणयोश्च यन्निर्ज्ञातकालं प्रयच्छद्रस्तुतो गुणभृतं क्रियायास्तुल्यत्वात् । प्रस्तरश्च निर्ज्ञातकालः । अनयोश्च प्रहरण एव साहिसं नानुमिते यागे । शाखायास्तन्नाश्रवणात् प्रत्यक्षेण प्रदीयमाने ऽपि यथा मैत्रावरुणे पयः प्रत्यक्षेण हूयमानमपि न यागसाधनमेवं शाखा प्रहरतिना सम्बध्यमाना ऽपि न यागसाधिकेति सिद्धम् ।

उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवादिकारः स्यात् ॥ १४ ॥

शुद्धाः प्रणीता उत्पन्नाः कैमर्ध्याभिलाषिण्यो वाक्यद्वयेन संयवननिनयनप्रयोजने प्रतिनीयन्ते । तेनोभयप्रयुक्ता इति । ननु संयवने तृतीयानिर्देशाद् गुणभावः । निनयने द्वितीयानिर्देशात्प्राधान्यम् । उच्यते । वचनान्तरेण शेषभावे ऽवगते ऽन्यत्र संयोगे भवति प्रतिपत्तिर्यथा स्विष्टकृत् । संयवनार्थानां च तावतीनामेव ग्रहणं प्राप्नोति, यावतीभिः संयवनं निष्पाद्यते कुतो ऽन्यत्र प्रसङ्गः ? उभयप्रयुक्ताभिस्तूभयं निर्वर्तयितव्यम् । सर्वार्था इति पक्षो न कृतो निष्प्रमाणकत्वात् । श्रुतवाक्येन सम्बन्धे विशेषे ऽवगते प्रकरणादश्रुतं सर्वाङ्गत्वं कल्प्यम् । कल्प्यमाने ऽपि प्रकरणसम्बन्धात्तत्र वा ऽन्यत्र प्राप्ताः पुनर्वचनात्परिसंख्यायेरन् । तस्मात्सर्वार्थपक्षो दुःश्लिष्टः ।

संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्रधानत्वात् ॥ १५ ॥

तृतीयासामर्थ्यात्संयवनार्थतैव । न तावन्मात्रं शक्यमु-
पकल्पयितुम् । सूक्ष्ममिदं द्रव्यमतिरिच्यते । तस्मादतिरिक्तस्य
प्रतिपत्तिर्न त्वतिरेचितव्यमिति शास्त्रमस्ति । अतिरेकश्चावश्यम्भा-
वी । अल्पे हि गृह्यमाणे संयक्नस्याकृतत्वात्पुनः प्रणीतासं-
स्कारः कर्त्तव्य इति गौरवमापद्येत । क्रमान्यत्वेन प्रायश्चित्तम् ।

प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥ १६ ॥

दानस्य मैत्रावरुणः प्रयोजकः । कृष्णविषाणा चात्वाले
प्रतिपाद्येति प्रतिपत्तिः । प्रसङ्गेनोपरितनी चिन्ता । देशार्थाव-
भृथश्रुतिरिति देशसम्बन्धादन्यो ऽपि देशो विपरिवर्त्तमान-
श्चिन्त्यते । किमनूद्यते नियम्यत इति नियमप्रसङ्गेन तथोत्तरे
ऽधिकरणे ऽवतरतोर्युगसंस्कारयोरपि नियम एवेति । करण-
द्रव्यं संस्कुर्वन्नेन सम्बध्यते तस्य रूपमाख्यायते । कीदृशेन
व्यापारेण करणमनुष्ठितं भवतीत्यनेन प्रसङ्गेन यागनिरूपण-
मायातम् । एवं जुहोतावपि ।

अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्सुग्वत् ॥ १७ ॥

दण्डो व्याप्यमानः क्रियया शब्देनैव मैत्रावरुणार्थं उ-
पदिश्यते । या च द्वितीया दण्डमिति, सा ऽपि न प्राधा-
न्येनेप्सितार्था; किं तर्हि व्याप्यमानतया । मैत्रावरुणो हि तत्र
प्रधानभूतः । अत आह 'तथा युक्तं चानीप्सित'मिति द्वि-
तीया भविष्यतीति । तस्मान्न दण्डः प्रधानभूतः । न च दण्ड-
दानमदृष्टाय । तमोवगाहनादिषु दृष्टा एव ।

कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥

दण्डी प्रेषानन्वाहेत्यनूद्यते । तेन प्रचरतो दण्डं दर्शय-

ति । प्रतिपत्तिवै न तस्य धारणं भवेत् । अथाऽर्थकर्म ततो धि-
यमाणास्य प्रकरणाविशेषाद्यद्यत्कुर्यात्तत्तदण्डसंयुक्तेनेति ।
तस्मात्सर्वत्र दण्डभावादनुवाददर्शनमुपपद्यते । नन्वरूपाधि-
करणे दण्डविधानमुक्तमुपसर्जनार्थो विधीयते । इति । उच्यते ।
प्रकरणात्सर्वार्थं प्राप्तं प्रैषानुवचनयोर्निर्दिश्यते । एवं नास्ति वि-
रोधः । दण्डानुवादोऽपि घटते नियमविधानाद् । उपस-
र्जनार्थविधानमपि ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वाद्देशार्थाऽवभृथश्रुतिः ॥२२॥

तेनावभृथं यन्तीत्यनेन सोमलिप्तावभृथयोः सम्बन्धो वि-
धीयते । तत्र सोमलिप्तं वावभृथार्थमवभृथो वा सोमलिप्तार्थः ।
द्वयमप्येतन्न घटते । यदि तत्साधनत्वेन सोमलिप्तं, तत्रोत्प-
त्तिवाक्यशिष्टेनैककपालेन बाध्यते । अथ सोमलिप्तं संस्क-
र्तव्यमवभृथः संस्कारकः तथाऽपि यागं निवर्त्तयद्द्रव्यं सं-
स्कार्यतां प्रतिपद्यते । निवर्त्तनवेलायां चैककपालश्रुतिप्राप्ते
विद्यत एव । किं च पुरोडाशेन क्रियमाणो निर्वर्त्यः प्रधान-
भूतः । सोमलिप्तं तु संस्कुर्वाणो गुणभूतः । न चैकस्य कर्मणो
गुणत्वप्राधान्ये युक्ते । सोमलिप्तावभृथसम्बन्धे चाख्यतं वा-
क्यम् । तस्माद्वियं वचनव्यक्तिर्न घटते । याने सोमलिप्त-
विधानमिति चेत् न शक्यं सोमलिप्तेन गन्तुमश्नादिनेव । अ-
ष्टकत्वना च । अतः सोमलिप्तगमनं विधीयते । शक्नोति
गमनं देशान्तरप्राप्त्या सोमलिप्तं संस्कर्तुं, किञ्चनतं देशं नैष-
मिति । तत्रावभृथशब्देन देशः परिच्छिद्यते । अतो गमनेन
प्रतिपाद्यमानत्वाद् दृष्टार्थता । श्रुत्यर्थानुग्रहश्च धात्वर्थविधाना-
दन्यत्रेति ।

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् ॥ २३ ॥

कर्तृसंख्या समादयश्च प्रयोगवचनेनास्तिप्रत्यक्षं वि-
धीयन्ते । तस्मादनुवादः । न च समादिग्रहणं विषमादिनि-
वर्तकं प्रतिषेधवचनस्याभावात् । न चेतरेनिवृत्तिः । एवका-
राभावात् । न च विधिः प्राप्तत्वात् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽह—
उपदेशकमेवंजातीयकं न प्रतिषेधकमिति ।

नियमार्थो वा श्रुतिः ॥ २४ ॥

ब्रीहिभिर्यजेतेति दर्शपूर्णमासयोः श्रवणाद्यावदाक्षेपा-
दङ्गभावस्तावदेक्षादि नियतम् । दर्शपूर्णमासापूर्वमेवां निमि-
त्तं प्रयोजकं चेति । अतो नियतनिमित्तत्वान्नियम इत्युच्यते ।
प्रयाजादीनामपीति चेत् ? तन्न । यत्पक्षे विधिमन्तरेण प्रा-
प्नोति तच्छ्रूयमाणमनियतांशे प्रविशन्नियमो ऽभिधीयते । न
चानुवादः शक्यो वक्तुम् । सर्वदा यत्प्राप्नोति तदनूच्यते । अत
आह—नियतस्य नियतेति ।

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये ऽकृतार्थ

त्वात् ॥ २७ ॥

तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ २८ ॥

समुदाये कृतार्थत्वादित्युक्तो ऽयं ग्रन्थः । न हि यज-
गशब्दो द्रव्यदेवताक्रियं त्रितयमपि ब्रवीति; किं तर्हि यज-
तिधातुवाच्यम् । समुदायवाच्ये एकस्य बहुवाच्यामिसदृष्ट-
कल्पना । समुदायश्च वाच्यत्वेनाऽप्रसिद्धः । जुहोतिरासे-
चनाधिक इत्येतदप्युक्तम् । पुरोडाशद्रव्यकेष्वपि जुहोते-

विद्यमानत्वाद् । मारुतान्जुहोस्वेककपालान्जुहोतीति ।

उच्यते । न पदार्थलक्षणमिदं; किं तर्हि यजेत स्व-
र्गकाम इति साधनत्वेन यागस्य चोद्यमानस्य प्रयोगः कथ्य-
ते । यो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति तेन यागो ऽनुष्ठितो भ-
वति न त्यागमात्रेण यागः कृतो भवतीति । तस्मात्प्रयोगक-
थनमेवैतत् । सूत्रकारश्च यजतिचोदनेसाह । चोदनेति हि
वाक्यमुच्यते । जुहोतिशब्दस्याऽपि फले चोदितस्य प्रयो-
गानुष्ठानमेव कथ्यते । आसेचनाधिक्यं च तत्र प्रायिकम् ।
वदातेरप्यनुष्ठानकथनमेवेति ।

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

यदि परद्रव्योपदेश उपसदामग्रीषोमीयस्य च तथा सति
यदातिध्यायां बर्हिरित्युपदेशो ऽनर्थकः स्यात् । कतरद्वर्हि-
रातिध्यायाः सम्बन्धि, यदन्यस्योपदिश्येत । गोस्तु देवदत्त-
सम्बन्धे प्रथममवगते तदुत्तरकालं युक्त उपदेशः । इह तु
स्वस्वामिसम्बन्धानवगमाद्यदातिध्याबर्हिस्तदुपसदामिति न घ-
टते । ननु यदातिध्यायार्थमुपात्तं तदुपसदादेर्घटत एव । तथा
ऽपि सति तस्यातिध्यायां विधानमनर्थकम् । निरिष्टकोपदेशो
ऽप्यन्याय्यः सत्याङ्गतौ । अस्ति च गतिर्यद्वर्त्मकमातिध्याबर्हि-
स्तद्वर्त्मकमुपसदामपीति । नन्वपूर्वत्वादुपसदां बर्हिषो ऽभावः ।
उच्यते । पूर्वाऽऽधारो ऽत्र विद्यते । बर्हिश्चाङ्गप्रधानार्थम् ।
तस्मात्प्राप्नोति ।

अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थसम्बन्धो विशिष्टानां प्रयो-

गैकत्वहेतुः स्यात् ॥ ३० ॥

यदातिथ्यायां बर्हिर्हितनेन बर्हिषः साधारण्यं प्रतिपाद्यते । एतद्वाक्योत्तरकालं चाश्ववालादयो धर्माः पठ्यमानाः साधारण्यं प्रतिपद्यन्ते । सत्यप्यातिथ्याप्रकरणे बर्हिषः साधारण्यत्वात् । यदि वाक्यान्तरेणातिथ्यासम्बन्धिनो धर्मा अवगताः स्युस्ततो ऽन्यत्रैतदेव वाक्यं स्याद्धर्मातिदेशकम् । ते तु प्रकरणावगताः । तस्माद्धर्मसाधारण्यम् । एवं च लक्षणा न भवतीति सिद्धम् ।

इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः ॥ १ ॥

अपापश्लोकार्थिन उपायमन्विच्छतः पर्णमयीत्वमुपायत्वेन विधीयते । जुव्हाश्च जात्याकाङ्क्षायां पर्णमयीत्वं परिच्छेदकत्वेन विधीयते । तदुभे अपि निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्नोतीत्युभाभ्यां सम्भन्स्यते । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्कमित्यनारभ्याधीता जातिविशेषाः क्रत्वर्थाः पुरुषार्थाश्च यथा खादिरतादयः । अथ वा जुव्हा जुहोतीति प्रकरणे जुहूविहिता न पापं श्लोकं शृणोत्यनेन पुरुषार्थतया विधीयते । साध्यसाधनत्वाद्देते नोपपद्यत इति वर्तमानापदेशस्याऽपि विधायिका शक्तिः कल्प्यते । यदाङ्क इत्येवमादिष्वप्येवं योज्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । जुव्हां क्रत्वर्थतया विधीयमानायां यद्विदं तत्फलमेषोऽर्थवादः स्तावकत्वेन । विश्वजिद्रत्फलमशक्यं कल्पयितुम् । यथा प्रणयनम् । तथा जातिगता गुणकामनाऽपि नास्ति । आश्रयस्याऽपि परिवर्तमानत्वात् । जुहूराश्रय इति चेत् । द्रव्यत्वात् । न वीयमानोऽपि वाक्येन दीयते । तत्र वाक्यभेदः । स चाश्रयान्तरमपेक्षते । न चाश्रयो विपरिवर्तते । तस्मादवगतक्रत्वर्थायां जुव्हां जातिमपेक्षमाणायां जातिर्विधीयते । तस्यां विधीयमानायां फलश्रुतिरर्थवादः ।

उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

इत्यनेन साध्यसाधनसम्बन्धं निराकरोति । न जातिर्नाऽपि जुहुर्विधीयते साधनतया । कुतः ? शब्दाभावात् । अर्थवादो विधायक इति चेदेवं साध्याभावः । रात्रिसत्रवदिति चेत् ? उच्यते । तत्राऽप्यर्थान्तराभावात् । युक्तम् । 'इह त्वर्थान्तरमस्ति । जुह्वा अपापश्लोकश्रवणं क्रियते इति शब्दात्तावत्सम्बन्धो नास्ति । यस्य पर्णपथी जुहूस्तस्यापापश्लोकश्रवणमिति । न चैतत्प्रसङ्गे गम्यते । व्यभिचरितत्वान्नानुमानम् । तस्मात् क्रतुसम्बन्धान्न पुरुषार्थता । खादिरादीनां दूभयसंयोगाद्युक्तो-
भयार्थता ।

नैमित्तिके विकारत्वाक्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् ॥ ४ ॥

क्रत्वर्थानि चमसादीन्यदृष्ट्वा पूर्वः पक्षः । के चित्त्वा-
हुः वचनमनालोच्य पूर्वः पक्षः । यद्यपि गोदोहनादीनि फला-
र्थानि तथाऽपि विपरिवर्तमानानि तान्येव क्रत्वर्थान्यपि । अथ वा
प्रकरणेन गृह्यन्ते । अथ वा गोदोहनेन प्रणयेदिति श्रुत्यनुग्रहेण
पूर्वः पक्षः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिके विकारत्वादिति यद्यस्मि-
न्विशेषे श्रूयते ततस्तस्मिन्सति भवितुमर्हति । अतो विना फलेन न
युज्यते । सन्ति च चमसादीन्यसंयुक्तानि भविष्यन्ति । न का-
मपदत्यागाच्छ्रुत्यर्थो गृह्यते । न परमार्थतः श्रुत्यर्थः । नैवं जा-
तीयो वाक्यार्थः सामान्यपदार्थं बाधितुमर्हति । अपः प्रणय-
तीत्यनेन सामान्येन या पात्राकाङ्क्षा तां गोदोहनवाक्यमसमर्थं
निवर्तयितुम् । कथं ? फलसाधनत्वेन निराकाङ्क्षं गोदोहनं कथं
तस्य पात्राकाङ्क्षां निर्वर्तयेत् । तस्मात्सामान्याकाङ्क्षायामबा-
ध्यमानायां चमसेन सह सम्भन्स्यते । न च द्विष्टानि वाक्या-

नि । एक एव पदार्थो वाक्यस्य । विवक्षाभेदस्तु एकस्य वि-
वक्षा श्वेतगुणो धावति अपरस्य विवक्षा श्वा इतो धावतीति ।
बार्हद्विरादीनि द्वादशाहिकानीहोदाहरणम् ।

शेष इति चेत् ॥ ६ ॥

यथा प्रणयनमनूय चमसे ऽप्येकवाक्यत्वम्, एवं यदध्ना
जुहोति तदिन्द्रियकामस्येति ।

नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥

प्रणयनं विधीयमानमेव पात्राकाङ्क्षं सद्विधीयते । तत्र
यत् प्रणयति केनाऽपि पात्रेण तच्चमसेनेति तस्याकाङ्क्षां निवर्त्त-
यति । अतश्चमसस्य युक्तैकवाक्यता प्रयोजनैक्यात् । इह तु
दध्ना जुहोतीति होमप्रयोजनेनैव निराकाङ्क्षत्वान्नान्यत्प्रयो-
जनमपेक्षते । एतदपीन्द्रियेण साध्येन निराकाङ्क्षीकृतं । तस्मा-
द्द्वयोरपि भिन्नसाध्ययोः परस्परसम्बन्धो नास्त्यर्थे भेदात् ।

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥८॥

उत्तरस्मिन्नधिकरणे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वः पक्षः ।

पृथक्त्वाद्व्यवतिष्ठेत ॥ ९ ॥

ब्राह्मणकर्तृकस्य ज्योतिष्टोमस्य पयोव्रतता । सत्यपि कृत्व-
र्थत्वे पुरुषप्रधानत्वाग्निर्देशस्य पुरुषद्वारेण क्रतावनुप्रवेशः । अतो
ऽब्राह्मणकर्तृकस्य नास्ति पयोव्रतता ।

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयते न ह्यशब्दं

प्रतीयते ॥ १० ॥

विश्वजिदसाधनं फलाभावादश्रवणात् । कर्तव्यतावचनस्तस्य कर्तव्यताऽविनाभूतो न फलेन । तस्मादविनाभावाद् यस्मात्परः प्रत्यस्तस्य कर्तव्यतां बोधयति । एवं श्रुत्यनुग्रहो भवति । अथोच्येत फलेन विना यागो न प्रवर्त्तते । तस्मात्कर्तव्यत्वान्नूनं सुखदो ऽयमिष्यवसायः । उच्यते । अनुमानात्सुखं कल्प्यते । प्रत्यक्षेण तु दुःखम् । अध्याहृतेन फलेनैकवाक्यतेति चेत् ? उच्यते । यजेतेति निराकाङ्क्षत्वादस्य कुतोऽध्याहारः ? अध्याहृतेनाऽपि साध्यसाधनसम्बन्धस्यानवगमात्रास्ति सम्बन्धः । यजेत स्वर्गमिति कुतः सम्बन्धः ? तस्मात्प्रतिसाध्यसाधनसम्बन्धे भवति फलार्थताऽपूर्वद्वारेण । यत्र पुनर्यजेतेति केवलः पदार्थस्तत्र साध्यसाधनसम्बन्धो नास्ति । तदभावेऽपूर्वाभावोऽपूर्वाभावे फलाभावः ।

अपि वा ऽऽम्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येता-
र्थानां ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्ते ऽर्थतो ह्य-
समर्थानामानन्तर्ये ऽप्यसम्बन्धस्तस्माच्छ्रुत्येकदे-

शः सः ॥ ११ ॥

कर्तव्यतावचनो भावनायां पुरुषं प्रवर्त्तयति । तस्याश्च प्रयोज्येन भाव्यम् । स च पुरुषार्थः प्रयोज्यतां प्रतिपद्यते । तस्मात्पुरुषार्थो भाव्यमानः । अतः सर्वाख्यातेषु पुरुषार्थोऽविनाभूतः प्रयाजादिषु द्वारेण, दर्शपूर्णमासादिषु साक्षात् । विश्वजिदादयो ऽप्यनङ्गत्वात्साक्षात्पुरुषार्थस्य साधकाः । विश्वजितेति च यागनामधेयं करणविभक्तिसंयुक्तम् । तत्र यदि यागो ऽपि करणं, ततः सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वमुपपद्यते । कर्माभूते पुनः सामानाधिकरण्याभावात्नामधेया-

भावः । न च विश्वजिद्वयम् । अपमिदृत्वात् । अपि
वाऽऽम्नानसामर्थ्यात् भावनासामर्थ्यादित्यर्थः । एकाहकाण्ड-
पठितो विश्वजिद्विहोदाहरणम् ।

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ १३ ॥

अनादेशाद्यद्यत्कामयते फलमनियमेन तस्य तस्योपाय-
त्वेन विधीयमानत्वात्सर्वार्थता ।

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥

यजेतेत्यस्य फलमाकाङ्क्षतः फलमध्याह्नियते । यस्यैव
करणतां गतस्तेन विशेषेण निराकाङ्क्षः कुतो ऽनियमप्रसङ्गः ?
तस्मान्नियतमेकं फलं साधयतीति ।

क्रतौ फलार्थत्वादमङ्गवत्कार्णाजिनिः ॥ १७ ॥

रात्रीणां विधीयमानानामर्थवादो ऽयं, भवितव्यं च कर्म-
णः फलेन, तस्मात्स्वर्गः फलमिति । विधिविभक्तेरभाव इति
कामशब्दाभाव इत्यर्थः । अथ वा साध्यसाधनसम्बन्धाभाव इति ।

फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् ॥ १८ ॥

कर्मणः फलेन भवितव्यम् । तत्र किं स्वर्गपदमध्याहृत्य
तेन सहैकवाक्यता उत प्रतिष्ठापदैकदेशं विपरिणम्य प्रति-
ष्ठादेः फलत्वं ? सन्निधानस्य क्लृप्तत्वात् प्रतिष्ठादेरेवैकवा-
क्यता कल्प्या । स्वर्गाध्याहारे हि सन्निधानमेकवाक्यता
चोभयं कल्प्यम् । तत्र गौरवम् । विधिविभक्तिमात्रमन्यतो
ऽपेक्ष्यमिति साधनसङ्गतये एवमादिग्रन्थः । पूर्वेषु प्रतिष्ठादि-

साधितं साध्यम् । उत्तरेण तुपयन्तीति वर्त्तमानापदेशा-
ल्लिङ्गमध्याह्नियते साधनत्वप्रतिपत्तये । आह—कथं केवलं
विधिविभक्तिमात्रमन्यतो भविष्यति यद्नेन प्रतिष्ठादिना धा-
त्वर्थेन सम्भन्तस्यत इति । प्रतिष्ठादीसनेनोपयन्तीत्ययं धात्वर्थो
लक्ष्यते । एवं परिचोदिते आह । यत्साध्यसाधनसम्बन्धं
समर्थं कर्तुं तत्सहैव धातुना ऽऽध्याहरिष्यामः । उपेयुरिति ।
अथ वा रात्रीणां य उत्पत्तिप्रयोगवचनः स यथेतिकर्त्तव्य-
तासम्बन्धमपेक्षते तथा स एव साध्यसाधनसम्बन्धं करिष्य-
ति । यस्यैकस्यैव कामायान्ये यङ्गकृतव आह्नियन्ते । सर्वेभ्यो
ज्योतिष्टोम इत्येतस्माद्वाक्याल्लिङ्गाभावे ऽपि ज्योतिष्टोमः स्व-
र्गकामानां साधनं भवति । तथा हि । उत्पत्तौ या लिङ्गसाध-
नत्वेन ज्योतिष्टोमं विधास्यति एवमिहार्थापि । अथ वा ऽर्थ-
वादो ऽविनाभावाद्विधिं लक्षयति । स लक्षितः साध्यसाधन-
सम्बन्धं प्रतिपादयिष्यति । तस्मादर्थवादेभ्यो विधिः । वि-
परिवर्तमानाश्च त एव फलतां प्रतिपत्स्यन्ते । तस्मात्स स्वर्गः
स्यादिसस्याऽयमपवादः ।

काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे

क्रत्वर्थः ॥ २० ॥

निर्वपेदित्ययं विधिः पुरुषमात्रं प्रवर्तयति । तत्र यदि
स्वर्गः फलमिष्यते, पुरुषप्रयत्नवचनस्य बाधः । प्रीतिमात्रं हि
सर्व एवेच्छन्ति । तस्मात्स्वर्गः फलम् ।

सार्वाकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥

सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति विधायकाभावात्साधनत्वा-

भावः । तस्मादङ्गाङ्गकामानपेक्ष्य सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यनुवादः ।

फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् ॥ २६ ॥

प्रधानेभ्यः फलं श्रुतम् । अङ्गान्यङ्गाङ्गानि च लक्षणया गम्येरन् । श्रुतिश्च बलीयसी । न चायं कस्य चिद्विधेः शेषः, येनार्थवादत्वादनूद्येत । तस्मादत्रोत्पत्तिप्रयोगवचनार्थवादा-
ध्याहाराणामन्यतरतो विधिः । किं कर्म साध्यं कामम-
पेक्ष्य सर्वकामता । उत यावतः के चन कामा इत्यविशे-
षाद्यावन्तः कामा इति । अन्ये क्रतव एकफलसाधनकाः, अयं
तु क्रतुः सर्वाणीति । क्रतुगतानि पदान्यपेक्ष्य सर्वेतीति चेत् ।
तत्र । ज्योतिष्टोमस्य सर्वफलेभ्यो विधीयमानस्यार्थवादो ऽयम् ।
तस्मान्नियतफलताया नास्ति प्रमाणम् । उच्यते । यत्र यत्र का-
मशब्दो हिरण्यकामः पुत्रकाम इति तेष्वेवाऽस्य साधनता ।
कुतः ? तेषु हि कामशब्दमुच्चारयन्ति नेतरत्र । उपलब्धपूर्वं
हि प्रियं भवतीति । सर्वज्ञता च न कदाचिदुपलब्धा । तस्मा-
त्तत्र कामस्याऽप्रवृत्तिः । तेन य एव वेदे कामशब्द उच्चारितास्ते
ऽनुषज्यन्ते ।

योगसिद्धिर्वा ऽर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात् ॥ २८ ॥

कामानामुद्दिश्यमानत्वादितरेतरयोगाविवक्षा । तदुद्देशे
ज्योतिष्टोमो विधीयमान एकं फलं साधयति । न तु यौग-
पद्येन सर्वाणि, अनुपादेयत्वात्तेषाम् । अथ वा कामोत्पत्तौ नि-
मित्ते ज्योतिष्टोमो विधीयते । कामाश्च भेदेनैवोत्पद्यन्ते । अतो
निमित्तभेदान्नैमित्तिकस्याप्यावृत्तिः । एवं वा योगसिद्धिर्वा ऽर्थ-
स्योत्पत्त्ययोगित्वात् । पुत्रवृष्ट्यादीनि इह वा ऽमुत्र वेत्यनियमः ।

कुतः ? पुत्रादीनि कामयमानस्योपायो विधीयते । उपाये च कृते निर्यतमुपेयेन भवितव्यम् । तत्र कदाचित् पूर्वजन्मन्यथुभं कृत-
म । तच्चानुभाव्यं, तस्मात्पूर्वजन्मकृतमनुभूयते । तत्र यदि
जन्मान्तरकृतो ऽधर्मः प्रक्षीणः तत इहैव जन्मानि फलम् । अ-
थाक्षीणस्ततस्तेन बद्धसाधकं फलमुत्कृष्यते । फलं भवतीत्ये-
तावति विधिशब्दोस्ति—न त्वनन्तरत्वे । तस्मादनियमः । स्व-
र्गस्तु जन्मान्तर एव । स हि निरतिशया प्रीतिः कर्मानुरूपा
चेति न शक्येह जन्मन्यनुभवितुम् । यतो ऽस्मिंल्लोके क्षणे सु-
खदुःखे अनुभवन्ति । न च प्रीतिमात्रं ज्योतिष्टोमफलम् । प्रा-
णिमात्रस्य च सा विद्यते । न च प्राणिमात्रं ज्योतिष्टोमं क-
रोति । तस्मात्स्वाभाविक्यसौ । देशानन्तरं तु निरतिशयप्रीत्य-
नुभवनायान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । तच्च मृतस्य न भवतीत्यतो
जन्मान्तरे स्वर्गः ।

समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

यदि वाजपेयः पाराशर्येनोच्चार्येत, त्रिःप्रकारया ऽपि
श्रुत्या हीयेत । तस्मादङ्गत्वायोच्चार्यमाणः स्वार्थः, तेनाङ्गा-
ङ्गिसम्बन्धः ।

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥

अङ्गाङ्गित्वे हि बृहस्पतिसत्रः कर्मान्तरं तस्यापूर्वान्तरं
धर्मलक्षकत्वं च । तस्मादेवमादिदोषपरिहाराय निश्चितस्य बृह-
स्पतिसत्रस्य वाजपेयेन कालो लक्ष्यते । इष्टेति च कालाभिधाने
समर्थशब्दः ।

नासमवायात्प्रयोजनेन स्यात् ॥ ३१ ॥

प्रकरणान्तरत्वादविपरिवृत्तिः। अविपरिवृत्तिश्चेत्कथं कालो विधीयते ? यदि बृहस्पतिसर्वेन यजेतेत्यनेन विपरिवृत्तिः, त-
तस्तत्रैव क्षीणात्वान्न कालविधिः न विपरिवृत्तिः । तस्मात्प्रक-
रणान्तरे श्रुतं कर्मान्तरं विधीयते । तच्च वाजपेयाङ्गम् । तत्र प्र-
धानकालत्वादङ्गानां प्रधानकालत्वे प्राप्तं वचनाद्वाजपेयेन बृ-
हस्पतिसर्वाजितेनाऽपूर्वं कृत्वा तत इदं कर्तव्यमिति ।

नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

संस्थाप्य पौर्णमासीं वैश्वधमनुनिर्वपतीति । अनेन वैश्वध
एव पौर्णमास्यङ्गत्वेन विधीयते । नान्यद्वाक्यान्तरमस्ति दर्श-
पूर्णमासाङ्गत्वावगमकम् । येनानेन कालसंयोगः क्रियेत ।

उत्पत्तिविषये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

कथं रूपावचनम् ? देवताभावादित्ययुक्तमिदम् । वाजपेयेने-
ष्ट्वा बृहस्पतिमवेन यजेतेति सखामपि पूर्वकालतायां न कालार्थः
संयोगः, किं तर्ह्यङ्गाङ्गिमम्बन्धः । अविपरिवर्तमानत्वात् न
शक्यते वाक्यान्तरेण यो बृहस्पमवोऽवगतः स एव काले
विधीयते इति । तस्मात्प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं कर्मान्तरत्वं
प्रतिपद्यते बृहस्पतिसर्वधर्मकम् । एवमिहाऽपि प्रकरणे श्रूयमाणं
कर्मान्तरम् । यथा सोमोद्भिदाद्य ऐन्द्रवायवादिभी रूपवन्तः
एवं रूपवान् भविष्यति । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । ज्योतिष्टोम-
प्रकरण इदमात्रातम् । ननु तत्रापि प्रकरणान्तरत्वाद्दर्शपूर्णमा-
सयोरङ्गता । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति नामधेयमिदमा-
ख्याताभावात्स्वतन्त्रम् । स्वातन्त्र्याच्च यत्पूर्वं विज्ञातं तदभिधत्ते ।
आख्याते हि सति तदनुसार्येतद् यस्याख्यातं प्रवर्तते ततः प्र-

कृते । अथाप्रकृते ततस्तदप्यप्रकृते । तस्माद्दर्शपूर्णमासोत्तरकालः सोमः कर्त्तव्य इत्येतद्विधीयते । स च विपरिवर्त्तमानत्वान्न कर्मान्तरं, दर्शपूर्णमासो नैव विधीयते । अतस्तयोः कर्मान्तरशङ्कैव नास्ति ।

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥३८॥

अर्थवादो रात्रिसत्रन्यायेन फलप्रतीत्यर्थः इति स्थिते । किं तु पुत्रजन्मानिमित्तं पितुः फलदम् उत पुत्रस्येति । पुत्रस्यैव । कुतः ? “यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वर्षति, पूत एव स” इति सर्वनाम्ना पुत्रस्य फलं प्रतिपाद्यते पूत एव सः । कः ? यो जात इति । अतो वचनसामर्थ्यात् पुत्रस्यैव फलम् । पवनसंयुक्तः पुत्र इष्यते एवेत्यात्मनेपदमविरुद्धम् । एवं वा—

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥३९॥

इतरस्मिन्पक्षे कालोपेयात् लक्षणा च स्यात् । निष्ठा हि भूतसामान्ये उत्पद्यते तस्या यः श्रुत्यर्थः स च कृतो ऽपि जातकर्मणि विद्यते एव । जातानन्तरतानिमित्तमिति यो ब्रवीति तेन सामान्यवचनो विशेषे लक्षितः । जातानन्तरं त्रुटिर्न शक्यते संभावयितुम् । क्षणिकी हि सा । अत आह । कालोपेयादिति । अन्तर्दशाहे ऽपि न क्रियेत आशौचे ऽस्याऽपरिसमाप्तत्वात् । तस्माद्दशहोत्तरकालायां पूर्णमास्यामावास्यायां वा कर्त्तव्या भिन्ने जुहोतीत्यनन्तरमेव क्रियते । नैर्मात्तको हि पाठक्रमः इतरं पाठक्रमं बाधित्वा निविशते इति ।

इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

प्रकरणे पष्ठौर्ही दीव्यतीत्येवमादय उत्पद्यमाना एव कैमधर्पा-
भिलाषिणस्तेषां रूपवतां सन्निधाररूपः शिष्यमाणो राजसूय-
शब्दः प्रकृताभिधेयकः । प्रकृतत्वाविशेषाच्च नाऽवगम्यते वि-
शेषः, इमे उपात्ता नेम इति । तस्माद्ये तदभिधेयास्तेषामनेन स्वा-
राज्यं फलं कल्प्यते, न त्वप्राप्तमुत्पत्तौ फलं विधीयते । किं
तर्हि प्राप्तमेव नियम्यते । ननु यागसामानाधिकरण्याद्या-
गेभ्य एव फलम् । उच्यते । राजसूयशब्दः प्रकृतमात्राभिधायी
विशेषे स्थाप्यमानो बाध्यते । यागशब्दस्य तु नैव बाधः ।
मुख्यश्च राजसूयशब्दो जघन्यो यजिः । अनेन तावत्तृतीया-
न्तेन फलकरणमुच्यते । प्रकृताश्च फलाकाङ्क्षिण इति तदभि-
धायित्वम् । तस्माद्राजसूयशब्दवाच्यं फले विधीयते । यागशब्दो-
ऽनुवादः प्रसयार्थत्वेन चाऽवश्यमुच्चारयितव्यः । आनन्तर्याच्च
राजसूयस्वाराज्ययोरेव सम्बन्धो युक्तः । राजसूयशब्दो राक्षः
सर्व इत्येवमङ्गीकृत्य प्रवृत्तः । राजा चास्मिन्प्रकरणे श्रूयते । त-
स्मात्सूयतिरपि च्छत्रिन्यायेन सर्वत्र प्रवर्तते । अथा ऽव्युत्पन्नो
ऽश्वकर्षणन्यायेन नतरां विशेषे ।

अपि वा ऽङ्गमनिज्याः स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥२॥

यजेतेति भावनावचनो यस्य परः श्रुतस्तस्यैव श्रुत्या क-

रण्यतामाह । इतरस्य वाक्ये ब्रूयात् । नामपदं चाख्यातानुसारित्वाद्यत्राख्यातं वर्त्तते । आख्यातं यागं ब्रवीति । तस्मात्प्रकृता योगाः फले विधीयन्ते । इतरेषां कैमर्थ्याभिलाषित्वं क्रतूपकारेण निवर्त्स्यति ।

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥

विवेचनीयादयो ऽभिषेचनीयादूर्ध्वं समाम्नायमानाः क्रमादभिषेचनीयाङ्गम् । विरोधे च प्रकरणं बलीय इत्युक्तम् । तस्मादनिर्णीतत्वावनारम्भम् । उच्यते । प्राकृताङ्गसम्बन्धेन श्रूयमाणाः कथम्भावाकाङ्क्षायामव्यावृत्तार्था ये पदार्था उपनिपतन्ति, ते सम्बन्धिष्यवायेन गृह्यन्ते । एते च माहेन्द्रस्तोत्रकालत्वादुपनिपतन्ति प्राकृताङ्गमध्ये । तस्मादवान्तरप्रकरणादभिषेचनीयाङ्गम् । महाप्रकरणाद्राजसूयाङ्गम् । तच्च दुर्बलम् । तस्मादभिषेचनीयत्वाद्विदेवनादयस्तत्प्रयुक्ता इति ।

सर्वेषां वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्न हि तस्य प्रक-

रणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥

यत्रैवोत्पद्यन्ते, तत्रैव प्रयोजनमपेक्षमाणा राजसूयप्रकरणगृहीता निराकाङ्क्षा भवन्ति । तस्मादन्यत्रोत्पन्नानां प्रकरणात् सर्वार्थानां तत्रैवोत्पत्तिदेशे करणे प्राप्ते माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रसभिषिष्यत इति वचनादभिषेचनीयमध्ये क्रियन्ते । अतो ऽवान्तरप्रकरणेनाऽवगृह्यन्ते, संयुक्तत्वाद्राजसूयेन । तस्माद्राजसूयप्रयुक्ता विवेचनादयो ऽत्राऽवान्तरप्रकरणे निराकृते तृतीये चिन्ता ।

प्रकरणाऽविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम् ॥ ५ ॥

सौम्येनेति तृतीयानिर्देशादुपसदामपि षष्ठ्यन्तत्वात्प्राधान्यमेव गम्यते सौम्यं प्रति । तस्मादङ्गाङ्गिसम्बन्धः कालवदङ्गं भविष्यतीत्यन्तर्नीताभिप्रायश्चोदयति । यथैवापेक्षः श्रुतास्तथैव पुरस्ताच्छब्दः कालं प्रतिपादयति । तस्मात्तेन प्रतिपादिते काले कालार्थः सम्बन्धः । अङ्गाङ्गिसम्बन्धस्य प्रयोजनवत्त्वादितरो ऽर्थप्राप्तत्वादनुवादः ।

अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य ॥ ६ ॥

उत्पद्यमानान्येवैतान्यवगतपाराध्यानि । यत्पुनरुच्चारणं तत्कालार्थमितरस्याऽवगतत्वात् ।

फलवद्वोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ७ ॥

विकृतिर्होपकाराकाङ्क्षिणा क्लृप्तोपकारान्पदार्थाननुमितलक्षितप्रापणेन गृह्णाति । तस्मान्निराकाङ्क्षीभूता सत्यपि स्वसन्निधानेनाक्लृप्तोपकारानामनहोमान् गृह्णाति । अतस्ते पृथक्फला इति । किं समप्रधानभूता आमनहोमा इति किंफलवन्त इत्यर्थः । यथा ऽऽग्नेयादीनामेकप्रयोगवचनग्रहणात्समप्रधानता—नैवमेषाम् । तुल्यं हि यजिमत्वं, यदि संस्कारकर्म स्यात् । ततः फलं न कल्प्येतापि । यागास्त्वेते । तस्मादेतेभ्यः फलं कल्प्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राकृतैरङ्गैर्यदपूर्वं समभिव्याहियते, तदपूर्वमपि सम्बध्यत एवाकाङ्क्षायामव्यावृत्तायामसम्बद्धैः पदैर्व्यवहितमपि । आमनहोमानां च विद्यते प्राकृतैः सम्बन्धः । यत्प्रयाजानां पुरस्ताज्जुहुयात् बहिरात्मनूदध्यात् यदनुयाजानामुपरिष्ठात्स्वर्गं लोकमपक्रामेदित्येवं परामृष्यमाणाः सम्बन्धिपदव्यवायेन ग्रहीष्यन्ते ।

नित्यो वा स्यादर्थवादस्तयोः कर्मण्यसम्बन्धान्नाङ्घ्रि-
त्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

नित्य एव स्यात् । कुतः ? निमित्तसंयोगाभावात् । स-
प्तम्या हि निमित्तमुच्यते । यद्वृत्तेन वा यद्विशब्देन वा ।
इह त्वेषामश्रवणम् । अत आह न चैव शब्दो ऽस्ति यो नि-
मित्तं प्रतिपादयतीति । निमित्तं ज्योतिष्टोमापूर्वमेव । अतो
यदा ज्योतिष्टोमस्तदा निमित्तस्य विद्यमानत्वाद्वहणम् । अ-
नित्यस्य चार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण सम्बध्यते । न चेद्वग्वचनमस्ति
अन्तरायः कार्य इति । येन कर्म गृह्येत तच्चोभयमपि ना-
स्तीत्युक्तमेव ।

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ १२ ॥

अमावास्यायामपराह्ण इति सामानाधिकरण्यं तत्काल-
वचनत्वमुपपद्यते । इतरथा ऽमावास्याशब्देनाग्नेयादीन्युच्ये-
रन् । तेषामङ्गत्वेन पिण्डपितृयज्ञो विधीयते । तस्यापराह्णकाल
इत्येतद्वारेण सामानाधिकरण्यं कीदृशमपि स्यात् । क्लृष्टा
चेयं कल्पना । तस्मादमावास्यार्थे निमित्तफलाय कर्म विधीयते ।

पञ्चङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ॥ २२ ॥

विवृता यूपं परिवीयेत्तनेन परिव्याणं विधीयते वा-
क्यान्तरेण प्राप्तत्वात् । परिव्याणमाग्नेयस्य काललक्षणार्थ-
मुच्चार्यत इति चेत् ? तन्न लक्षणाक्षयादेव । किं तन्नाग्नेयरशनयोः
सम्बन्धो ऽनेन क्रियते तन्न प्रयोजनत्वात् । आग्नेयस्य रशनस्य
तदर्थः । तस्य हि सा ऽनपक्रमणद्वारेणोपकरोति । ननु पञ्चो-
रन्याऽनपक्रमणार्थं विद्यत एव । उच्यते । यथा यूपार्थाया

रशनाद्युचितसमुच्चय एवमिहापीति । ननु द्वितीयानिर्दिष्टत्वाद्यु-
पस्य रशना तदर्थेति । उच्यते । इतरत्राऽप्याग्नेयमिति
द्वितीया विषय एव । अथ वा परिव्याणस्य यूपमिति द्वि-
तीया तादर्थ्यमाह न रशनायाः । आह । परिव्याणार्थत्वा-
द्रशनाऽपि यूपार्थोच्यते । रशनायाः पञ्चनपक्रमणेन प्रयो-
जनवत्त्वात्परिव्याणां भाव्यमानमपि तदर्थं सामर्थ्यं परिव्या-
णेन जन्यते रशनायाः । ननु परिव्याणमपि यूपतादर्थ्येनार्थ-
वत्-रशना तदर्थेति । उच्यते । संप्रधार्यमेतत् । यदि वा परि-
व्याणार्था रशना यूपार्था । अथ वा विपरीतं तादर्थ्यम् । परि-
व्याणं पञ्चार्थं यूपश्च परिव्याणस्याधारतां प्रतिपद्यमानः पञ्चार्थः ।
तत्र किं युक्तामिति रशना पञ्चनपक्रमणेन प्रयोजनवती । प-
रिव्याणमपि तदर्थम् । यूपोऽप्याधारतां प्रतिपद्यमानो रश-
नार्थतां प्रतिपत्स्यते । असौ यूपे या द्वितीया सा सप्तम्यर्थं
लक्षयिष्यति । आधारतां च प्रतिपद्यमानस्य कृते ताद-
र्थ्यप्रसङ्गाद्विष्यति ।

यूपार्द्धं वा तत्संस्कारत्वात् ॥ २३ ॥

अवृता यूपं परिवीयेतीप्सिततमत्वाद्यूपस्य तदर्थं रशना ।
ननु परिव्याणस्य परा द्वितीया । तच्चाऽनूद्यते । पशावपि
द्वितीयोपाकरणस्य न रशनायाः । न चार्थाक्षिप्तोपक-
रणेन, रशनापरिव्याणेन तु रशनाऽऽक्षिप्यते । तत्र यदि
वाऽनेन विहितं तदनूद्यते तेन वेदं सर्वथा यूपार्था रशना । ए-
कयूप एकादश पक्षवो नियोज्या इति प्रतिपद्यु रशना कार्या ।
यथा पूर्वं पक्षः ।

सिद्धान्ते द्वैरशान्यभेदेनेतत्प्रयोजनं नेच्छन्ति । पञ्चार्थाऽपि

सन्निपत्योपकारित्वाद्यूपे क्रियमाणैकैवोपकरिष्यति । यथा
प्रयाजाः सत्कृताः । अतः पक्षद्वये ऽपि द्वैरक्षान्यम् । एतदध्ययुक्त-
म् । पञ्चर्था ऽपि सत्यनपक्रमं कुर्वती पशोः सन्निपत्योपकरोति ।
यथा यूपे द्वितीया रक्षणा समुच्चीयत एवं पक्षावपि समुच्चे-
ष्यते । तस्माद्युक्तमेवेदं प्रयोजनम् ।

गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धात् कारणश्रुति-

स्तस्मात्सोमः प्रधानं स्यात् ॥ ४० ॥

न यागमात्रं विधीयते फले, किं तर्हि ज्योतिष्टोमशब्द-
वाच्यो यागः फले विधीयते । कुतः ? ज्योतिष्टोमसामानाधि-
करण्यात् । कतरो ऽसौ ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यः यस्य त्रिवृ-
दादीनि ज्योतींषि सन्ति ? त्रिवृदादयश्च स्तोत्रेषु सन्ति ग्रहं
वा गृहीत्वा चमसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । न च दीक्ष-
णीयादीनां स्तोत्रसम्बन्धो ऽस्ति । तस्माद्यः स्तोत्रसम्बन्धी
यागः फले विधीयते स च सोमयागः । एतदुक्तं स्तोत्रस्य ग्रहस्य
च कालार्थं सम्बन्धो नाङ्गाङ्गिमम्बन्धः । इतरेतराश्रयं च
स्यात् । यस्याङ्गत्वेन ज्योतींष्यवगतानि तानि फले विधीयन्ते ।
यश्च फले विधीयते तस्य ज्योतींष्यङ्गानि भवन्ति प्राक् फले
विधानात् । ज्योतिःसम्बन्धो यद्यवगतः स्यात्, तत इतरेतरा-
श्रयं न स्यात् । इह तु फलोत्तरकालं ज्योतिष्टोमसम्बन्धेन
विशिष्टयागग्रहणम् । तस्माद्राजसूयन्यायेन सर्वाणि प्रधानानी-
ति सृग्यो ऽत्र परिहारः ।

के चिदाहुः—ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति फलसं-
युक्तो याग उत्पद्यते उद्भिदादिवत् । तं द्रव्याभिलाषिणामनूद्य
सोमो विधीयते । तस्य कथंभावाकङ्क्षायां ग्रहणमप्यङ्गं स्तो-

अपि—ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधयेति । कालार्थे ऽपि सम्बन्धे ज्योतींषि स्तोमा अस्य सन्तीति मत्वर्थमुररीकुल नामधेयं प्रवृत्तम् । अथ वा नेदमुत्पत्तिवाक्यं तथा ऽपि न सर्वेषां विधिः । कथं ? यदिदं नामधेयं, किमिदं दीक्षणीयादीन्यपि बद्धस्युत नेति । नेति ब्रूमः । ज्योतींषि स्तोमा यस्य ज्योतिष्टोमः । न च दीक्षणीयादीनां केन चिदपि प्रकारेण ज्योतींषि स्तोमा अवगताः । इतरत्र कालार्थे ऽपि सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणत्वेनाऽस्ति सम्बन्धः । तमभिप्रेत्य ज्योतिष्टोमशब्दः प्रवृत्तः । तस्माज्ज्योतिष्टोमवाच्यं फले विधीयते । दीक्षणीयादीनां तु ग्रहस्यानङ्गत्वात् साक्षात्सम्बन्धो न लक्ष्यलक्षणतया । तस्मान्न तेभ्यः फलम् । अथ वा विना ऽपि लक्ष्यलक्षणत्वेनास्ति प्रणाख्या सम्बन्धः । ग्रहसंयागाङ्गम् । तस्याऽप्युपाकरणस्तोत्रयोरङ्गाङ्गिसम्बन्धो नास्ति । अस्ति त्वन्यः सम्बन्ध इति ।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥ १ ॥

प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तमिति । तदुत्तरं क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा प्रतिज्ञाता । सैवोपसंहर्त्तव्या । उच्यते । प्रयोजकाप्रयोजकमपि प्रतिज्ञातं, द्वयोरेकस्मिन्नप्युपसंह्रियमाण इतरल्लक्ष्यत एव । अथ वा प्रयोजकाप्रयोजकेसैवोपसंहर्त्तव्यम् । यतोऽसाधारणेन लक्षणभेदः । इतरथा द्वादशपादमेकं लक्षणं स्यात् । यावच्च शेषी नावधार्यते न तावच्छेषभावः । न हि सामान्येन व्यवहारः । कर्माण्यपि जैमिनिरित्यनेन कर्मणांशे फलशेषभाव उक्तः । अतः शेषत्वावगमेनैवास्य पुरुषार्थतायाः सिद्धत्वात् पुरुषार्थजिज्ञासा याऽध्यायभेदेनोपपद्यते । तेन सा तेनैव गतत्वान्न कार्या । असंयुक्तं प्रकरणादिति चानेन क्रत्वर्थलक्षणमुक्तम् । श्रुत्यादिभिर्यदसंयुक्तं फलवता च प्रकरणेन गृह्यते तत्क्रत्वर्थम् । प्रयोजकाप्रयोजकत्वं तु नोक्तं, तदिहोच्यते । अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थं श्रुत्यर्थपाठक्रमा उद्देशविषया एव । प्रवृत्तिकारणमुख्यक्रमास्त्वतिदेशविषया अपि प्रधानभूताः पदार्थाः । कर्ता गुणभूतस्तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वतः क्रमः सिद्ध एव । क्रमनियमस्तु चिन्त्यते ।

तत्र श्रुतिक्रमस्तावच्चिन्त्यते । तस्मिन्नाश्विनो दशमो गृह्यत इत्येतदप्युदाहरणं नोपन्यस्तं मुद्धानत्वात् । दीक्षावाक्यं तु किंपरमिति चिन्त्यते । तदुदाहरणं व्याख्येयत्वेन । अध्वर्युर्गृह्णति

दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यध्वर्योः कर्तृत्वं दीक्षा । सा च यजमानार्येति त्रितयमप्यविधेयं प्राप्तत्वात् । ये यजमानास्त ऋत्विज इति यजमानत्वादेव ब्रह्मादीनामप्यविधेया दीक्षा । ततस्तं प्रतिप्रस्थातेति प्रतिप्रस्थातुर्विधानमिति चेत् ?

उच्यते । अध्वर्योः कर्मकर्तृत्वमापद्यते तत्र विरोधः । विरोधे च प्रधानं प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गत्वात् प्रत्यक्षशिष्टत्वाच्च कर्मत्वस्य । तत्र कः कर्तेतीतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादित्यध्वर्युसदृशः प्रतिनिधित्वेन प्रतिप्रस्थाता प्राप्तो न विधीयते । इतरेष्वध्वर्योरविरोधः । इतरेषु प्रतिप्रस्थातृविधिरिति चेत् ? उच्यते । न पूतः पाचयेदिति प्रतिषेधाच्चाध्वर्योः कर्तृत्वम् । एवं सर्वत्र योज्यम् । तस्मात्सर्वस्य प्राप्तत्वात् पदार्थाङ्गारण्यः क्रमः प्रतीयते स एव विधीयते । ननु क्त्वाततःशब्दौ क्रमस्य विधातारौ । उच्यते । क्त्वाशब्दः पूर्वकालतासमानकर्तृतामात्रं च वदति नानन्तर्यम् । पूर्वं गृहपतेर्दीक्षा, उत्तरं ब्रह्मण इत्येतावदाह । अन्तराले तु यदि पदार्थसहस्रमपि करोति, नास्ति पूर्वोत्तरबाधः । ततःशब्दोऽपि परभावमात्रमाह; नानन्तर्यम् । प्रयोगवचनश्चाऽऽनन्तर्यमाकाङ्क्षति; न पौर्वापर्यम् । अतस्तदेव विधेयम् । तद्विधौ च पौर्वापर्यमनुवादः । तस्य च विधौ प्रयोगवचनेनाकाङ्क्षितत्वाददृष्टं कल्प्यम् । आनन्तर्यं पुनरपेक्षणीयम् । तस्माद्ब्रह्माः श्रोत्रेण गृह्यमाणो यं क्रमं प्रतिपादयन्ति, स एव विधीयमानत्वात् श्रुतिक्रमोऽभिधीयते अन्यस्य पदार्थान्तरस्याऽविधानात् । यत्रानुपूर्व्येण पदार्था विधीयन्ते स पाठक्रमः । यथा “हृदयस्याग्रे ऽवयवस्य जिह्वाया अथ वक्षसः” इति । नन्ववयवशब्देन श्रुत्यैव क्रमो विधीयते । उच्यते । हृदयव्यवधानं विधीयते । अतः पाठक्रमादेवानन्तर्यस्य सिद्धत्वादवयवशब्दोऽनुवादः ।

आह । अथशब्दश्रवणादानन्तर्ये ऽवगते कस्मात्पाठक्रमो नानु-
वादः ? उच्यते । वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो ऽयम् । यावच्च पू-
र्वोत्तरपदार्थौ नावधृतौ तावन्नास्ति । तौ चेदवधृतौ, पाठादेव
क्रमः सिद्धयति । श्रुतिरपीयं सापेक्षत्वात् दुर्बला । तस्मादेक-
प्रयोगवचनपरिगृहीतानां पाठादेव सिद्धत्वादयशब्दो ऽनुवादः ।
यत्र तु प्रमाणान्तरेणावधृतः कर्तव्यः पदार्थो ऽपरो न्येन,
तत्राऽथशब्द आनन्तर्यं ब्रवीति यथा वेदमधीसेतिवत् ।

अनियमो ऽन्यत्र ॥ ३ ॥

एको मम वसन्तमृतूनां प्रीणामीति प्रयाजानुमन्त्र-
णानां समुच्चयः पाठस्तावन्नास्ति शाखान्तराभ्यानाम् । श्रुति-
रपि नास्ति, नाप्यर्थो नियामकः । यदि तमिस्रयाजः काठका-
नुमन्त्रेणानुमन्त्रितस्तनूनपात्प्रयाजे ऽपि प्रवृत्त्या तदेव प्र-
थममिति चेत् ? तन्न । ये हि सह चोदितास्तेषां प्रवृत्तिनि-
यन्त्री । न चैते सह चोदिताः । तस्माद्वितीयादिष्वप्यनियमः ।
काण्डक्रमो ऽपि नास्ति । भिन्नदेशानां हि सहानुष्ठाने चो-
दिते कः प्रथम आरभ्यतामिति यस्यैव बोधकः पदार्थो वि-
द्यते स प्रथमं क्रियते । इह त्वेतदपि नास्ति । मुख्यक्रमो ऽपि
नास्ति, तत्र प्रधानक्रमेण नियमः क्रियते सह चोदितानाम् ।
इह हीदृशमपि नास्ति । अतो ऽनियमः ।

अर्थकृते वा ऽनुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थत्वा-

त्वेन त्वर्थेन सम्बन्धस्तस्मात्स्वशब्दमुच्यते ॥ ६ ॥

स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत्कि-
मिति तत्र विश्वजिह्वत्कलं न कल्प्यते । न च रात्रिसत्रम्यस्ये-

नार्थवादतः फलम् । भवितव्यं च फलेन, तस्मात्स्वाध्याया-
ध्यापनेन यदवबोध्यते, तदत्र फलम् । पदार्थाश्चानवबुद्धा अ-
नेन बोध्यन्ते क्रमश्च । तस्माद्यथा पदार्थस्वरूपमनवबुद्धमवबु-
ध्यते, एवं क्रमो ऽप्यनवबुद्ध एव । अतः स्वाध्यायेन पदार्थज्ञानं
भावयेत्क्रमज्ञानं चेत्यर्थः । तस्मात्स्वशब्दः ।

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥ ८ ॥

वैश्वदेवं हुत्वा प्रजापत्यैश्चरन्तीति । अस्मिन्काले उपा-
दीयमानाः सेतिकर्तव्यताका इतरेतरयुक्ताः सह कार्या इत्य-
वगते क्रमश्चिन्त्यते । तत्र प्रथमे पदार्थे ऽनियमो यतः कुतश्चि-
त्कर्तव्यः । द्वितीयस्तु किं प्रथमो यत एवारब्धस्तत एवार-
म्भणीय उताऽनियम इति । श्रुत्यर्थपाठाभावादनियमे प्राप्ते
प्रवृत्त्यैव नियमः । कुतः ? एतदुपक्रमात् । सर्वे हि पदार्थाः
प्रधानकालाच्च विप्रकट्टव्याः । सहवचनं भवति पदार्थैः सह
प्रधानं कर्तव्यमिति । एवं व्यवहितो ग्रन्थसम्बन्धः । कथं
प्रधानकालाच्च विप्रकट्टव्या इत्यस्य हि सहवचनं भवतीत्युप-
पत्तिः । कथं भवन्तं भावयेद्यागेनेत्यमिति । तत्र यस्यामेव
वेलायां स्वर्गो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव क्षणे कर-
णेतिकर्तव्यते अपि व्याप्तिर्येते । तस्मान्नित्यस्य फलकरण-
तिकर्तव्यस्य यजेतेत्यनेन कर्तव्यतोच्यते । शब्दवृत्तं तु ता-
वदेवं बस्त्वप्येवमेव । यदि भूतकालं भाव्यं भविष्यतिकाले
करणेतिकर्तव्यते ततो ऽनयोः करणेतिकर्तव्यतात्वमेव
न स्यात् । भविष्यतिभाव्ये भूते करणे य एव दोषः
करणेतिकर्तव्यतयोऽपि विप्रकर्षे ऽयमेव दोषः । अतः
शब्दवस्तुभ्यामेककालतैषाम् । तत्र यदि फलस्य कालो

उपगम्यते, ततस्तदीयेन कालेन करणेतिकर्तव्यतयोः परिच्छेदः स्यात् । इह तु स्वर्गस्याऽनवगतः कालः करणेतिकर्तव्यतयोस्त्ववगतः । तयोस्तु कालेन स्वर्गभवनकालः परिच्छिद्यते । ततः प्रधाने सेतिकर्तव्यता । एकैकस्मिन्क्षणे सहकर्तव्ये प्राप्तं एकः कर्त्ता बहूनि प्रधानानीतिकर्तव्यतां वा समर्थः कर्तुं योग्येनेत्यवश्यम्भावी विप्रकर्षः । ईदृशेन विप्रकर्षेण क्रियमाणेनापि सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । तत्र प्रधाननियमेन पदार्थाः प्राप्नुवन्ति । आग्नेयादीनां सकाशात्तत्र श्रुत्यर्थपाठेन नियमेन वा प्रसक्तिः सा व्यावर्त्यते । अवश्यम्भाविनि विप्रकर्षे प्रधानं हि चिकीर्षितं कृतं वा तेषां निमित्तमित्यर्थतो ग्रन्थसम्बन्धः । अग्न्यन्वाधानादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् । स्विष्टकृदादीनां तु कृतं तेनैव के चित्पदार्थाः क्षणव्यवहृता अपेक्ष्यन्ते, के चिद्वाभ्यां, के चिद्बहुभिः । प्रकृताक्यमर्थ इति विकृतावप्ययमेव न्याय्यः । अग्न्यन्वाधानादि प्रागुपाकरणात्साधारणं सर्वेषां सकृत्कृतम् । उपाकरणादयोऽपि सन्निपत्तोपकारकाः साहित्येनानुभवितव्याः सहचोदितत्वाच्चेष्टम् ।

तदेवं यस्य प्रथममुपाकरणं क्रियते, तस्य पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थ उपस्थाप्यते तथाऽपि सहवचनादि समर्थमाकाङ्क्षति सजातीयेन षोडशक्षणव्यवहितं द्वितीयं पदार्थम् । द्वितीयस्तु पञ्चदशभिरुपाकरणक्षणैरेकेन च नियोजनक्षणेन । एवं तृतीयादयोऽपि सजातीयविजातीयव्यवहितानपेक्षन्ते । अन्त्यस्तु विजातीयक्षणव्यवहितमेवाऽपेक्षते । संनिपत्तोपकारकानालोच्येदृश्यपेक्षा प्रधानानां भवति । अत आह यावद्भिर्नाऽव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुं तावद्भिर्व्यवधानमवश्यं, ततोऽभ्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम् ।

यद्येकं पदार्थं कृत्वा द्वितीयो ऽपि तस्यैव क्रियेत सह-
वचनं नोपपद्येत । एवं सर्वत्र बोध्यम् । उच्यते । अनुमतानां
व्यवधायकानां त्यागेन कश्चिदप्यधिको गुणो भवतीति ।
किमुक्तं भवति, अनुमतैर्व्यवधायकैः परिस्रज्यमानैर्दोष एव ।
अभ्यधिकैर्व्यवधाने श्रुतकरणां न्यूनैरप्यश्रुतकरणमेव । तस्मा-
त्साहित्यसम्पत्तये यः क्रमो ऽपेक्षितः स द्विधा बाध्यते ।

सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥

यदि प्रधानमन्याङ्गानां विमकर्षो नेष्यते एवं तर्ह्येकै-
कः पथुरवान्तरप्रयोगवचनेन निरपेक्षः पदार्थकाण्डेन सम्ब-
ध्यताम् । उत्तरं तु सर्व एवैते इतरेतरयुक्ता उपादीयन्ते ।

नासमवायात् ॥ १२ ॥

ये लोकप्रयोगवचनपरिगृहीतास्तेषां क्रमो नियामकः ।
सौर्य इतिकर्तव्यतां गृह्णन्नैन्द्राग्रनिरपेक्षो गृह्णाति । अत ऐन्द्रा-
ग्रस्य येतिकर्तव्यता सा सौर्यस्याऽनङ्गम् । तस्मात्क्रमः प-
रिच्छेदकत्वेन नापेक्ष्यते । अत आह-अङ्गाश्रयो हि नियमो भ-
वितुमर्हति । अनङ्गमाश्रितस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत । येषां पदा-
र्थानामङ्गत्वं नावगतं तेषामङ्गता निष्प्रमाणिका कल्प्येत ।
अङ्गाश्रितश्च क्रमः ।

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

यद्यपि प्रथममन्त्रग्रहणे नियमस्तथाऽपि पूर्वो मन्त्रः पा-
ठेनैवोत्तरं पर्युपस्थापयति । यथा मन्त्ररूपमाम्नायादवगम्य-
ते, एवं क्रमविशिष्टमप्यवगम्यते । ब्राह्मणपाठेन तु पदार्था वि-
धीयन्ते, इत्येतावान्विशेषः । क्रमावबोधस्तूभयोः स्वाध्यायाव-

गमात्तुल्यः । तस्मात्पाठक्रमेण तुल्यमित्यन्यदुदाह्रियते, सह पशूनालभत इति । श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तीनामभावादनियमः ।

अथाऽस्य प्रयोजनं नियमेन ततो ऽग्नीषोमीयप्रकृतौ प्रथममनुष्ठानपाठादवगतमिहाऽपि तथैव भवितुमर्हतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आग्नेयस्य प्रथममुपाकरणम् । कथमाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीत्युक्तमिदं व्याख्यानम् । न हि शास्त्राण्यतिविश्रयन्ते । यद्यप्यतिदिश्येरन्तथा ऽपि पाठक्रमो वा स्याच्छ्रुतिक्रमो वा । पाठक्रमे पुनरुक्तमेव, क्त्वाशब्देन पूर्वकालता ऽभिधीयते नानन्तर्यम् । आनन्तर्याभावादग्नीषोमीये ऽपि प्राकृते पूर्वकालता ऽपि घटत एव । उच्यते । सह पशूनालभत इति न्यायात्सवनीयस्थाने तत्राश्विनो युक्तमाण आग्नेयं शक्रोत्यवबोधयितुम् । स्वस्थानादि चलितत्वान्नास्त्यवबोधकं प्रमाणमग्नीषोमीयस्य । तस्मान्नानेन बाक्येन शास्त्रातिवेशं भाष्यकार आह । न च वचनेन कृतं क्रमं; किं तर्ह्यनेनाश्विनकालं लक्षयति । स च शक्रोति सवनीयमेव बोधयितुमित्येतावदेवाभिप्रेतम् । अग्नीषोमानुबन्ध्ययोरनियमे प्राप्ते प्रकृतावनुबन्ध्यात्पूर्वमग्नीषोमीयो दृष्ट इहाऽपि तथैव भवितुमर्हति । नन्वितरत्राऽपि पाठक्रमो बाध्यते । बाध्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्द इति को ऽभिप्रायः ? पूर्वः पदार्थः समाप्यमान उत्तरं बुद्ध्वाविभिनयं स्यतीत्ययं पाठक्रमः । अग्नीषोमीयसवनीययोश्च पौर्वापर्यमात्रं तद्बाध्यते । यद्येवंविधं पाठक्रमं ब्रवीषि स बाध्यते । सहशब्दश्रवणात्सवनीयस्योपस्थापकमस्ति नेतरयोः ।

मुख्यक्रमेण वा ऽङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डनियमस्याऽभावात्प्रथमे पदार्थे नि-

यमः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्त्रीदेवस्य प्रथमं याज्यानुवाक्ये तस्यैव प्रथमं प्रदानं, ततः स्त्रीदेवस्यैव प्रथमः पदार्थ आरम्भणीयो मुख्यक्रमेण । कथं सहचोदितत्वादेकक्षणव्यवहितान्पदार्थानपेक्षते ? तत्र पुंदेवस्य प्रथमैः पदार्थो यद्यारभ्यते, ततः प्रवृत्त्यैकक्षणव्यवहितता स्त्रीदेवस्य स एव पदार्थः क्रियते । एवं द्वितीयादिष्वपि पदार्थेषु प्राप्नोति । तत्र प्राक् स्त्रीदेवस्य प्रदानाद्यः पदार्थस्तस्मिन्प्रवृत्त्या स्त्रीदेवस्य कृते ततो ऽनन्तरमेव स्त्रीदेवस्य पाठक्रमेण प्रदानं प्राप्नोति । अत आनन्तर्येण स्त्रीदेवस्य द्वौ पदार्थौ प्राप्नुतः । तत्रैकक्षणव्यवहितता बाध्येत या सहवचनेनापेक्षिता इतरस्यापि ताभ्यां व्यवहितौ सर्वेषामप्येकक्षणविप्रकर्षः । तस्मात्प्रथमं स्त्रीदेवस्य धर्माः । अत आह यैः पदार्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यादभ्यनुज्ञातं, तेभ्यो ऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात् ।

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

आज्यनिर्वाप इहोदाहरणम् । पूर्वेषु न्यायेन तथैव प्राप्ते ऽपवाद आरभ्यते । पाठक्रमेणानुष्ठानं स्वाध्यायेनावगतत्वात्प्रत्यक्षम् । सह पदार्थाः कर्त्तव्या इति पदार्थेष्वयं धर्मः सहत्वं नाम । तत्र प्रयोगवचनेन सहत्वमवबोध्यते । सहत्वमवबोधयन्नन्यथाऽनुपपत्त्या क्रममप्यनुमापयति । प्रधानासक्त्यै तत्र यदश्रुतक्रमानुमानं तत्प्रत्यक्षेण क्रमेण बाध्यते । अतो यथाक्रमं व्यवस्था । मुख्यक्रमे प्रयोगवचनेनैकवाक्यता सूक्ष्मा । अश्रुतः क्रमः कल्प्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मादुत्प-

त्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

आग्नेयस्य पूर्वो मन्त्रपाठः । अग्नीषोमीयस्य तु पूर्वो ब्राह्मणपाठः । तत्र ब्राह्मणपाठात्किमग्नीषोमीयस्य पूर्व धर्मा उत मन्त्रपाठादाग्नेयस्येति । किं प्राप्तं, पूर्वो मन्त्र उत्तरं पर्युपस्थापयति । समिधो यजतीति समाप्यमानस्तनूपातमुपस्थापयति । अतो द्वयोरपि समान्नायपाठयोः प्रसङ्गत्वादनियम इति प्राप्ते मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ? समिधो यजतीत्यनेन पदार्थो विहितः । सो ऽनुष्ठानवेलायां येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति । तेन वाक्येन स्मृतेनानुष्ठानवेलायां पदार्थः स्मारितः सन्ननुष्ठीयते । द्वितीयं पदार्थं न स्मारयति; किं तर्ह्यनुष्ठानोत्तरकालं यो ऽसौ कृतः पदार्थस्तमालोचयति । स चालोच्यमानो येन ब्राह्मणखण्डेन विहितस्तत्स्मारयति । तच्च स्वादुत्तरं ब्राह्मणखण्डकं स्मारयति पाठात् । तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति । अनुष्ठानवेलायां तावत्स्मारकमपेक्षितव्यम् । अत्र विप्रकर्षः । मन्त्रः पुनः परिसमाप्यमान उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति । स च पर्युपस्थाप्यमान उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापपन्नेव पर्युपतिष्ठते । तस्मात्तत्रापेक्षाभावान्नास्ति विप्रकर्षः । उत्पत्तिदेशः स इति पूर्वः पदार्थो विहित उत्तरः पदार्थो विहित इति विधीयमानानां यः क्रमस्तेनार्थवान्ब्राह्मणपाठक्रमो नानुष्ठानक्रमेणेति ।

तद्वचनात्तु विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥

तृतीय आग्नेयविकारो, द्वितीय उपांशुयागविकारः, प्रथमो अग्नीषोमीयं विकरोति । तत्र किं प्रथममाग्नेयविकारस्य धर्माः कर्तव्याश्चोदकसामर्थ्यादुतोपांशुयागविकारस्य प्रयोगचनसामर्थ्यात् ? किं प्राप्तं ? प्रधानानामत्र प्रत्यक्षपाठान्मु-

रुचक्रमो बलीयान् । इतरश्चोदकप्राप्तत्वादानुमानिकः पाठः ।
तस्मात्प्रत्यक्षेण प्रयोगवचनेन परिगृहीतः क्रमो बलवान् ।

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ॥ १८ ॥

मुख्यप्रवृत्तिकक्रमौ प्रयोगवचनाश्रयत्वाद् दुर्बलौ । श्रु-
त्यर्थपाठकारणानां चोदकाश्रितत्वाद्बलीयस्त्वम् । किं कारणं
कथमित्याकाङ्क्षायामुत्पन्नायां या पदार्थालोचना ऽयमिति, सो-
त्पत्तिरिवोत्पत्तिस्तादृशानवधृतान्प्रापयति । तदुत्तरकालं प्र-
योगवचनः समीक्ष्य कृत्स्नमुपसंगृह्णाति । स उपसंगृह्णन् या-
दृशाश्चोदकेन प्रापितास्तादृशानुपसंगृह्णाति । ते च विशि-
ष्टक्रमका एव प्राप्यन्ते । अतः प्रत्यक्षस्याऽपि चोदकादुत्तर-
कालमात्मलाभादुर्बलत्वम् । यश्च यस्य सकाशादात्मानं लभते, स
तमममर्थो बाधितुम् । यावदुत्पत्तिर्नास्ति न तावत्प्राप्तिः, यावत्प्रा-
प्तिर्नास्ति न तावदङ्गत्वम्, अङ्गत्वे चावधृते सङ्ग्रहः । त-
स्मात्प्रयोगवचनस्य पश्चात्कालीनत्वात्तदाश्रयो यः क्रमः स
आश्रयदौर्बल्यादुर्बलः । अत आह उत्तरकालः पूर्वकाल-
प्राप्तं न बाधितुमर्हति प्रत्यक्षो ऽपि सन् बहिरङ्गत्वात् ।

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १९ ॥

सर्वविकृतीनां सद्यःकालत्वं वक्ष्यति । अतस्तेनैव गत-
त्वादनारभ्यमिदम् । उच्यते । द्वैयहकाल्यमनुगृह्णन्पौर्णमासी-
श्रवणं बाधते । यदि हि तत्र द्वे पौर्णमास्यौ स्यातां स्यादेवं
द्वैयहकाल्यम् । इह तु द्वौ प्रातःकालौ विद्येते । तमनुगृह्णन् चोदक-
प्राप्तं न शक्नोति बाधितुम् । अतो द्वैयहकाल्यं भविष्यति ।

अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विधे-

रनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥ २० ॥

प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति वाक्यादुच्चरितादेकस्मिन्नेवा-
हनीति प्रतीतिर्भवति । अनुच्चरिताच्च न भवति । तस्मात्प्रस-
क्षेण वाक्येन चोदकप्राप्तमानुमानिकं बाध्यते द्वैयहकल्पम् ।

कालोत्कर्ष इति चेत् ॥ २१ ॥

इतर आह—उपपदप्रकरणार्थैस्तस्मिन्नेवाहनीसनुपात्तत्वा-
द् भ्रान्तिरेषा ।

न सम्बन्धात् ॥ २२ ॥

प्रातर्मध्यन्दिन इति प्रयोगपुनःश्रुतिः । स च प्रयोगः
प्रातः काले विधीयते । तत्र यदि पूर्वस्मिन्प्रातःकाले प्रक्रम्यो-
त्तरस्मिन्परिसमाप्येत तथा सति प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु सा-
ङ्गानि न कृतानि न स्युः । तत्राऽङ्गानां प्रधानकालता बाध्यते ।
तस्माद्यस्मिन्नहनि प्रातरारम्भस्तस्मिन्नेव परिसमाप्तिः ।

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ २३ ॥

प्रयाजानुयाजानामपकर्षोत्कर्षौ विहितौ तावन्मात्रमेवो-
त्कृष्यते । तदन्तं तदादि वा ? तावन्मात्रमिति प्राप्तम् । कुतः ?
प्रधानप्रसासत्तिर्ह्यङ्गान्यपेक्षते । तत्र वचनाद्यस्यापकर्षस्तावन्मा-
त्रमेवापकृष्येत । अत्रशिष्टं प्रधानासत्त्यैव यथावस्थितम् ।

तदादि वा ऽभिसम्बन्धात् तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥ २४ ॥

पूर्वः पदार्थ उत्तरस्योपस्थापकः प्रकृतौ । तेनेहाऽपि तथैव
प्राप्नोति । प्रयोगवचनो हि यः प्रधानासत्तिं प्रापयति । साऽवधृत-

स्वरूपाणां यादृशी प्रधानासत्तिस्तावदृश्येव प्रधानासण्या निरा-
काङ्क्षीभवति, न त्वन्यादृशी प्रधानासत्तिं शक्नोति कल्पयितुं
प्राकृतबाधेन ।

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥

प्रातरनुवाके प्रैषं प्रदायाऽनन्तरं प्रतिप्रस्थातः सवनीयान-
भिर्नान्वपस्वेति प्रैषो दत्तः । बहिःपवमाने स्तुते ऽग्नीदग्नीन्विहरेति
पुनः प्रैषः । तत्र प्रैषसम्बोधितो होता प्रातरनुवाके प्रवृत्तः ।
अध्वर्युरूपास्तां व्यापृतो वचनादाप्रातरनुवाकपरिसमा-
प्तेस्तस्य व्यापृतत्वात्प्रोक्षणादिष्वसम्भवः । तस्मिन् काले
एककालोपनिष्ठातादन्यकर्तृत्वे ऽवगते कर्तृविशेषश्चिन्त्यते । किं
प्रतिप्रस्थाता प्रागलङ्काराद्ये पदार्थास्तेषु विधीयते निर्वापेण तां
लक्षयति । स निर्वापो ऽध्वर्युकर्तृत्वाल्लक्षणावृत्त आश्रीयमाणो
यावदेवाध्वर्योर्व्यापृतता, तावदेव लक्षयति । अलङ्कारा-
दूर्ध्वं क्षणिकत्वादध्वर्योर्न लक्षयति । तस्मान्निर्वापादीनां किं
प्रतिप्रस्थाता कर्तोतालङ्करणात्प्रागूये पदार्था ऊर्ध्वं निर्वापात्ता-
नलङ्करणेन लक्षयित्वा अग्नीत्कर्ता विधीयते ? किं प्राप्तं, लक्षणा
ऽवविशेषादनियमः । प्रतिप्रस्थाता ऽऽग्नीध्रो वेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
समकालावुभौ पदार्थावध्वर्युकर्तृकौ । तत्र विरोधादेकत्राध्व-
र्युर्नियतः । उपासने प्रोक्षणादिष्वितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः
स्यादिति प्रतिप्रस्थाता स्यात् ।

किं च निर्वापेण प्रोक्षणमुपस्थाप्यते न त्वलङ्करणेन । किं
प्रातरनुवाककाले सवनीयान्निरूप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः
पदार्थाः कर्त्तव्या उत पौरोडाशिकाः प्रागलङ्कारादिति फ-
लेनायं संशयः । अयुक्तमिदं व्याख्यानम् । समाख्यानान्तर्ब्रह्मा-
ध्वर्युकर्तृकता । यथा वा सहाबध्नन्ति सह पिषन्त्येककालत्वादितर

इति प्राप्नोति । ईदृशमपि नास्ति । न हि प्रातरनुवाकः प्रोक्षणादयश्च प्रागलङ्करणात्सहानुष्ठेया इति वचनमस्ति, येनाध्वर्योरुपास्यां नियतत्वादितरेषां कर्ता चिन्त्यते ।

अभ्युपेत्य ब्रूमः । अस्तु समानकालता । तथा ऽपि प्रागलङ्करणाच्चैव प्रतिप्रस्थाता । कथं ? पौरोडाशिकाः पदार्थाश्चिरेण समाप्यन्ते, शीघ्रं प्रातरनुवाकः । तत्र येषु समानकालता नास्ति तेष्वविरोधात्समाख्यानादध्वर्युरेव कर्ता । निर्वापस्य प्रोक्षणादींलक्षयतः । किं कृतो ऽवधिः ? साक्षादेव हि स प्रयोगं लक्षयति । अथ विरोधात्कांश्चिदेव लक्षयिष्यतीति चेत् ? न । नास्त्यस्य लक्षयतः परिमाणम् । सम्बन्धाल्लक्षणा प्रवर्तते । स च सर्वेष्ववशिष्टो ऽस्य । किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान्निरूप्येत्येवमादिफलत्वेन नोपपद्यते । किं प्रथमं प्रचरणीहोमादीनध्वर्युः करोत्युत प्रोक्षणादीनितीदृशं सम्भवति निरूपणम् । प्रतिप्रस्थात्रा ऽऽग्नीध्रकर्तृत्वे ऽविद्यमाने प्रयोगवचनपरिगृहीतानां पौर्वापर्यक्रम एव चिन्त्यते । प्रातरनुवाकानन्तरकालं प्रोक्षणादीन्करोत्युत प्रचरणीहोमादीनित्ययं संशयः ।

तत्रोभयोरप्यध्वर्युकर्तृत्वादनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । निर्वापस्येत्यनेन प्रैषो दत्तः । तस्मात्प्रैषे स्वतन्त्रः कर्ता । प्रैषे तु हेतुकर्तृत्वाद्द्वितीयः पदार्थः प्रोक्षणादिर्बुद्धौ सन्निधीयते । प्रचरणीहोमादीनां नास्ति सन्निधायकः पदार्थः । नन्वभूदुषादुषत्पथुरित्यनेन प्रचरणीहोमः पथर्युपस्थाप्यते । उच्यते । भिन्नकर्तृकावेतौ । भिन्नकर्तृकत्वाच्च पूर्वः पदार्थो नोत्तरमभिनियच्छति । न चानयोरङ्गाङ्गिसम्बन्धो येनेयमृक् प्रचरणीहोमस्य करणभूता स्यात् । अतो ऽभूदुषादुषत्पथुरित्यस्य प्रचरणीहोमस्य च कालार्थः सम्बन्धः । तस्मात्प्रैषः प्रातरनु-

षाककाले प्रोक्षणादयः प्रातरनुवाकादुत्तरत्र ।

एतदप्युक्तम् । होतुः प्रैषं दत्त्वा ऽनन्तरमेव निर्वापप्रैषो व
त्तः । तस्य चोषस्ति कुर्वतो निर्वापसंस्कारो ऽपैति । अतो ना
ऽसौ प्रोक्षणादीनुपस्थापयति । अभूदुषा तु कालार्थे ऽपि सम्ब
न्धे ऽस्मिन्काले प्रचरणीहोम इति शक्तोऽवगमयितुम् । यद्य
स्मिन्प्रचरणीहोमादयो न क्रियेरन्कालसम्बन्धो बाध्येत । अतं
ऽन्यथा वर्ण्यते । पाक्षिकाध्वर्योरुपास्तिर्यतरस्मिन्पक्षे नास्ति
तत्र विचार्यते । किं प्रचरणीहोमादिषु प्रवर्ततामुत प्रोक्षणा
दिष्विति । तत्र निर्वापे प्रतिप्रस्थाता कर्त्ता । अतो निर्वापो ऽध्व
र्योर्न प्रोक्षणमुपस्थापयति भिन्नकर्तृत्वात् । प्रचरणीहोमस्यापि
प्रैषेण व्यवधानान्नास्त्युपस्थापकम् । तस्माद्द्वयोरप्युपस्थाप
काभावादनियम इत्येवं प्राप्तौ ब्रूमः । प्रैषे स्वतन्त्रः कर्त्ता, प्रै
षार्थे हेतुकर्त्ता । तस्मान्निर्वापे हेतुकर्तृत्वात्प्रोक्षणमुपतिष्ठते । इत
रत्र नास्ति प्रमाणम् ।

शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥

अलङ्कुरित्युक्तः प्रोक्षणादीन्प्रतिपद्यते । न प्रोक्षणादी
न्कुर्यात्किं तर्ह्यध्वर्युणा क्रियमाणान्प्रतीक्षेतेत्यर्थः । नास्त्य
ग्रीधः कर्तृत्वे प्रमाणम् । तत्राऽलङ्करणकाले प्राप्तकालतावचनो
लोडन्ते ऽनुग्रहीष्यते । अयुक्तमिदम् । एवं हि पूर्वमुक्तं, प्रैषलोऽ
न प्राप्तकालतायामलङ्करणस्य प्राप्तः कालस्तत्र चेति वाक्यं
भिद्यते । उच्यते । यद्यसावर्थो वर्त्तमानकाले ऽस्ति ततः प्रै
षेण संस्कृतो ऽनन्तरमेवाभ्रष्टसंस्कारैः प्रैषे ऽर्थे प्रवर्त्तते ।
एवं प्रैषस्य दृष्टार्थता । इतरथा प्रैषस्यानर्थक्यम् । अतः प्रैषसाम-
र्थ्यात्प्राप्तकालता अवगम्यते सा बाध्यते ऽकृतेषु प्रोक्षणादिषु ।

असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ २७ ॥

अग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालं यूपस्य च्छेदनादयः पठ्य-
माना वचनेनापकृष्यमाणाः सौमिकानपकर्षन्ति । कुतः ? भि-
न्नप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वात् । अभिन्नप्रयोगवचनपरिगृहीतेषु
हि क्रम आकाङ्क्ष्यते । क्रमाच्च पूर्वः पदार्थ उत्तरमुपस्थापयति ।
तस्मात्पूर्वः पदार्थो यो ऽपकृष्यते सो ऽन्यानपकर्षति पाठस्या-
त्राऽनङ्गत्वात् ।

प्रासङ्गिकञ्च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

यद्यपि प्रकृतावनुयाजोत्तरकालौ दाक्षिणाग्रिकौ होमौ दृष्टौ
तथा ऽप्यनुयाजोत्कर्षेनोत्कृष्येते । कुतः ? असंयोगात् । कथम-
संयोगः ? उपमितलक्षणप्रापणेनाग्नीषोमीयादयं धर्मान्गृह्णाति ।
तत्राऽयं सवनीयस्त्रिष्वपि सवनेषु विप्रकृष्यते । इतिकर्तव्यता
चास्य तद्विप्रकर्षादेव विप्रकृष्यते । पदार्थप्रयोजनानामेककाल-
त्वाद्यावत्कृतूपकारो निवर्त्यते तावदग्न्यन्वाधानादिजनित
उपकार आशेते । यावत्पशोरन्त्यः पदार्थस्तावदाद्यः । अन्त्योऽपि
यावदाद्यः । एवं चिन्त्यते । पशौ पशुपुरोडाशो मध्ये निपत-
न्नुपमितलक्षितप्रापणेनाग्नीषोमीयपुरोडाशाद्यागगतं व्यापा-
रमभिलषन्तमुत्पादयति, प्रापयति, तांश्च समस्तान्समीपे प्रयोग-
वचन उपसंगृह्णाति । तत्र पशुना प्रयुक्तस्य यागगतव्यापार-
स्य समीपे गृहीतत्वात्समीपे न कराति, उपसंगृह्णाति तु पशुना ।
ये न समीपे कृतास्तेषां पिष्टलेपादीनामुत्पात्तिप्राप्त्युपसङ्गहा-
नपेक्षते । तत्रासौ व्यापारो ऽपूर्वमन्तरेण नोपपद्यते । अपू-
र्वाण्यपि पदार्थैर्विना न सन्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या पदार्था आ-
क्षिप्यन्ते । यांस्तु प्रसङ्गेनोपकारान्गृह्णाति तेषु तस्य व्यापारो
नास्ति । येनैव ते प्रयुक्तास्तस्यैव तत्र व्यापारः । पदार्थानां च

क्रम आकाङ्क्षते न पदार्थप्रयोजनानाम् । तस्मादाक्षिणाग्निक्रमहो-
मयोरनुयाजानां च नास्ति सः । अनुयाजजनितस्तनोपकारो
गृह्यते न पदार्थाः । अतः परकीयैः पदार्थैरुत्कृष्यमाणैर्न दा-
क्षिणाग्निकैर्होमावुत्कृष्येते ।

अत्र ग्रन्थः । पदार्थानां च क्रमो भवति न
पदार्थप्रयोजनानाम् । यौगपद्येन हि पदार्था उपकुर्व-
न्तीति वक्ष्यामः । कथमित्याकाङ्क्षायां यौगपद्यनोपकारा गृ-
ह्यन्ते । तत्र यस्मिन्क्षणे एकः सम्बध्यते तस्मिन्नेव द्वितीयादयो
ऽपि । तस्मात्कथम्भाववेलायां नास्ति क्रमः । अत्रापरो ग्रन्थः ।
पदार्थानां चोत्पत्तिः क्रमवती पृथक्शब्दत्वादुत्पत्तेः । न प-
दार्थप्रयोजनस्य । पदार्थग्रहणे हि क्रमो भवति । शब्देन हि प-
दार्थोऽवबोध्यते । एवं द्वितीयस्तृतीयोऽपि । अत्रावश्यं भवितव्यं
क्रमेणानुष्ठानावबोधेन यः पुनरुपकारस्तदीयः स एव तस्मि-
न्गृह्यमाणे कीदृशः क्रमः ? अतो न प्रयोगवचनापरिगृहीतानां
प्रयोगमध्यपतितानामप्यस्ति क्रमः । तस्मात्स्वस्थानात्रेव दाक्षि-
णाग्निकौ होमौ ।

तथा ऽपूर्वम् ॥ २९ ॥

पूर्वेद्युरमात्रास्यायां वेदिं करोतीति वेदिरपकृष्यमाणः
हविरभिवासनं नाऽपकर्षति । कुतो हविरभिवासनादुत्तरकार्लं-
दर्शपूर्णमासप्रकरणादुभयोरपि सामान्येन प्राप्यमाणं विशेषवे-
चनेन वेदिमात्रमेवापकृष्यते ? सामान्यपाठः पौर्णमास्यां कृता-
र्थः । अग्न्यन्वाधानब्रह्मवरणादेः सामान्यपाठ एव वेदेश्चोत्तरः ।
तस्मात्सामान्यावबोधो विशेषेण बाध्यते ।

सान्तपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद् द्वैगुण्यात् ॥ ३० ॥

भिन्नप्रयोगवचनपरिगृहीतानामपि पौर्वापर्यं चिन्त्यते ।
यथा प्रोक्षणादिभिः प्रचरणीहोमादय उत्कृष्यन्ते, पूर्वो हि
पदार्थ उत्तरमभिनियच्छति, एवमिहापि ।

असम्बन्धात् नोत्कर्षेत ॥ ३२ ॥

एकप्रयोगवचनपरिगृहीतानामुत्कर्षः ।

प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥ ३३ ॥

काले हि निमित्ते कर्म विधीयमानं तस्मिन्नेव काले कर्तव्यम् ।
अङ्गप्राप्ते जघन्यः कालविधिर्बाध्यतामिति चेत् ? सेतिकर्तव्य-
ताके ऽत्र प्रयोगे ऽवधृते पश्चात्कालसंयोगः । तस्माज्जघन्यत्वादसौ
बाध्यताम् । इतरस्त्वाह नाङ्गमात्रं कालः । किं तर्हि निमित्तम् ।

षोडशी चोक्थ्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

ननु समयाध्युषिते स्तोत्रमित्यनेन विशेषवचनेन षोडशिनो
य उक्थ्यपरभावः स बाध्यते । उच्यते । उक्थ्यपरभावः स-
मयाध्युषितत्वं चोभयमप्यनुगृहीतुं शक्यते । तस्मादविरो-
धात्सामान्यविशेषबाधो नास्ति । न च दैवान्मानुषाद्वा
प्रतिबलादित्यस्मिन्सामान्यविशेषबाधो नान्यत्र । शास्त्रं हि न
दैवं मानुषं वा प्रतिबलमपेक्ष्य सामान्यविशेषबाधं करोति ।
ग्रहो यागस्य साक्षादुपकुर्वन्नन्तरङ्गः सन्निपत्योपकारित्वात् ।
स्तोत्रं पुनर्यागस्य न साक्षादुपकरोति । अतो ऽनयोः कालयोर-
न्तरङ्गस्य कालो ऽनुग्राह्यः । तस्मादाह । स्तोत्रक्रममनुरुध्यमानस्य
प्रधानक्रमो विरुध्यते । अथ वा उक्थैरुत्कृष्यमाणैर्याग एवानेन
प्रकरेणेनोत्कृष्यते । षोडशियागस्याप्युक्थपरत्वात् । ग्रहणे गृह्य-
माणे न यागः प्रक्रान्तो भवति । यथा ऽवदानेनोक्थ्यया-
गाभ्यासोत्तरकालं षोडशियागाभ्यासस्य कालः । अतस्तस्य
कालेनाङ्गस्य कालो बाध्यते ।

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥

आरादुपकारकेषु भेदेन क्रियमाणेषु सौख्यादीनामेव तन्त्र-
भेदः स्यात् । तस्मात्प्रतिपत्त्योपकारका उदाहरणम् । प्रधानका-
रत्वाद्वाङ्मानामेकैकस्मिन्गुणकाण्डमपवृज्यात् । इतरथा हि पदा-
र्थानुसमये प्रधानाद्विप्रकृष्येरन् । प्रकृतौ च पूर्वस्मात्पदार्था-
दुत्तरः । एवमत्राऽपि ।

सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्वत्वात् ॥ २ ॥

यद्येकैकस्मिन्गुणकाण्डमपवृज्येत तथा सति सहप्रयोगा-
त्सहेतिकर्तव्यतानुभवितव्येति तद्वाध्येत । तस्मात्पदार्थानुसमयः ।
प्रकृतौ पूर्वं पदार्थं कृत्वोत्तरः कार्यं इत्येतावदभिसंहितं न
त्वनन्तरमेवेति । अर्थादेकत्वात्पशोरानन्तर्यं जातम् । इह स-
हभावात्पदार्थाभ्यासो ऽवश्यभावाद्धितीयः पदार्थ इहाऽपि
पाठेन पर्युषस्थापितः क्रियते । तस्मात्पदार्थानुसमयः । स्थित
एतस्मिन्प्रवृत्तिक्रमस्परम्भः ।

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

इति न दृष्टान्तो युक्तो नाऽपि परिहारः । अश्वप्र-
तिग्रहे चतुष्कपाला विधीयन्ते । यावत् इत्यनेनाऽभ्येयस्यो-
च्यते तावत् इति पुरोडाशेयत्ता । एकत्र निमित्तेयत्तेतरत्र नै-

मित्तिकेयत्ता । वारुणानिति देवतासम्बन्धो विधीयते । कतरेणा-
ऽत्र साहित्यं विधीयते ? तस्माद्भिन्न एवैषां क्रमः । ऋतूपकारस्त्वे-
कः । यथा प्रयाजानुयाजानां न तन्त्रेणेतिकर्तव्यता, एवमिहा-
ऽपि वारुणानित्यनेन साहित्यमिति चेत् ? तन्न । देवता ह्यनेनो-
च्यते । बहुत्वं श्रूयमाणं यागभेदं कुर्याद्यथा प्राजापसानिति ।
तत्रैकस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे बहवो वारुणाः प्राप्नुवन्ति । पुनरपि नै-
वास्ति साहित्यम् । तस्माद्वचनान्तरमेषां साहित्यप्रतिपादकं द्र-
ष्टव्यमिति ।

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेन ॥ ४ ॥

चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्य विधीयमानत्वादवदानादिः प्रदा-
नान्त एकः पदार्थः । तस्माद् द्विर्हविषो ऽवद्यतीति सङ्ख्याविशिष्ट-
मवदानं विधीयते इत्येतदसत् । चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेनाऽर्थप्रा-
प्तावदाने सङ्ख्यामात्रं विधीयते । तस्मादुभयोः पक्षयोः पदा-
र्थावयवो ऽयम् । एकमुष्टिग्रहणे कृतेयतीभावः पर्यवस्यति । द्विती-
यादयो ऽपि पुनः प्रयत्नैर्वाऽऽरभ्यन्ते । तस्मात्प्रयत्नभेदाद्भि-
द्यते निर्वापः । पृथक्करणं सामर्थ्यादेव प्राप्तं न विधीयते । न
ह्यपृथक्कृते यागः संप्रवर्तते । अतो निर्वापे यः प्रत्ययः स
सङ्ख्यामुष्टिसम्बन्धं विधत्ते । मुष्टिसङ्ख्यायोः सम्बन्धादन्तरङ्गः
सम्बन्धः ।

सर्वाणि त्वेकार्यत्वादिषां तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

चतुः सङ्ख्याविशिष्टो निर्वापो विधीयते । न च नियो-
गतो निर्वापः प्राप्नोति येन न विधीयते । कारकाणां क्रि-
यासम्बन्धः श्रौतः । यदि च सङ्ख्या क्रियां प्रति न विधीयते

ततो ऽक्रियार्थत्वादनङ्गं स्यात् । निर्वापे चाविधीयमाने वा-
क्यभेदादिदोषो भवति । तस्मादुभयविशेषणविशिष्टो निर्वापो
विधीयते । एवं सर्वेषु योज्यम् । पूर्वस्मिन्पदार्थानुसमये स्थिते
प्रसङ्गेन पदार्थस्वरूपनिरूपणमायातम् ।

संयुक्ते तु प्रक्रमात् तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

चतुरवचं जुहोतीत्येतद्विधीयते । कतरत्तदित्यभिधारणद्वयं
द्विरवदानं च । अयमेवंविधः पदार्थो होमान्तः । न तावद्व-
दानं विधीयते येन पदार्थभेदः स्यात् । विधीयमाने ऽप्यदृष्टार्थता
स्यात् । एवमभिधारणे ऽपि पदार्थभेदविवक्षया विधीयमाने
ऽदृष्टार्थतैव । चतुरवचसंपादनाय विधीयमाने तु दृष्टार्थता ।

पशुगणे तस्य तस्याऽपवर्जयेत् पश्वेकत्वात् ॥ १० ॥

यद्यपि सान्नाय्ये पदार्थावयवो ऽवदानं तथा ऽपि पशा-
वदानं विधीयते । कथं प्रतिप्रस्थाता ऽवद्यतिर्बलिष्ठो देशः
पुल्लशाखाधारः ? अतः सर्वविशेषणविशिष्टमवदानं विधीयते
विधीयते चेत्पदार्थः । अथ वा ऽवदाने गृहीते ऽनन्तरमेव होमे
प्राप्ते न तावत्येव होतव्यमथ सौविशिष्टकृतान्यवद्यतीति वचनेन
पदार्थान्तरं विधीयते । अतः प्रकृतौ पदार्थावयवावेतौ । इह
वचनात्तावेव पदार्थौ सञ्जातौ । प्रकृतौ दैवतान्यवदायाऽनन्तरं
सौविशिष्टकृतान्यवचानि । इहाऽपि तथैव स्यात् पश्वे-
कत्वम् । प्रयोगवचनस्य साहित्यानुग्रहादेकैकस्य दैव-
तैरनुसमयः । प्रकृतौ दैवतान्यवदाय तावत्सेव होतव्यमिसे-
तावद्विवक्षितम् । इहाऽपि द्वितीयस्य पशोरवदानं गृह्यन् त-
त्समर्पयामासैव । अर्थाच्चानन्तर्यं प्रकृतौ वृत्तम् ।

नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ १३ ॥

शूर्पमुसलकृष्णाजिनानि तन्त्रेणैवोपकुर्वन्ति । उलूखलं चिन्त्यते । तत्र येयं तन्त्रावापचिन्ता, इदमस्य फलम् । किं कृष्णाजिनास्तरणादिस्तण्डुलनिर्वृत्त्यन्त एकः पदार्थ इत्ययमस्य प्रसङ्गः । क्रमान्यत्वमपि विद्यत एव ।

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदो ऽर्थभेदात्स्यात् ॥ १४ ॥

प्रकृतावुपभृत एकत्वं विवक्षितमिति तत्रैव पृषदाज्यग्रहणं प्राप्नोति । कालान्तरे तत्र यथा सत्यपि प्रधानकालत्वे ऽङ्गानां कर्तुरेकत्वाद्विप्रकर्षः, न तु विप्रकर्षदोषात्कर्त्तृन्तरमुपादीयते, एवमाज्यपृषदाज्ययोर्भेदे ऽपि नैव पात्रान्तरमुपादेयम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यथैव हि प्रकृतावेकपात्रता विवक्षिता एवमेककालता । इह त्वैककाल्यं विवक्षितम् । किं कारणं, प्रयाजाज्यं गृह्यमाणं मन्त्रब्राह्मणपाठक्रमादनुयाजाज्यग्रहणमुपस्थापयति । अथ वा ऽष्टावुपभृति गृह्णातीत्यसंयुक्तस्योत्पन्नस्य वाक्यान्तरेण प्रयाजानुयाजार्थता कृता; न तदुपभृद्विधीयते । अर्थलब्धा तु सा । न वा ऽर्थप्राप्तं विवक्षितमित्युच्यते । तस्माद्विभत्वाद्द्रव्ययोरर्थोत्पात्रभेदः । पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः क्रमान्यत्वेनोपनिपातः ।

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न ह्यचोदितस्य

शेषाम्नातम् ॥ १५ ॥

कथमित्याकाङ्क्षायां क्लृप्तोपकारत्वात्पूर्वं प्राकृतैरुपकारैर्निराकाङ्क्षीकृता उत्तरकालमपूर्वेणाङ्गेन सम्बध्यन्ते । अक्लृप्तोपकारत्वास्य । तस्माद्येनैव क्रमेण प्राकृतं विज्ञातं ते-

नैव तत्कृत्वा वैकृतं कर्तव्यम् ।

मुख्यानन्तर्यमात्रेयस्तेन तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वा-
त्प्राकृतानां व्यवयः स्यात् ॥ १८ ॥

प्रधानोत्तरकालं पठितत्वात्तदनन्तरमेव प्राप्नुवन्ति । प्र-
धानानन्तरं प्रसक्त आम्नाय आनुमानिकश्चोदकः ।

अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

अग्रये कृत्तिकाभ्यो ऽष्टाकपालमित्युत्पद्यमान एव किं
केन कथमिति त्रितयपरिपूर्णः कर्तव्यतया चोद्यते । तस्यां
वा ऽऽकाङ्क्षायां प्राकृतेन पूर्वं सम्बध्यत इत्येतदर्थकत्वेन तस्य
बाधनमेव नास्ति ।

कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगा-
न्न्यायमात्रमितरत् ॥ २१ ॥

अभिषेचनीयादूर्ध्वं प्राग् दशपेयात् पष्ठौर्ही दीव्यती-
त्येवमादयः पश्यन्ते । तत्र संशयः । किमभिषेको ऽपकृष्य-
माण इतरानपकर्षति, उत नेति केवलो ऽपकृष्यते ऽन्ते तु बा-
दरायण इति । राजसूयान्त इत्याशङ्क्यैव नास्ति । अतो अभि-
षेचनीयान्त इति तत्राभिषेकमात्रस्याऽपकर्षः । यथा ऽमावा-
स्यायां वेदिमात्रस्य प्रयाजानुयाजानां प्रकृतौ सम्बन्धस्या-
वगतत्वाद्विकृतावुत्कर्षापकर्षौ युज्येते । इह सम्बन्धस्यानवग-
तत्वादपकर्षो ऽयुक्तः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अत्राऽपि पाठस्य प्रत्यक्षत्वात्पूर्वैः प-
दार्थैरस्ति सम्बन्धः । न चाऽयं पाठो यत्र कृतार्थः यथा

पौर्णमास्यां वेदेः । अतः पूर्वेषामपकर्षः । नन्वभिषेचनीयप-
रत्वे ऽपि पाठो ऽस्ति । उच्यते । अभिषेचनीये साङ्गे वि-
हिते तत एते पराभवान्ति । तस्य चैतेषां च भिन्नप्रयोगव-
चनपरिग्रहात्पाठ एव नास्ति ।

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

सावित्रग्रहहोमा उखासम्भरणमिसादि विधायाऽनन्तरं
दीक्षणीयागुणवाक्यानि श्रूयमाणानि तत्स्थानमेव गुणिनम-
वबोधयन्ति । अतो ऽस्य पाठस्य प्रत्यक्षत्वात्प्रथमं सावित्र-
होमास्ततो दीक्षणीया ।

सन्निपातश्चेद्यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

दीक्षणीयानन्तरं प्रकृतौ दीक्षितसंस्काराः कृताश्चोद-
केन तथैव प्राप्नुवन्ति । ननु रुक्मप्रतिमोचनादयो दीक्ष-
णीयायाः परे श्रूयन्ते । तेषां चोदकप्राप्तानुष्ठितव्यवहिताना-
मपि परत्वं नैव बाध्यते ।

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ १ ॥

एकादश प्रयाजान् यजतीति सङ्ख्या प्रयाजानामङ्ग-
त्वेन विधीयते । तेषां चोद्दिश्यमानत्वात्साहित्यमविवक्षित-
म् । अत एकैकमेकादशसङ्ख्यायां सम्बध्यते ।

अपि वा सर्वसङ्ख्यत्वाद्विकारः प्रतीयेत ॥ २ ॥

पृथङ्निवेशनी सङ्ख्या । तत्र द्रव्याणां पृथङ्निष्पन्नरूपाणा-
मेकक्रियया सम्बध्यमानानां युज्यते सङ्ख्या, दश घटा आनी-
यन्तामिति । इह तु प्रयाजानां पृथङ्निष्पत्तेरभावाद्या सङ्ख्या
सा न युज्यते । उत्पत्त्यपेक्षा हि कर्मणां सङ्ख्या । उत्पत्तौ च द्विधा
ऽप्येकादशसङ्ख्या न घटते । यद्येकस्मिन्तत्तत्र साक्षादयुज्यमा-
नत्वात्तल्लक्षितेन प्रयोगेण युज्यते । एवं चेद्यत्र श्रुता तत्र न
कृता । अश्रुते कृता । अश्रुतं च पञ्चपञ्चाशत्सङ्ख्यानन्तरमुपजा-
येत । समस्तैरपि न शक्यं योजयितुम् । कथं प्रयाजैः सङ्ख्यै-
कदेशः सम्बध्येत ? अन्यस्य सङ्ख्यैकदेशस्यासम्बध्यमानस्य
सम्पत्तये प्रयाजाः प्रयोगं लक्षयेयुः । तेनाऽसौ सम्बध्येत ।
तत्र प्रयाजाः सङ्ख्या बोध्यमपि बाध्येत । सङ्ख्या तावत्प्र-
याजे श्रूयमाणा प्रयोगे कृता । प्रयाजा अपि सङ्ख्यैकदेशेन
योजिताः । अन्यश्च सङ्ख्यैकदेशः प्रयाजलक्षितेन प्रयोगेण
युक्तः । तत्र प्रयाजोऽन्यार्थः श्रुतोऽन्यार्थमुच्चारितः ।

किं च सकृदुच्चरितः सङ्ख्याया सम्बध्यते प्रयोगं च लक्षयेत् ।
द्वयोरप्यश्रुतकल्पना । तस्मादन्यः प्रकार आश्रीयते । यदि
वा प्रयाजशब्दः प्रयोगं लक्षयेत् । अथ वा सङ्ख्या लक्षणा-
वृत्ता । तत्र प्राथम्यादविरोधाच्च मुख्यवृत्ता सङ्ख्या । यदि
च लक्षणावृत्ता स्यात्तत्तस्या पञ्चत्वे लक्ष्यमाणे प्रवृत्ति-
विशेषकरं वा स्यात् । तस्मात्प्रयाजाः प्रयोगं लक्षयन्ति ।
ते च लक्षयन्त इतरेतरसव्यपेक्षा लक्षयन्ति । सङ्ख्याया
इदमेव स्वाभाव्यं यदुत भिन्नेष्वितरेतरयुक्तेषु प्रवर्त्तते ।
यो ऽन्यो गुणः स इतरेतरापेक्षैरेव सम्बध्यते । एकैकेन
च प्रधानेन परस्परनिरपेक्षेण वशीक्रियते । सङ्ख्या-
यामुभयमपि नास्ति । अतो ऽयं गुणो ऽपि सन्नितरेतरगुण-
विसदृशः । प्राकृतसङ्ख्यापमर्दनेन चास्या निवेशः । प्रकृतौ च
पञ्चत्वं समुदितानां नैकैकस्य । इहाऽपि समुदितानामेवैका-
दशसङ्ख्या । ननु पृथग्विहितानामर्थलभ्यत्वाप्रयाजा अनुद्यन्ते ।

उच्यते । अर्थाच्छब्दाद्वा प्रकृतावियत्ता पञ्चसङ्ख्यापरि-
च्छिन्ना । इहाऽपि प्रयाजसम्बन्धित्वेनैकादशसङ्ख्या परिच्छेदिका
भवितुमर्हतीति सर्वसंपादने ऽन्यादृशः क्रमो ऽन्यादृश इतर-
त्र । उत्तरस्य चोपोद्घाताधिकरणमिदम् । स्थिते ह्येतस्मिन्द-
ण्डकलितवदावृत्तिः स्वस्थानविटद्धिर्वेति चिन्ता ऽवतरति ।

स्वस्थानान्नु विटद्धयेरन् कृतानुपूर्व्यात् ॥ ३ ॥

यथा प्रथमा परिसमाप्यमाना द्वितीयामुपस्थापयति, द्वि-
तीया च तृतीयामेवं तृतीया ऽपि कर्मान्तरमुपस्थापयति । तत्र
वराहकलितवदावृत्तौ तृतीयाऽनुपस्थापिता प्रथमा क्रियेत ।
स्वस्थानविटद्धौ तु नैष दोषः । चोदको ह्यमुमेवाऽर्थं प्रापयति ।

स्तोमविवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः
स्युस्तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥

बहिष्पवमानस्यान्ततृचात् पूर्वमागन्तवः स्युः । कुतः ?
ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने त्रयस्तत्राभूवन् स्तोत्रियो ऽनुरूपः
पर्यासश्चेति । द्वादशाहस्य षाड्द्विहके द्वितीये ऽहनि स्तोत्रीयानु-
रूपो त्यृचौ पाठित्वा अपूर्वास्त्यृचाः पठ्यन्ते । तत उत्तरः पर्यासः
पाठितः । तस्मात्पर्यासात्पूर्वमेतेषां निवेशो दृष्ट इहाऽपि तथैव
भवितुमर्हति । पर्यास इति चाऽन्त उच्यते । तस्योपरि यद्यन्ये
क्रियेरन्ततो ऽन्तता व्याहन्येत । अन्ते वा न्यायादन्त एवैतेषां
निवेशः । द्वादशाहे तु प्रत्यक्षपाठाद्वृषण्वतीमध्ये निवेशो द्वाद-
शाहप्रकृतिकेष्वपि विशिष्टानामेव श्रुचानां मध्ये निवेशः ।
न त्वयमपूर्वाणां धर्मोपचयः स्यात् ।

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥ १५ ॥

ग्रहैः सवनानि प्रत्यक्षमारभ्यमाणानि दृश्यन्ते । इष्टका-
भिश्चितयश्च । तस्मात्तदुपकारकत्वादेतेषां तदर्थता । इतरस्त्वा-
ह-अग्नियागयोः फलवत्त्वात्तदर्थं ग्रहेष्टकमुपोद्घातिकमिदम् ।
स्थित एतस्मिन्क्रमविचारः ।

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

प्रामाधानात्कर्मस्वयोग्यः कृत आधाने ऽग्नीनां विद्यमान-
त्वात्सर्वकर्मभिरधिक्रियते । किं चाऽग्निं वै सृष्टमिसाग्निमुत्पाद्या-
ऽग्निहोत्रेणाऽनुप्रवचनमाधानान्तरमेवाऽग्निहोत्रं दर्शयति ।
आहिताग्निर्न क्लृप्तं दार्वभ्यादधीतेत्यनेनामन्तरमेवैते यथा प्रा-

प्नुवन्ति एवं कर्माण्यपीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । पवमानेष्ट्यादिभिराहुवनीयादय उत्पाद्यन्ते । उत्पन्नाश्च सन्तो यागाङ्गतां प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति । अतो ऽग्न्यभावा-
दभावः कर्मणाम् । न क्लिन्नं दार्वभ्यादध्यादिति पुरुषसंयोगेन श्रव-
णादाहिताग्नित्वेन निमित्तेनाऽनन्तरमेव भवन्ति । निमित्तस्य
विद्यमानत्वादग्निहोत्रेणाऽनुद्रवन्तीति । यद्यजुषा जुहुयादयथापू-
र्वमाहुतीः कुर्यादिति पवमानेष्ट्यनन्तरमाहुतीनां करणादयथा-
पूर्वं कृताः स्युः । यदि पुनः क्रियेरन् अग्निरुद्धाये तस्मात्तू-
ष्णीहोमस्तुतिरियम् । सचाऽग्न्यर्थः । अत एव सर्वं प्रवर्त्तते ।
किमस्मिन्नग्निहोत्रधर्माः प्राप्यन्ते न वेति । के चिदाहुः—अग्नि-
होत्रधर्मा नाम्ना प्राप्यन्ते यथा कुण्डपायिनामयन इति ।

तदयुक्तम् । तूष्णीं होतव्यमित्यनेन कर्म विधीयते । तस्मि-
न् च विधिवाक्ये ऽग्निहोत्रशब्दो नास्ति, येन धर्मातिदेशको भ-
वेत् । तूष्णीं होमो ऽग्निसन्धुक्षणार्थः क्रियते । एतदतो भवति
अग्न्यर्थो होम इत्यवगते यो ऽग्निहोत्रशब्दो वाक्ये ऽर्थवाद-
त्वेन प्रवृत्तः स योगेन । अग्नये होत्रमित्यतो योगस्य विद्य-
मानत्वान्नास्ति नामधेयं, नामधेयाभावाच्चाऽतिदेशो नास्ति ।

क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् ॥ २७ ॥

यो ऽग्निं चितवान्सो ऽग्निचिद् । स चाग्निः कर्मभूतः ।
चयनं तदर्थम् । तस्माच्चयनेनाग्निरुपकर्त्तव्यम् । तच्चाधारतां प्रतिप-
द्यमानमुपकरोति । अग्निश्चाङ्गप्रधानार्थः । अतो यावदङ्गप्र-
धानानि निर्वर्त्तन्ते तावच्चयनमाधारतां प्रतिपद्यमानमग्न्यर्थं भ-
वति । न च चयनमात्रम् । तस्मात्साङ्गपरिसमाप्त्युत्तरकालं नि-
मित्ततां प्रतिपद्यते । तस्मात्साङ्गे कृते यागे ऽग्निचिदुच्यते ।

परेणावेदनादीक्षितः स्यात्सर्वैर्दीक्षाभिसम्ब-
न्धात् ॥ २९ ॥

ब्रह्मेण दीक्षयति ब्रह्मेण बीक्षां निर्वर्तयतीति दीक्षार्थः ।
आम्नावैष्णवो ऽपि वाक्येन दीक्षार्थः । यदि ह्याम्नावैष्णवेन
दीक्षितः स्याद्ब्रह्मेण बीक्षयतीति नोच्यते । तस्मान्न स तावता
दीक्षितः । न च विकल्पः । दीक्षितत्वं नामादृष्टम् । तन्न या-
वन्नाम्नायते तावता दीक्षितो भवति । आह । करणविभक्ति-
निर्देशादितरेतरनिरपेक्षायां दीक्षाकरणता ऽवगम्यते । य-
था ब्रीह्रीक्षाम् । तेषां दृष्टोपकारित्वाद्विकल्प इति चेत् ? तन्न ।
ब्रीहियवसमुच्चयेन शक्यते पुरोडाशो निर्वर्तयितुम् । करण-
विभक्तिस्तु यवनिरपेक्षायां पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वं प्रतिपा-
दयति । सा बाध्यते समुच्चये । एवमिहापि ।

उच्यते । अन्न पुरोडाशप्रकृतित्वेनैकं द्रव्यमाकाङ्क्षितम् ।
तस्य करणविभक्त्या नियतता कृता । दण्डादीनां त्वनव-
यतं तादर्थ्यं करणविभक्त्या क्रियते । तच्च तादर्थ्यमदृष्टविष-
यमिति सर्वैः क्रियते । अतः प्रयोगवचनेन सर्वं उपसंख्यते ।

दृष्टान्ते वा तदर्थो ह्यविशेषार्थसम्बन्धात् ॥ ३० ॥

दीक्षितत्वं नाम संस्कारः । संस्कारश्च क्रियाजन्यः । न च द-
ण्डादीनां क्रियात्वम् । अथोच्येत क्रियौ साधयन्तो दण्डादयः
संस्कारार्थाः । अर्पणादिकायाः श्रवणाज्ज्ञायते का क्रिया सा-
धयन्तः संस्कारार्थतां प्रतिपद्यन्ते । अतो द्रव्यरूपत्वादनध्यव-
सानमेव स्यात् । दीक्षित्वमात्रेण इति यो दीक्षामाप्नुमिच्छति
तस्य दीक्षणाधिक्यत्वेन विधीयते । यदि च तथा दीक्षितत्वं

जायेत ततस्तत्स्थोपायत्वेन विधीयते यथा स्वर्गस्याग्निहोत्रम् ।
यदि चाऽनयैव दीक्षा क्रियते ततोऽस्याः समाख्याऽप्युच्यते ।
तस्माद्वाक्यसंयोगादीक्षणायैव दीक्षितत्वं जन्यते । इष्ट्यन्ते
ऽग्निहोत्रादीनि न कार्याणीत्ययं क्रमसङ्गणसम्बन्धः ।

न वा सम्बन्धात् ॥ ३३ ॥

अनियमे कामा उत्पद्यन्ते । तेषां नास्ति क्रमः । कामेन
च निमित्तेन कर्म कर्तव्यम् । तस्मान्नैमित्तिकेन क्रमेण प्रयोगे न
स्वाध्यायक्रमो बाध्यते । अनङ्गत्वात्तेषाम् । एकप्रयोगत्रचनाभा-
वाच्च नास्ति क्रमः ।

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥

य एतेनानिष्टेति सर्वनाम्ना प्रकृतं परामृश्यते । प्रकृतश्च
ज्योतिष्टोमः । तस्य चाविनाभृताऽग्निष्टोमसंस्था यदा ज्योति-
ष्टोमाभ्यासस्तदावश्यंभाविनी । उक्त्यादयः काम्याः । ततो
नित्यत्वादग्निष्टोमः परामृश्यते । अथान्येनेति संस्थापूर्वप्र-
कृतादन्यद्यत्संनिहितं तदभिधीयते सर्वनाम्ना । अग्निष्टोमस्य
चोक्त्यादयः सन्निहिताः । तस्मादग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमं कृ-
त्वोक्त्यादयः कर्तव्याः । गवादीनामनियमः ।

तत्प्रकृतेर्वाऽऽपत्तिविहारो हि न तुल्येषूपपद्यते ॥ ४० ॥

अन्यथाब्दः प्रकृतमन्यवाचकः । तस्य न विशेषो गम्यते ।
किमुक्त्यादय उक्ता उक्त गवादय इति । अतो विशेषानवगमा-
त्सर्वानभिधत्ते । विशेष्यमाद्ये वा ज्योतिष्टोमो नान्येनोक्त्या-
विनेति विशेष्ये । तत्रायं य एतेनेत्यस्मिन् साकाङ्गीभूतः कृतप्र-
योगनः किमर्थमन्यसम्बन्धार्थमुच्चार्यते ? यद्यपि विशेषणत्ववो-

क्षार्येत तथाऽपि ज्योतिष्टोमादन्येनेत्यन्ययोगे पञ्चमी स्यात् ।
ज्योतिष्टोमाच्चाम्ये गवादयः । यदि ज्योतिष्टोमादग्निष्टोमसंस्था-
दित्युच्यते, वाक्यं भिद्येत । ज्योतिष्टोमादन्येन तच्चाग्निष्टोमसं-
स्थादिति । अत उक्त्यादयो ज्योतिष्टोमादयश्चाग्निशब्दाभिधे-
याः । य एतेनानिष्ठा ऽप्यन्येनेति द्वावपीमौ पदार्थौ विचारितौ ।

इदानीं वाक्यार्थो विचार्यते । किमग्निष्टोमस्य प्राथम्यं
नाम धर्मो विधीयते उत्तरेषां प्राथम्यप्रतिषेधो, ऽथ वा ऽन्यः
प्रकारः ? किं तावत्प्राप्तं, ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते । प्रक-
रणादितरेषां न प्राथम्यप्रतिषेधः । तन्न । एवं हि ज्योतिष्टो-
मस्य द्वितीयादौ प्रयोगे प्राथम्याभावादफलता प्रसज्येत ।
माऽप्यन्येषां प्राथम्यप्रतिषेधः । तद्वाचकस्य शब्दस्याऽभावा-
त् । तस्मादन्यः प्रकारः । कः पुनरसौ ? य एतेनानिष्ठेति क्त्वा-
शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्वमग्निष्टोमस्य कर्तव्यतामाह, प-
श्चाद्वादीनाम् । तेन तत्र प्राथम्यं गवादीनामङ्गमनेन वाक्येन
चोद्यते । वाक्यान्तरेण स्वर्गः । अतो द्वितीयादिप्रयोगे फलं
भविष्यतीत्यदोषः ।

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

स्विष्टकृदवदानं, प्रयाजशेषाभिधारणं, बर्हिषि हवीं-
व्यासादयतीत्युदाहरणानि । प्रावृत्तिकमुख्यक्रमयोः क-
तरो बलीयानिति विचारः । तत्र दध्नः प्रथमं धर्माः
प्रक्रान्ताः । यदि तथैव प्रवृत्त्या तस्यासादनादीनि प्रथमं क्रि-
यन्ते, ततो भवसङ्गानां प्रधानासत्तिः । इतरथा ऽन्यस्य प्रथमं
क्रियेरन् । तत्र व्यवधानात्प्रधानप्रसासत्तिर्बाध्येत प्रयोगवच-
नेन साहिसात् । यावद्भिः क्षणैर्व्यवधानमनुज्ञातं तावज्ज्यो
ऽधिकैरपि कृतं स्यात् ।

यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

दध्नः पाठात्पूर्वं क्रियन्ते । अपरेद्युः पाठक्रमादेवाऽऽग्नेयस्य पूर्वम-
तावति विषये मुख्यप्रवृत्तिकौ नावतरतः । पाठस्य प्रसङ्गत्वात् । वे-
द्यासादने नास्ति पाठः कस्य पूर्वमासादनमिति । तत्र यदि दध्नः
पूर्वं प्रवृत्ता इति कृत्वा तस्यैवाऽऽसादनं क्रियते, तथा सति प्रधा-
नक्रमेणाऽऽग्नेयस्या कृत्वा ऽन्येषां कर्तव्यमिति नाऽनुगृह्यते ।
कुतः ? प्रथममाग्नेयस्ततो दधि, ततः पय इति । एकैकमेषा-
मितिकर्तव्यतां सन्निहितामभिलषति । सहत्वयोगाद्विषयव्य-
वहितामेकैकम् । प्रसङ्गपाठाच्च पूर्व पूर्वस्य धर्मास्ततो द्वितीयतृ-
तीययोः । तत्र यदि दध्नः पूर्वं क्रियेरन्स्तथा सति पूर्वमासाद-

नमनुभवितव्यमिति को ऽवगतः प्रधानेनाङ्गानां क्रमः स बा-
ध्येत । एतस्मिन्बाध्यमाने विप्रकर्षः । तस्मात्प्रावृत्तिको बाध्य-
ते । प्रदानोपक्रमा एतेन पृथक्पदार्था इत्युक्तम् । अग्रन्थो ऽयम् ।
लिङ्गदर्शनं चेममेव न्यायं दर्शयति, यस्य पूर्वमवधानं तस्य पूर्व-
मभिधारणं हेतुवाग्निगदेनार्थवादेन । अतस्तुल्यन्यायत्वादितरेष्व-
पि तथैव भवितुमर्हति ।

सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात् तद-
न्तेनानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥

प्रागपि वर्षापूर्वमासाभ्यां कर्तव्यः । कथं ? सोमेन यक्ष्य-
माणे ऽग्नीनादधीतेति श्रूयते । स चासावाधार उपपद्यते । य-
द्याधानोत्तरकालं सोमेन यजेत न दर्शपूर्णमासोत्तरकालम्, एव-
मसाधारणः सम्बन्धः । इतरथा सोमदर्शपूर्णमासपशुबन्धैः
सर्वेरेव यक्ष्यन्ते । तत्र सोमेन यक्ष्यमाण इति विशेषणं नावक-
ल्येत । न चैवंविधो ऽस्ति यः सोमेन न यक्ष्यते, येन तदपेक्षायां
विशेषणं भवेत् । निस्रो हि सोमः । ऋतुनक्षत्रप्रतिषेधश्च सोमा-
धानानन्तर्य एव घटते । सोमस्य हि कालो विहितः । स यदि प्र-
तिषिद्धयेत, किमर्थं तस्य विधानम् ? यद्याधानोत्तरकालस्य सोमस्य
कालप्रतिषेधस्ततो दर्शपूर्णमासोत्तरकाले वसन्तकालविधानं
कृतार्थम् । तस्मात्सोमस्य द्वौ कालौ । प्राग्वर्षापूर्वमासयोर्द्वौ च ।
न चाधानानन्तरमन्यत्र किञ्चिदनुष्ठेयं सोम एव कर्तव्यः । किं
तीर्हि पवमानेष्टिप्रासपश्वग्निहोत्राणि कृत्वा सोमो वर्षापूर्वमा-
सयोः प्राक्कर्तव्य इत्येतदपेक्षया सोमेन यक्ष्यमाण इत्यसाधा-
रण्यमुपपद्यत एव । यथा तु भाष्यकारेणोक्तं, प्रासपशुः सो-
माकृत्वाद्वति । पवमानेष्टयो ऽप्यग्निसंस्कारत्वाद्वन्त्येव ।

अग्निहोत्रं तु नास्ति ।

स्याद्वा विधिस्तदर्थेन ॥ १३ ॥

यदि केवला पौर्णमासी उत्कृष्येत फलं न स्यात् । अथ दर्शोऽप्युत्कृष्येताश्रुतस्तस्योत्कर्षः । तस्मात्सोमोत्तरकालं कर्म विधीयतेऽन्यदेतत् । एवं कर्म विना श्रुतिरितरथा पौर्णमासी-कर्मणः सोमोत्तरकालता विधीयते । तत्र वाक्यं स्याद्यागस्याविधानात् । तस्माद्यागविधानात्पौर्णमासीसंज्ञकं कर्मान्तरम् । अथ बोधयोः कर्मणोः साधारणीयं संज्ञा । ब्राह्मणस्योभौ कल्पौ ।

प्रकरणात्तु कालः स्यात् ॥ १४ ॥

पौर्णमासप्रकरणे श्रुतं कर्मान्तरं कल्पयितुम् । अतो निर्ज्ञातस्य यागस्य कालमुपविश्य कृतार्थं वाक्यमवाक्तं कर्मान्तरविधौ । बह्वदृष्टप्रसङ्गाच्च धर्मातिवेशोऽप्ययुक्तः । सत्यां गतौ साधारणशब्दनाऽप्ययुक्ता । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । तस्मात्पौर्णमास्युत्कर्षः । अतस्तत्सम्बन्धेन फलस्य चोदितत्वादृशोऽप्युत्कृष्येतेति ।

सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

अनुदाहरणमग्नीषोमीयः । तस्य हि वचनेन चोदकप्राम्नः कालो बाध्यते । तद्विकाराश्चाऽनुदाहरणम् । न तेषां प्रकृता सोमादूर्ध्वकालोऽनुभूतः केवलाऽऽमिप्साऽत्रोदाहरणम् ।

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासोत्तरकालं सोमस्य काले चोद्यमाने विष्कृती-

नामपि तदूर्ध्वता प्राप्नोत्येव । तस्मात्पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धत्वा-
 न्नैवारम्भणीयम् । प्रागपि दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमः श्रूयत इ-
 त्यनेन विशेषणप्रस्तावः । अत्र किं गवादयः ऊर्द्धं प्राग् भव-
 न्तीति सम्प्रधारणा । तत्राऽनियमे प्राप्त उच्यते । न हि वच-
 नमस्ति यत्प्राक्कालतां सोमस्य विदध्यार्हशपूर्णमासयोः । कु-
 तस्तर्ह्यप्राप्तः । न चाऽर्थप्राप्तं चोदकः प्रापयति । अथोच्येता-
 ऽऽधानानन्तरः सोमस्य कालो वचनादिति न शब्दं प्रकृत्या
 वरुद्धौ न हि सम्भवति विकृतेः । स हि यद्वा प्रकृत्या वि-
 रोधनीयो यद्वा विकृत्या । तत्र यदि प्रकृतिर्नावरुणद्धि विकृतेः
 प्राप्तिरेव नाऽस्ति । प्रकृत्या चेदवरुद्धं सामर्थ्यादेवेतरासां नास्ति ।
 तस्मादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोर्गवादय इति सिद्धम् ।

इति चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

अौपोद्घातिकमेतत् । फलवत्त्वेऽवगते क एतैरधिक्रियत इति युक्तो विचारः । अफलवत्त्वे तु विचाराऽनुपपत्तिः । यदि चैवं कामशब्दैः फलमभिधीयते ततो भावार्थाधिकरणे चिन्ता किं भावशब्दाः फलसम्बन्धिन उत द्रव्यगुणशब्दा इति । ततोऽपूर्वचिन्ता ततोऽतिदेशः फलसद्भावे तद्विकाराच्च चोदनालक्षण इति विचारः । अयमेवाऽवसरोऽध्यायस्य । कथं भेदाभेदशेषशेषप्रयोजकप्रयोजकैरेवंभेदयुक्तैः कर्मभिः कोऽधिक्रियत इति विचारस्याऽयमेवाऽवसरः । किं स्वर्गो गुणतः कर्मप्रधानत इति । अयुक्तमिदं स्वर्गशब्दो यद्याख्यातेन सम्बध्यते न कामपदेन । अथ कामपदेन नाख्यातेन कामपदेन स्वपदोपात्तेन श्रुत्या सम्बन्धः । आख्यातेन पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । तस्मात्स्वर्गशब्दः पुरुषविशेषणत्वेनोपक्षिणत्वान्नान्येन सम्बन्धुमर्हति । यथा राजजातिविशिष्टः कर्ता राजसूयसाधनं विधीयते । राजसूयो वा तदर्थित्वेन राजजातिर्न साध्या नाऽपि साधनम् एवं न स्वर्गः । तस्मात्स्वर्गेच्छाविशिष्टः कर्ता कर्मसम्बन्धी । एवं चेत्संशयानुपपत्तिः । किं च यजेत स्वर्गकाम इति सामानाधिकरण्याद्यागे गुणभूतः कर्ता निर्विश्यते । यथा देवदत्तः पचतीत्यत्र न देवदत्तार्थः पाक, एवमिहाऽप्यसन्तगुणभूत एव कर्ता प्रतीयते ।

उच्यते । नाऽयमेकान्तो यत्प्रथमान्तं गुणभूतं प्रधान-
मपि भवति क्रियायाम् । यथा मलिनः स्नायादिति । संशयो
ऽपि युक्त एव । पदेतरार्थे ऽवगते पदार्थो ऽवधार्यते, तदुत्तर-
कालं वाक्यार्थः । तत्र यदि स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते, ततो
ऽसौ तत्साधनत्वेन तत्कामयमानो यागे साधनांशेनैव सम्ब-
ध्यते । अथाऽस्य प्रीतिरभिधेयाततस्तामात्मसम्बन्धित्वेन का-
मयमानः स्वर्गकामशब्देनाऽभिधीयते । तदुत्तरकालं यागेना-
ऽभिसम्बध्यमानः साध्यांशेनैव सम्बध्यते । यागस्तु गुण-
भूतः । एवं द्विप्रकारायां कामनायां स्वर्गो गुणभूतः अथ प्र-
धानभूत इत्युपपन्नः संशयः । पदे पदेतरार्थवाक्यानि निर्णे-
तव्यानि । राजजाया ऽपि न सादृश्यम् । न हि राजयोगि-
नी जातिः । द्विप्रकारः पूर्वपक्षः । स्वर्गेच्छाविशिष्टस्य यागे
कर्तृता अतद्विशिष्टेन यागो न कर्तव्यः । यथा राजजातिवि-
शिष्टेन राजमूयः कार्यो नातद्विशिष्टेन, तद्वदत्राऽपि । एवं चे-
न्नाऽवश्यमुपादेयं प्रीतिमद्वयम् । तद्विषया त्विच्छा ऽदृष्टवि-
षयद्वारेणोपकरिष्यति । अथाऽप्यदृष्टेन तथा ऽपि नो दोष-
इहस्माद्ग्रन्थादयं द्वितीयः पक्षो ऽनुमीयते । शब्दवस्तुभ्यां च
पूर्वः पक्षः । कथं ? यजेतेति प्रसयो यस्यैव परः श्रूयते तस्य
श्रुत्या कर्तव्यतामाह । अपि चाऽनिष्पन्नत्वाद्यागस्य भाव्यत्वम् ।
यच्च भाव्यं तत्कर्तव्यतां प्रतिपद्यते । यान्निष्पन्नं तत्करणात्वं
प्रतिपत्तुं शक्नोति द्वात्रादि । अनेन प्रकारेण भाव्यमानो यागो
न स्वर्गः । किमुत यदा प्रीतिमद्वयवचन एव लोके स्वर्ग-
शब्दस्ततस्तत्साधनांशेनैव काम्यते । यद्यत्प्रीतिमद्वयं तत्तत्स्व-
र्गशब्देनोच्यते । तथा दण्डीत्यनेनाऽस्य ग्रन्थस्य सम्बन्ध-
व्यवाहृतस्याऽपि ।

अत्र ग्रन्थः । यद्यपि केवलसुखश्रवणार्थापत्त्या ता-
दृशो देशः स्यात् तथा ऽपि प्रत्यक्षस्याऽविरोधः । प्री-
तिसाधनं स्वर्ग इति तेन देशेन व्यवहाराभावात् कुतस्त-
स्याभिधाता स्वर्गशब्दो भविष्यतीत्येकस्य प्रीतिः स्वर्ग-
शब्दवाच्या ऽपरस्य प्रीतिमद्वयम् । विशिष्टो देश उभयो-
रप्यवाच्यः । किं कारणं, तस्याऽप्रत्यक्षत्वेन व्यवहाराभाव-
त्तेन व्यवहाराभावात्प्रयोगाभावः ।

किन्तु यस्य प्रीतिरभिधेया तस्य तत्साधनं च यागस्ते-
नाऽनुभूयत इत्यर्थापत्त्या ऽवाच्यो ऽपि स कल्प्यते । यथा
ऽपूर्वम् । नन्वस्मिन्नपि देशे शक्या प्रीतिरनुभवितुम् । चन्द-
नानुलेपनादिभिः कृतैरनन्तरं प्रीतिरुपलभ्यते । यैषा
भोजनादिप्रीतिरेषा क्षणिकी । कर्मणां त्वल्पमध्यम-
हतामल्पमध्यमहस एव प्रीतयः । तत्र या प्रीतिर्निर-
तिशया ऽनुभवितव्या सा चोष्णशीतादिद्वन्द्वरहिते देशे श-
क्या ऽनुभवितुम् । अस्मिन् देशे मुहूर्तशतभागो ऽपि द्वन्द्वैर्न मु-
च्यते । तस्मान्निरतिशयप्रीत्यनुभवाय कल्प्या विशिष्टो देशः ।
चन्दनादिजन्या तु या प्रीतिश्चन्दनादीन्येव तस्या उत्पाद-
कानि न यागः । अस्मिन् देशे यावज्जङ्गमतिर्यगादि तत्सर्वं
प्रीत्यप्रीती अनुभवति । न च तैः कर्माणि कृतान्यस्मिन्देशे ।
अतो ये साधारणे प्रीत्यप्रीती, ते स्वभावकृते । अथाच्येता-
ऽन्यस्मिन्नस्मिन् तैः कृतानि कर्माणि येन प्रीतिमनुभवन्तीति ।
यथा ऽस्मिन्नस्मिन् सर्वाणि न कुर्वन्ति, एवमन्यस्मिन्नस्म-
न्यनुभवन्ति च सर्वाणि प्रीतिम् । अतो षड्दीयं कर्मजन्या स्या-
त्कैश्चिदेवानुभूयेत । अकर्मजन्यत्वे न दोषः । तस्मात्स्वर्गस्य
प्रीतिरभिधेया । सा चाशक्या विशिष्टदेशाहते ऽनुभवितुमिति

विशिष्टदेशो ऽनुमीयते । यद्यपि केवलमुखश्रवणार्थापत्त्येसभ्यु-
पेत्यवादेनाऽयं ग्रन्थः, यतः स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते । भ-
वतां प्रीतिसामर्थ्याद्विशिष्टो देशः कल्प्यते तथा ऽपि प्रीति-
मद्द्रव्यं तस्य साधनं, तस्य देशस्य तु व्यवहाराभावात्स्वर्गश-
ब्देनाऽवाच्यता भवतो ऽपि । तस्मान्निष्प्रमाणको विद्यमानो
ऽपि नास्मत्पक्षं विरुणाद्धि । यथा च स्वर्गशब्दो द्रव्यवचनस्तथो-
क्तं लोकव्यवहारादिति । स्वर्गकामस्य यागः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च
मुखवानकर्तव्यो दुःखवान् । कर्तव्य इति चैनं ब्रूते । तस्मात्फ-
लतो यागो भविष्यतीत्युक्तो ऽयं ग्रन्थः । यदा यागो भा-
व्यस्तदाऽन्यद्भाव्यतां न प्रीतिपद्यते । कतरद्वा फलवदाख्यातं दृष्टं
यन्नाऽत्रापि फलमनुमीयेत ? अनुमीयमानमपि द्रव्यवचनतां प्र-
तिपद्यते ? तस्मादस्य कीदृशी वर्णना ? यागस्तावद्वस्तुश्रुति-
भ्यां कर्तव्यरूपः । यश्च कर्तव्यरूपस्तस्य लोके कर्तव्यतोत्त-
रकालमभ्युदयो दृष्टः । इहाऽपि कर्तव्यरूपत्वाद्भवितव्यं के-
नापि फलेन । तच्च निरीक्ष्यमाणप्रमाणाभावाच्च किञ्चिदवति-
ष्ठते । तस्मादनर्थकत्वात्फलनिराकरणमेव क्रियते ।

ननूत्पत्तिवाक्यशिष्टं पुरोडाशाद्यशक्यं बाधितुं विकल्प-
यितुं वा । उच्यते, रूपरससौरभ्यादयस्तेषु करिष्यन्ते स्वर्गश-
ब्दवाच्यत्वाय ।

असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

आकृत्यधिकरणन्यायेन स्वर्गशब्दस्य प्रीतिरभिधेया, सा
साध्या । पुरुषार्थत्वात् सर्वः प्रीत्यै यतते । तत्र प्रीतियागौ च
चोभौ साध्यौ । एकेन भाव्येन भवितव्यमग्रेण भावकेन
यद्यपि यामे तृतीया न श्रुता नाऽपि स्वर्गे द्वितीया, तथा ऽपि

स्वर्गस्य भाव्यत्वाद्यागस्य करणता । ननु पशुकामे द्रव्यवचनत्वात्कामना न प्राप्नोति । उच्यते । यदीप्सितं पुरुषार्थत्वेन तस्यैव कामना मुख्या, तदुपायभूता क्रिया, तत्साधनानि च नान्तरीयकत्वात्काम्यन्ते । साध्यसंपत्तये सर्वः प्रवर्तते; न तु कर्म सेत्स्यतीति ।

अपि च यत्साधनभूतं द्रव्यं तस्य कामपदोच्चारणमन्तरेणाऽपि कामनाऽर्थलभ्येति कामपदोच्चारणमनर्थकम् । यस्य पुनः पशुकामशब्देन फलमभिधीयते तस्य पशुं कामयमानः पशुकामोऽभिधीयते । तत्र यदि कामशब्दो नोच्चार्यते पशवोऽस्याऽभिप्रेता इति नैव विज्ञायेत । अज्ञानात्पशवः फलं यागः साधनमिति सर्वं नावकल्प्येत । साधनपक्षे कामपदोच्चारणादृतेऽपि लभ्यते एव । यथा व्रीहिभिर्यजेतेति । यागं च स्वर्गविधिमिच्छतः पुरोडाशादिभिः सहाविरोधो नास्ति । कथं पुरोडादि स्वर्गशब्देन नाऽभिधीयते ? रूपपरससौरभ्यादयस्तत्र स्वर्गशब्देनाभिधेया अन्यथा न सम्भवन्तीति क्रियन्ते ।

एतदयुक्तम् । यदेव स्वर्गशब्दवाच्यमप्रयत्नजनितं तस्मिन्नेवोपादातव्ये विस्पष्टशब्दार्थे पुरोडाशादावश्रुतः प्रयत्नः किमर्थमाश्रीयते ? क्रियमाणेनाऽप्यश्रुतेन यागः कृतो भवेत् । चन्द्रनाद्येवोपास्यत इति चेत् ? न । तत्रोत्पत्तिवाक्यविशिष्टेनावरोधाद्विकल्पसमुच्चयौ न सम्भवतः । संनिधौ च विपरिवर्त्तमानं कर्मान्तरं शक्यं कल्पयितुम् । विधीयमानेऽपि स्वर्गशब्द आत्मानमुपस्थापयत्येव । सर्वप्रयत्नपुरुषार्थत्वेनोपस्थाप्यमाने यद्यन्यः श्रूयते, साध्यता न स्यात् । न चाऽन्यः पुरुषार्थः श्रूयते । तस्मादयमेव पुरुषार्थता प्रतिपद्यते । तस्मात्कर्मान्तरेऽपि कल्पिते स्वर्गः सिध्यत्येव । तस्मान्निर्ज्ञातस्य फलमिदम् । तत्र च धात्वर्थे किं चिद्विधीयते इति

वाच्यम् । अन्यत्र विधाने श्रुतिः । अतो वस्तुतः शब्दाच्च स्वर्गः
कर्तव्यः ।

प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्कर्मतो ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात्क-

र्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥

आनन्तर्यश्रुत्या यागस्य कर्तव्यता । प्रत्ययः पुनः स्वार्थे
भावनायां पुरुषं प्रवर्तयति । सा च प्रयोज्यादिभिरविनाभूता
तेन यन्नियतं तदेव पुरुषार्थप्रयोज्यत्वेनाकाङ्क्षति; न यागम् । यश्च
भावनाव्यापारः सामान्यरूपस्तत्र यागादयस्तं विशेषयन्तः सा-
धनांशेन सम्बध्यन्ते । व्यापारोद्दिष्टफलसाधनात् साध्यभूतो
ऽपि धात्वर्थः करणमुच्यते । परशुवत्स हि पुरुषव्यापारव्या-
प्यो ऽपि करणं भवति । व्यापारोद्देश्यद्वैधीभवनं तदधीनमिति ।
एवमिहाऽपि यागस्य साध्यत्वं करणत्वं च नानुपपन्नम् । सो ऽपि
प्रयोज्यमुत्पादयन्नितिकर्तव्यतामभिलषति । अत एभिरंशैः प-
रिपूर्णा । ततः प्रत्ययो भावनायां पुरुषं प्रवर्तयति । तस्मान्नैव क-
दाचिद्यागे प्रत्यय उपनिपति ससेवानन्तर्ये । अतो यत्र कर्त्त-
व्यतावचनस्तत्र पुरुषार्थाः साक्षात्पारपर्येण वा ऽविनाभूताः ।
तस्माद्यागस्य कर्त्तव्यता प्राप्ता । सा भावनाशब्दस्य नियतपुरु-
षार्थप्रयोज्यत्वाद्धाध्यते ।

अपि च प्रत्ययोच्चारणानन्तरमेव तिस्र आकाङ्क्षा उत्प-
द्यन्ते । तत्र यदि प्रथमांशे पुरुषार्थ उपनिपतति द्वितीये च
यागस्ततः कतरशब्दस्य बाधा कृता । अथ किमंशे याग उपनिप-
तति ? ततो नियतप्रयोजिका प्रत्ययस्य शक्तिः, सा बाध्यते ।
कर्मणां चाऽऽनर्थक्यम् । तस्मान्छब्दवस्तुभ्यां करणभूतो यागः ।
अथ वा ऽन्यप्रकारेण यागस्य करणता । कथं ? स्वर्गमात्मस-

स्म्वन्धित्वेन प्रार्थयमानः स्वर्गकामो ऽभिधीयते । स च स्वर्ग-
मभिलषमाण उपायमभिलषति । तस्मादनयोरविनाभावात्स्व-
र्गकामशब्देन शक्यते तदुपायो लक्षयितुम् । अतः शास्त्रेण या-
गादयस्तत्रोपायत्वेन विधीयन्ते । अतो न स्वर्गकामशब्देन स्वार्थो
विधीयते । अभिधीयते इत्यर्थः । अनेन ग्रन्थेनोपायलक्षणार्थं
स्वर्गकामशब्दं ब्रवीति । तत्र वाक्यादवगतस्य कामस्य कर्त्त-
व्यता ऽवगम्यते । यागस्य करणतेति । अथ वा स्वर्गकामस्य
यागो विधीयत इति पक्षान्तरावलम्बनेनास्यार्थवत्ता भवि-
ष्यतीति यागं कुर्यादित्येतस्मात्पक्षान्तरं यागेन कुर्यादिति ।
अथ वा स्वर्गकामस्येति । अतः स्वर्गकामस्येति द्रष्टव्यम् । उप-
पत्त्यन्तरस्याऽनुक्तत्वात् ।

नन्वेतस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते न या-
गात्स्वर्ग इति को ऽभिप्रायः ? पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य
यागेन स्वर्गमिति यदि श्रूयते तत इदं साध्यमिदं साधनमिति
स्यात् । न च यागेन स्वर्गमिति श्रूयते । तस्मात्पूर्वोक्तो दो-
षस्तदवस्थ एव । नैतदेवम् । तस्मिन्त्वलु वै पक्षे स्वर्गं प्रा-
र्थयमानस्याऽनुष्ठानमनूद्य यागस्तस्योपायत्वेन विधीयत इत्य-
दोषः । स्वर्गं प्रार्थयमानस्तत्सम्बन्धितयोपायमप्यभिलषति ।
न ह्युपायादृते उपेयमस्ति । तस्मात्स्वर्गकामशब्दः शक्नोत्युपायं
लक्षयितुम् । स च लक्षितः सन्नुपायत्वेन विधीयते । पदान्त-
रोपात्तो यागो विशेषः । तेन पदार्थपूर्वक एव वाक्यार्थः । त-
स्मात्फलत्वे कर्मणां युक्तमधिकारलक्षणमारब्धुमधिकारीति
कर्मणामुपपरिभावेनावस्थितः स्वामीत्यर्थः ।

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्येत ॥ ५ ॥

द्रव्यपरित्यागाद्यभावादसामर्थ्याद्देवादीनामनधिकारः ।

मनुष्येषु वाचनविष्णुक्रमणाज्यावेक्षणो ऽप्यसमर्थो नाऽधि-
क्रियते । कुतः ? इतिकर्तव्यतांशे वाचनादीनां गृह्यमाणत्वा-
त्कर्तव्यता । तैर्विना फलमेव नास्ति । न च भृग्वादयो भृग्वा-
दिसगोत्रा इत्युक्तम् । अनादिर्हि कालो ऽस्माकं न देवा देवता-
न्तराभावादिति येषां शब्द एव देवता तेषामप्ययुक्तो ग्रन्थः ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥

ग्रहाधिकरणे विभक्तिवाच्यस्यैकत्वस्याविवक्षोक्ता; न प्रा-
तिपदिकार्थस्य लिङ्गस्य । तस्मादयं पूर्वपक्षवादिनो ऽभिप्रा-
यः । अर्थस्योद्दिश्यमानस्याऽपि यथा विवक्षा, एवं तद्वा-
च्यस्य लिङ्गस्यापीति ।

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥

पत्नी आज्यमवेक्षते यजमानश्चेति । तस्माद्विरवेक्षणसंस्कृ-
तमाज्यं प्रयोगाङ्गम् । एकावेक्षणे वैगुण्यं स्यात् । पत्नी च न या
का चित् किं तर्हि यज्ञस्वामिन्यां पत्नीशब्दं स्मरन्ति । एवं
यजमानशब्दमपि । तस्माद्यादृशं कर्तृत्वमितिकर्तव्यतापेक्षायामव-
गतं, तादृशं प्रयोगवचन उपसंगृह्णाति । अध्वर्याद्युपन्यासस्त्व-
युक्तः । कथं ? व्यापारान्तरे ऽध्वर्यादीनां कर्तृत्वात्तत्रैकवचनस्य
नास्ति विघातः । पत्नीयजमानयोस्तु य ऋत्विगागमने देवतोद्देशे
च व्यापारः स एक इत्येकसङ्ख्या विरुध्यते । तस्माद्यद्येको
देवतोद्देशेन परिखागं कुर्यादितरो याजमानं, नैवं विरोधः स्या-
त् । तस्माद्वयोः कर्तृत्वतुल्यत्वाद्विरोधः । अवश्यं च पत्न्या
सह यष्टव्यमित्यादिस्तु युक्तो ग्रन्थः । कथं ? उद्वाहकाल एवा-
ऽनयोर्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम् । धर्मं चाऽर्थं च

नातिचरितयेति प्रतिपादितत्वाद्यस्साग इतरेतरसंसृष्टयोरेव ।
कथमेकवचनम् ? द्वयोश्चैतयोः संसृष्टकर्तृता । तत्रैकवचनमुपपद्यत-
एव संसर्गाभिप्रायं मिथुनकारकत्वाभिप्रायं वा । तयोश्च वि-
भागः प्रतिषिद्धो न भर्त्ता सह विभजेतेति । तस्मान्नास्ति भि-
न्नयोः कर्तृता ।

आधानं च द्वियज्ञवत् ॥ २२ ॥

यजेतेति संख्या मिथुनाभिप्राया । आधाने ऽपि प्राप्तं
वसानाविति मिथुनद्वयं तन्निवार्यते । अतः पूर्वः पक्षः । यदा-
इधीयातां तद्वसनाविति । आधाने द्वित्वविधाने धात्वर्थे किञ्चि-
द्विहितमिति श्रुत्यनुग्रहः । इतरत्राऽपि यद्याधाने क्षौमं विधीयते
तत्र क्षौममधिकरणत्वेन प्राप्नोति । अथ वसने क्षौमं विधी-
यते ततः क्षौमं वसनाङ्गमाधानस्यानङ्गत्वादनर्थकम् । वस-
नप्रातिपदिकस्यैवौकारेण श्रुत्या सम्बन्धः । पदान्तरत्वात्
क्षौमसम्बन्धो वाक्येन तादृशस्य प्रसङ्गेन परामर्शादत्यन्तं वाक्यं
त्यात् । वसानाविति सङ्ख्यासङ्ख्येयसम्बन्धः । तत्र सङ्ख्यया ना-
न्यसंख्येयं प्राप्तं, संख्येयेन च न संख्येयीतरेतरनियमः । यथा
ऋणैकहायनयोर्नियमः । तस्माद्वावत्र पुमांसौ प्राप्तौ । स्त्रीग्रहणे
ऋण्यसङ्ख्येयसम्बन्धो बाध्येत । द्वितीयस्य पुंसो ऽस्ति पर्यु-
त्थापकः । यथा घटावानीयेतामित्युक्तो द्वितीयो घट एवा-
नीयते न आदिः, एवमिहापि । आह-वसानाविति नाऽयं केव-
लपुल्लिङ्ग एव स्त्रीपुंसयोरप्यभिधाता भवतीति । अस्य न पुं-
ल्लिङ्गं द्वित्वविशिष्टं द्रव्यमभिधेयं न च स्त्रीपुंसद्वित्वविशिष्टम् । त-
स्मादुभयोर्यत्सामान्यं तद्वाच्यं किं तत्पुंस्त्वं द्वित्वं चेति । तच्च
प्राप्तं न विधेयम् । तस्मात्क्षौमं विधीयत इत्यन्तर्नीताभिप्रायः

परिचोदयति । अथ वा शब्दार्थमेवोभयप्रकारं मन्यते प्र-
योगदर्शनात् ।

अत्रोच्यते । यत्र नार्थः प्रकरणं वा विशेषकं विधायकश्च
शब्दो नानुवाद इति । को ऽभिप्रायः ? कुक्कुटावानय मिथुनं
करिष्याम इत्यत्र सामर्थ्याद् द्वितीया स्त्री आनीयते । यत्र वा
स्त्रीपुंसावधिकृतौ यत्र बौकाराभिधेयं प्राप्तत्वाच्च विधीयते
तत्र स्त्रीपुंसौ गृह्यते । इहेदं त्रितयमपि नास्ति । अत आकारो
द्वितीयं पुमांसं शक्नोति पठ्युपस्थापयितुं न स्त्रियम् । अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां पुंस्त्वं द्वित्वं चाभिधेयम् । द्वयोरपि पुंसोः प्रयुक्तः
स्त्रीपुंसयोरपि । तत्रानेकशक्तिकल्पनाभयात्पुंस्त्वं द्वित्वं चास्य
वाच्यमित्यवसीयते । युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मृ-
तेरित्येवमादिना यथासङ्ख्या पूरणी न गृह्यते । स्त्री तु प्रति-
पाद्यते । कथं ? द्वन्द्वे धनशब्द आत्मीयमर्थमितरापेक्षमभिधत्ते । इत-
रोपीतरापेक्षमितीदृशे ऽर्थे स्मर्यते । द्विवचनबहुवचनापत्ते-
श्चेति यत् धनशब्दः स्वदिरनिरपेक्षमात्मीयमर्थमभिधत्ते तर्ह्ये-
कत्वाद् द्विवचनबहुवचने न स्याताम् । दृश्येते च द्विवचनबहुवचने ।
तस्मात्तुल्यं द्वितीयं प्रातिपदिकार्थमपेक्ष्य द्वित्वादिसम्भवः ।
निम्नयोर्वरुणयोरिति च दर्शनादिति न द्वौ मित्रौ स्तो न
वरुणौ तत्र द्वित्वं नोपपद्यते, अन्योन्यापेक्षया घटते । इतरेत-
रयोरेव च चार्थे द्वन्द्व इति विधानात् चकारः समुच्चयान्वाच-
येतरेतरयोर्मसमाहारेषु वर्तते । तत्र समुच्चयान्वाचययोर्नास्ति
समासः । समाहारेतरयोगयोः समासः । ततो ऽपि युगप-
दधिकरणवचनतायां द्वन्द्वः । द्वन्द्वापवादत्वाच्चक्षेपस्येति ।
यो हि द्वन्द्वस्य धर्म इतरेतरयोगो नाम, स एकशेषस्याऽपि ।
इवास्तु विशेषः । एकवच शब्दश्चार्थश्च द्वावपि मित्रौ । इतर-

प्रार्थो भिन्नः । शब्द एक एव । वसानाविलेकशेषत्वाद्विती-
येन पुंसा भवितव्यम् । पुमान् हि श्रूयते द्विवचनश्रवणात् । स
इतरसव्यपेक्षस्तस्य पुमानेव द्वितीयः पुंसो ऽस्ति पर्युपस्थापकं
न स्त्रियाः । यत्र स्त्रीपुंसौ सहोच्चार्येते तत्र पुमान्सद्वितीय
इत्यौकारान्तः प्राप्नोति । स्त्रीसद्वितीयत्वे ऽकारान्तः । तद्यौकारः
प्रयुज्यमानः साधुर्न स्त्रीपुंसौ वाच्यौ ।

गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ २३ ॥

सौमशब्दस्यानुवादो न घटते । अप्राप्तत्वाच्च लक्षणया
ऽनुवादः सादृश्येन । न हि स्नांमं मलिनत्वेन विना ऽऽत्मानं
लभते, येन तल्लक्षण्येत् । यथा शुक्लादिगुणो द्रव्येण विना न
भवतीत्यविनाभावाद् द्रव्यं लक्षयति, नैवमिह । विना ऽपि
मलिनत्वेन सौमस्य सद्भावो ऽस्तेव । अतो नास्ति लक्षणया
ऽवबोधः । अथ विद्यते सौमे मलिनतेति, सा हि कार्पासा-
दावपि विद्यते । असाधारण्येन हि लक्षणा भवति । न हि
सादृश्यं हेतुरूपदाभावात् । सामानाधिकरण्येन हि भवति
सादृश्यं, यथा सिंहो देवल इति । अवयवप्रसिद्धिरपि समुदा-
यप्रसिद्ध्या बाध्यते । तस्मादनुवादाभावाद्विधेयमेतत् । यः
प्रकरणगतः पुरुषस्तस्यार्थप्राप्तं वसने सौमे नियम्यते ।
स प्रकरणगतः शक्रोऽस्य पूर्व लक्षयितुम् । तत्रैतद्विधीयते न पु-
रुषस्वरूपे । यथा व्रीहयः शक्रनुबन्धपूर्वं लक्षयितुम्, एवमिहाऽपि
वसानाविलेक्युत्पत्तिवाक्ये स्त्रीपुंसयोः प्राप्तत्वादनुवादः ।

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

आशीःशब्देन केशशमश्रुवपनादयः संस्कारा लक्ष्यन्ते,

नोभयोरपि भवन्ति । पुरुषार्थत्वेन ब्रह्मचर्यमुक्तं, तथा क्रत्वर्थे-
नापि दृश्यते । एवं चेदब्रह्मचर्येण क्रतोर्वैगुण्यम् । इतरथा पुरु-
षार्थत्वाच्च स्यात् । शुक्रं यजमानोऽन्वारभते इत्येवमादिषु त-
स्योपादीयमानत्वात्पुल्लिङ्गं विवक्षितम् । यजमानकाण्डे ऽपि
ये समाख्यायन्ते ते ऽपि यजमानकर्तृका एव । तत्र ये म-
न्त्रास्ते यजमानेनैवोच्चारणीयाः । कथं ? स हि विद्वानितरा
त्वविद्या । अन्यथाऽनुपपत्त्या ऽध्येष्यत इति चेत् ? सा ऽपि य-
जमानविद्वत्तया ऽभ्यधानुपपत्तिः क्षीणा । तदीयेनैवाध्ययनेन
निराकाङ्क्षत्वाच्च प्रतिषिद्धमध्ययनं करिष्यति । एवं चेद्याजमा-
नमित्यन्यतरस्मात्तद्वितोत्पत्तौ कृतायां ये ऽप्यमन्त्रवन्तः प-
दार्थास्तानपि यजमान एव करिष्यति । यद्यपि तेष्वविद्व-
त्त्वान्नास्ति दोषः, तथा ऽपि यजमानेनैव केवलेन तद्वितस्यो-
त्पद्यमानत्वात्पत्त्या अननुष्ठानम् । न च पत्नीयजमानयोः
कृतैकशेषयोस्तद्वितः, प्रमाणाभावात् ।

व्याधानं च द्वियज्ञवत् ॥ (६-१-२२)

पूर्वाधिकरणे एकवचनं मिथुनाभिप्रायं, संसर्गकारका-
भिप्रायं वेत्युक्तम् । इहाऽपि द्विवचनं तथैव । द्वे कारकशक्ती
द्वे च मिथुने ब्रवीक्षनेन प्रसङ्गेनारभ्यते । सौमाधानसम्बन्धो
न वसनव्यवधानात् । वसानावादधीयतामिति सामानाधिकर-
ण्यादुपपद्यते सम्बन्धः । सौमे आदधीयातामिति सामानाधि-
करण्याभावाच्चास्ति सम्बन्धः । सम्बध्यमानं वा ऽऽधानस्या-
धिकरणं स्यात् । सौमवसानसम्बन्धेन साधानाधिकरण्यम-
धिकरणदोषश्च नास्तीति चेत् ? वसनक्रियाकर्तृरूपसर्जनभूतत्वा-
न्नान्येन सम्बन्धयितुं शक्यते । कर्त्रा ऽपि नास्ति सम्बन्धः । व-

सनक्रियोपसर्जनीभूता ऽपि पुनर्विपरिवृत्त्य सम्बध्यत इति चेत् ? न । विधीयमाना हि क्रिया भाव्यमानत्वात्कारकैः सम्बध्यते । अविधीयमानाया न कारकैर्भवति सम्बन्धः । अविधीयमाने सौमं सम्बध्यमानं लौकिके ऽपि स्यात् । तत्रादृष्टार्थता ऽपि स्यात् ।

किं च सौमवसानयोः सम्बन्धमादधीयातामिति कुर्यात् । तत्राख्यन्तं वाक्यम् । प्रत्यय उपश्लेषलक्षणया श्रुत्या धात्वर्थं विधत्ते तदङ्गं वा । इह द्वयमपि न विधत्ते धात्वर्थं धात्वर्थस्य वा ऽन्यत् । तत्परायाः श्रुतेरभावात् । वसानाविति विधीयमाने धात्वर्थे किञ्चिद्विधानाच्छ्रुतिः वसानशब्दस्याऽप्येकपदोपात्तत्वादौकारेण श्रुत्या सम्बन्धः । सौमेण पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । तस्माद् द्वौ पुमांसावाधाने विधीयेते । कस्मात्पुनः पूर्वपक्षवादिना ऽनुमानेन द्वितीयः पुमान्दृष्यते ? न पुनरौकारेण द्वौ पुमांसावभिधीयेते इति ब्रवीति । येन सिद्धान्तवादिनः परिचोदनैव नोत्तिष्ठति ।

उच्यते । यदि पुमांसौ वाक्याविति ब्रूयात्ततो ऽनैकान्तिकत्वं भवति । यथा द्वयोः पुंसोर्दृष्टस्तथा स्त्रीपुंसयोरपि दृष्ट एव । तत्र सौमविधानात्स्त्रीपुंसयोरप्राप्तत्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं, तन्मा भूदिति न्यायात्पुद्गलं प्रतिपाद्यते न शब्दात् । यत्र नार्थः प्रकरणां वा विशेषकं विधायकशब्दो नानुवाद इति पूर्वपक्षविपरीतो ऽयं ग्रन्थः । कथं ? यत्रैतानि कारणानि तत्र स्त्रीसद्वितीयो गृह्यते । इह च प्रकरणात्स्त्रीसद्वितीयः पुमान्प्राप्तः । एवं चेत्सैव ग्रहीष्यते । किं च सौमपदानुग्रहात् ।

उच्यते । प्रत्ययविप्रकर्षाद्विहितकल्पनात्सामानाधिकरण्याच्चेत् न विधीयते । सौमं वसानाविति चोच्चार्यमाणं स्व-

रसेन द्वौ पुमांसावबगमयति । अत एतस्मिन्स्थित इदमुक्तम् ।
 औकारस्य पुस्त्वं द्वित्वं च वाच्यमिति कथं ब्राह्मणाविति द्वयोः
 पुंसोरौकारः प्रयुक्तः ? कुक्कुटाविति स्त्रीपुंसयोस्तत्र यदि द्वे अभि-
 बधे स्यातां द्विरदृष्टं भवेत् । उच्चरिते च संशयः स्यात् कतर-
 दनेनाभिहितमिति । अतो यवनयोः सामान्यं तद्वाच्यं तत्र पुमा-
 नुभयत्रापि विद्यते द्वित्वं च । तस्मादेतदेवाऽस्य वाच्यम् । पुमानेव
 कथं द्वितीय इति चेत् ? उच्यते । यत्र द्वित्वं तत्र पुमान् यत्र पु-
 मान् तत्र द्वित्वम् । अनयोः परस्परनियमः । एकपदोपादानाद्यस्यां
 क्रियायां द्वित्वं तस्य पुंस्त्वम् । अनयोः परस्परसम्बन्धो ऽरुणा-
 दिवद् द्वित्वस्याश्रयेण भवितव्यम् । स्त्रिया अवबोधकं नास्ति ।
 द्वित्वं तावन्नावबोधयति । विना ऽपि स्त्रियोपपद्यमानत्वात् । पु-
 मानोप न शक्नोत्यवबोधयितुम् । अमम्बन्धादौकारो ब्रूते पु-
 लिङ्गं द्वित्वं च । द्वित्वसंख्यापूर्वकं बाह्यं तत्रेतरत् । तत्र कतरत्स्या-
 त्पुमान् । पुमाञ्छ्रुतिरिति पुमांसमवबोधयितुम् । तस्मात् न्यायाद् द्वौ
 पुमांसौ । न च विग्रहकाले ऽपि स्त्रियाः श्रवणम् । वसानश्च व-
 साना चेतीदृशस्याभावात्कथमभावः ? युगपदधिकरणवचनतार्या
 द्वन्द्वस्मृतेः यत्र द्वौ बहवो वा युगपदभिधातुमिष्यन्ते, तत्र
 द्वन्द्वसमासो भवतीत्युक्तमिदम् ।

उच्यते । समासः प्रमाणान्तरेण सम्बन्धे भवति ।
 धवस्त्रादिरयोश्चाङ्गाङ्गिस्वस्वाम्याश्रयाश्रयिसम्बन्धो नास्ति ।
 क्रियया च सम्बन्धः समासोत्तरकालभावी । सर्वे च
 समासाः सम्बन्धोत्तरकालम् । यथा राजपुरुष इति स्वस्वामि-
 भावे ऽवगते, चित्रगुरिति चित्राभिर्गोभिः सम्बन्धे ऽवगते, पञ्च-
 पूलीति समाहारसम्बन्धोत्तरकालमुपकुम्भमिति समीपसम्बन्धो-
 त्तरकालं, न चेद् धवस्त्रादिरयोः सम्बन्धो ऽस्ति । उच्यते । ए-

कशब्दाभिधेयत्वमनयोः सम्बन्धः । तत्र समासो ऽभिप्रेतं भवति
विग्रहस्त्वदीशः । धवौ च खदिरौ चेति द्विवचनबहुवचनोपप-
त्तेश्चेति । यदि धवेन केवलेन धव एवाभिधीयते खदिरेण च
खदिरः, एवं खदिरात्परं द्विवचनं न प्राप्नोति । अतो द्वावप्य-
भिधीयेते । लौलिको ऽयं न्यायः प्रदर्शितः । प्रमित्रयोर्वैरुणयो-
रिति प्रदर्शनान्प्रमित्रस्यैकत्वाद्वैरुणस्य च द्विवचनं न प्राप्नोति ।
इतरेतरयोगे च द्वन्द्वविधानादिति चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रस्यार्थः
प्रदर्श्यते । चशब्दः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । तत्र
समुच्चये धवमानय, खदिरमानयेति समासो नास्ति । अ-
न्वाचये काष्ठमानय शाकमप्याहर्त्तव्यमिति । तत्र काष्ठा-
न्यरण्यगमनप्रयोजकानि । इतरदप्रयोजकम् । समुच्चये द्वयमपि
प्रयोजकं द्वयोः समानीयमानयोरितरेतरयोगो ऽनुनिष्पादी
भवति । चकारस्य तत्फलम् । तत्कृते चार्थे द्वन्द्व इति तत्रैव क-
दा चिदितरेतरयोगो विवक्षितः । समाहारः प्रचयादवगम्य-
मानो ऽविवक्षितः । कदा चित्समाहारो विवक्षित इतरेतरयोगो
नान्तरीयकः । एतयोरर्थयोर्द्वन्द्वः । समाहारविवक्षायां धव-
खदिरमिति प्रयोगः इतरत्र धवरखदिराविति प्रयोगः । द्वन्द्वा-
पवादत्वाच्चैकशेषस्य । यथा द्वन्द्वे यौगपद्येन द्वावभिधीयेते वि-
ग्रहश्च, तथैकशेषे ऽपि वसानाविति चैकशेषस्ततो द्वौ पुमांसौ ।
ननु यदि धवो द्वित्वाभिधायी खदिरश्च, तयोर्बहुवचनं स्या-
त् । उच्यते । द्वयोर्द्वित्वयोर्बहुवचनं न द्वयोर्द्विवचनयोः । यदि
हि द्वयोर्द्विवचनयोर्बहुवचनं स्यात्, ब्राह्मणौ शोभनौ विज्ञातारा-
विस्पृजापि बहुवचनं स्यात् । सैषा युगपदधिकरणावचनता दुःस्वा-
दुरुपपादा च । कथमेकैकशब्दस्य द्वे द्वे अभिधेये स्याताम् ।
यदि च स्यातामुक्तार्थानामप्रयोग इति भवस्वाप्रयोगः स्यात् ।

तस्मादेवं वर्णयन्ति—भव आत्मीयमभिधेयमितरसहितं ब्रवीति,
एवं खविरो ऽपि । स कतरो द्वितीय इति तत्र खदिरशब्देन
भवो विशेष्यते, धवेनाऽपीतरः । ननु तत्र पाणिनिस्मरणं पुमा-
न् स्त्रियेति ? उच्यते । न पाणिनिना ऽर्थानुशासनं कृतं, किं
तर्हि यथा लोके ऽवस्थितो ऽर्थस्तथास्थितस्य शब्दानुशासनं
कृतम् । तत्राकारात्पर औकारः श्रूयमाणः पुमांसं सद्वितीयं व-
दति । यदा स्त्री सद्वितीया तदौकार एकारीभवति । यदा
पुनः स्त्रीपुंसावभिधेयौ तदौकारौकारौ प्राप्नुतः द्वयोरभिधेय-
योर्विद्यमानत्वाद् । तत्रौकारः शिष्यत इत्ययं नियमः क्रियते ।
न तु पुंसा सद्वितीया स्यभिधीयते ।

गुणस्य तु विधानत्वात्पत्त्या द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ २ ॥

उत्पत्तिवाक्यशिष्टेनैकत्वेनावरुद्धत्वाद् द्वित्वस्यावकाशाभा-
वात्कर्मान्तरं प्राप्नोति । न चेष्ट्यते कर्मान्तरम् । न च क्षौमयोर-
नुवाचो घटते । तत्र शब्दवतीवाक्षौमे मलिने वा । तत्र दुष्टु
शब्दे इत्यवयवव्युत्पत्त्या वर्तते । रूढ्या क्षौममेव ब्रवीति । रूढ्या
चावयवव्युत्पत्तिर्बाध्यते । व्युत्पत्तावाश्रीयमाणार्था शङ्का-
दीनामपि क्षौमशब्दवाच्यता स्यान्न च तेषु वर्तते । मलिनैव-
चने कार्पासादीनामपि मलिनत्वस्य विद्यमानत्वाद् क्षौमश-
ब्दाभिधेयता स्यान्न च तेषु क्षौमशब्दः । अमलिने क्षौमे प्रयोगो
न स्यात् । अस्ति च प्रयोगः । अमलिनपक्षे च विधिः प्रयो-
जयति लक्षणा ऽप्यविनाभावादुपपन्ना भवति । न चोपपदेन
सहानुच्चरितत्वाद् क्षौमसदृशं कार्पासादि, शक्रोत्पलबोधयितुम् ।
यथा सिंहो देवदत्त इति सिंहशब्दोच्चारणे सिंहसादृश्यं दे-
वदत्तं, एवमिहापि । तस्मादुपपदाभावात्सादृश्ये गुणमात्रे

साधारणप्रत्यय इत्यर्थः । अदिश्यामानेन पक्षिणस्तत्त्वज्ञेयत्वमात्रं ।
न अ पक्षिणत्वेन निमा श्लोकं बोधयत्येव । तस्माच्चतुस्तत्त्वज्ञेय-
मं विधीयते । प्रत्ययप्रतिपत्तिरिति पुस्तं द्विषं च अदिश्या । तत्र अदि-
रूपे प्रत्ययत्वादर्शयते । अद्युक्तमात्रावस्थान्धो न प्राप्नोतीति,
तथोच्यते । आचार्ये श्लोकं कुर्यादिति विधीयते, तत्त्वज्ञमात्रा-
भक्तिरिति तत्त्वज्ञानस्य अवश्यदर्शयते । अथ वा अद्युक्तं श्लोक-
सर्वतन्त्रान्वयिधानम् । ननु वसन्तमात्रे स्यात् । उच्यते । अ-
द्यानमकरणे सप्तम्यावाच्यवीर्यस्य पुरुषस्य यद्वसनं, तत्र भवि-
ष्यति । यथा प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यम-
दिति, एवमत्रापीति सिद्धम् ।

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमनुत्पत्त्यात् ॥ (२४)

युक्तं यजमानो ऽन्वारभत इत्येवमादिषु पुंस्त्वैकत्वयोर्विधत्ति-
तत्वात्पुमान्भवेत्तस्यः । न चाशीर्वचनं तस्याः । कुतः ? ब्राह्मण-
मुपनयीतेत्याचार्यकरण आत्मनेपदं भवति । देवदत्त आत्मने
आचार्यत्वं प्रावयति । तत्र देवदत्त उपनयनफलं भजमान-
प्रदानमुक्तम् । माश्वकस्य तूपावीयमानत्वाद्धिहृतसङ्कष्टमभिवर्ति-
तम् । स तु वेदमस्याप्यजाचार्यो भवति नाऽन्यथा । तस्मात्पुंसो
ऽन्यथेन विहितमितरस्य पिधानाभावाववैयता । न चान्यथा
सुमन्त्रया ऽन्यथेन, तस्या चान्यथा ऽन्युपवचमात्रत्वात् । अथ
माश्वो ऽन्यथेनमभिवर्तिताः । अथ वा लङ्गोः प्रतिषेधः । एवं चेदा-
शीर्ब्रह्मचर्येन तस्याः लङ्गणो नै उच्योवापि भवति । अथ कि-
ञ्चिदुपवचमिति तत्र । न च सत्या लङ्गणस्य किञ्चिदुपवच-
मिति तत्रोऽप्यत्र । अथोपवचमिति तत्र । अथोपवचमिति तत्र । अथोपवच-
मिति तत्रोऽप्यत्र । अथोपवचमिति तत्र । अथोपवचमिति तत्र ।

किंचित्प्रयोजनं श्रूयते, येन संस्क्रियेयाताम् । वपनेनाऽपनीता-
 श्रामेध्या भवन्ति न च कृतप्रयोजनाः । ततः पुरुषो वपनेन
 संस्क्रियते । तस्मात्केशश्मश्रुणोः संस्कारार्थत्वेनोपादानाद्विबक्षितं
 साद्विषम् । ब्रह्मचर्यं क्रत्वर्थतया यदि न विधीयते ततः क्रतुरवि-
 गुणः, किं तु पुरुषस्य वैगुण्यम् । तस्मादप्राप्तत्वाद्विधेयं संस्कारेण
 गतार्थत्वादवाच्यम् । अतो ब्रह्मचर्येण कामा लक्ष्यन्ते ते प-
 त्न्या अपि भवन्ति । येषु नावैधतादोषः । न चोपादीयमानता
 तत्रानियम इति चेत् ? न । तत्राऽपि मुख्यत्वाद्यजमान एव भ-
 वति । अथ वा यद्यप्यमन्त्रकास्ते पदार्थास्तथा ऽपि विद्वत्तया
 तेषु यजमानेन क्रियमाणेषु प्रमादो न भविष्यति । न चान्यथा-
 नुपपत्त्या तस्या विद्वत्ता शक्या कल्पयितुं तदीयया क्रतोर्नि-
 राकाङ्क्षत्वात् । अथ वा याजमानमिति तद्धितः स्त्रीप्रातिपदि-
 काद्वोत्पाद्यः पुंप्रातिपदिकाद्वा ? तत्र स्त्रीप्रातिपदिकादुत्पत्तौ स-
 मन्वेषु विरोधः । न तु पुंप्रातिपदिकादुत्पत्तौ कश्चिद्विरोधः । त-
 स्मात्सर्वं यजमानेन कर्तव्यमाहस्य विहितं पत्न्या च । न च
 कुतैकशेषोस्तद्धितोत्पत्तिः प्रमाणाभावात् ।

निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्र-

तुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्वेयः ॥ २६ ॥

वसन्तब्राह्मणकर्तृत्वविशिष्टमाधानमग्न्युत्पत्त्यर्थम् । स चाग्नि-
 र्यज्ञाङ्गम् । न च शुद्धस्याग्निरस्ति । विशिष्टेन कारणेनोत्पद्यमाना
 आहवनीयावयो भवन्सलौकिकत्वात् । न च यूपतुल्यो ऽयम् । तत्र
 हि बन्धनसमर्थं यत्तदवगतं विशेषस्त्वनवगतः । स क्षुपपदाद्वा-
 क्यान्तराद्वा ऽवधार्यते अयं यूप इति । इह तु होमेनाहवनी-
 यस्थानाक्षेपात्सामान्यावगतिर्नास्ति । तस्मादग्न्येनानाक्षेपाद्वैद्यो

वा गम्यते स आहवनीयः । स च वसन्ते ब्राह्मणकर्तृको ऽव-
गम्यते । तेनान्यकालकर्तृको न भवति आहवनीयः । तदभावे
फलाभावः । तस्माच्छूद्रस्यानधिकारः ।

निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात्सर्वाधिकारं स्यात् ॥२७॥

आहनीयादिभिरर्थासिप्तमाधानम् । न हि तेन विना ऽऽह-
वनीयादयः सन्ति । तस्मात्प्राप्तमाधानमनूय तत्र वसन्तादिगुणो
विधीयते । तस्य तेन गुणेन सगुणं शूद्रस्य गुणाभावादगुणमेव ।

अपि वा ऽन्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुतिं प्रतीयेत ॥ २८ ॥

निमित्तार्थत्वां न घटते न ह्यर्थादाधानं प्राप्नोति । न हीदं
लोके विज्ञायते आधानेनाहवनीयादयो भवन्तीति । शास्त्राद्वय-
वगम्यते । तच्च विशिष्टकालकर्तृकमाहवनीयमुत्पादयति ।
अन्यकालकर्तृकं कथमुत्पादयेत् ? शास्त्रेणाचोदितत्वादाधा-
नोत्तरकालाः कामश्रुतयः । न चाधानमेव केवलो ऽभ्युपायः ।
अग्नीनां गुणद्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्थित एव । बार्हद्दि-
रं गवामयने समाम्नायते । अभीवर्त्तो ज्योतिष्टोमे पार्थरश्म-
मश्वमेधे विदेशपाठादनुदाहरणम् ।

अपि वा वेदमिर्देशादपशूद्रं प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

वसन्ते गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतेति वसन्तो गर्भाष्टमत्व-
मन्ये च नियमा अध्ययनाङ्गम् । पुरुषस्य च स्वाध्यायो ऽध्ये-
तव्य इत्यध्ययनं चोच्यते । अत ईदृश्या विशिष्टेति कर्त्तव्यतया वे-
दोपादानं पुरुषार्थम् । क्रतुना ऽर्थाद्वेदो ऽपेक्षित आत्मनिर्वृत्त्यर्थम् ।
अतः स वेदाध्ययनप्रयोजनं प्रसङ्गाज्जिराकाङ्क्षीक्रियते ।

अतो यादृशेन निराकाङ्क्षत्वाच्छुद्रस्य अध्ययनाभावादनधिकार इत्यन्तर्नीताभिप्रायः सिद्धान्तवाद्याह । इतरस्त्वविदित्वाभिप्राय आह ।

गुणार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ३४ ॥

कृत्वङ्गमध्ययनं, संस्कारो विद्यार्थः, विद्या च पुरुषार्था इत्यत्र पूर्वं एव न्यायो द्रष्टव्यः ।

विद्यानिर्देशाच्चेति चेत् ॥ ३६ ॥

यस्योपनयनादयः संस्कारा विहितास्तस्य ते भवन्तु, इतरस्त्वनुपनीतः पठिष्यति । न च क्रतुवैगुण्यमुपनयनादीनां पुरुषार्थत्वात् ।

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥

अनुपनीताध्ययने क्रतोर्वैगुण्यम् । कथं ? स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति यमनियमादिभिरध्ययनं पुरुषार्थत्वेनावगतं तादृशमेव प्रसङ्गात्क्रतुर्गृह्णाति । न चान्यथानुपपत्त्या ऽऽक्षिपति । अन्यथा ऽप्युपपद्यमानत्वात् । अतो विशिष्टेनाऽध्ययनेन निराकाङ्क्षीकृतत्वादन्यादृशमध्ययनं न गृह्यते । यथा गोबोहनं दर्शपूर्णमासाङ्गं, प्रणयनेन निराकाङ्क्षाद् बहिःप्रणयनेन विगुणं भवति एवमिहाप्यनियताध्ययनेन विगुणो भवति । अत आह अधीयानस्याऽप्यध्ययनफलं न भवतीति द्रव्यानापेक्षे ऽप्ययमेव न्यायः ।

त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ३९ ॥

अनित्यत्वात् नैवं स्यादर्थसिद्धि द्रव्यसंयोगः ॥ ४० ॥

न च जात्या कश्चिद्द्रव्यो नापि, येनेतरे ऽधिक्रियेरन् ।
न च द्रव्यवान्, येनेतरे नाधिक्रियेरन् । तस्माद्द्रव्यवत्त्वस्या-
ऽनवस्थितत्वात्पूर्वो न्यायः ।

अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् ॥ ४३ ॥

आर्षेयं वृणीत इति सामान्येन विधिः । एकत्वादय-
स्तु प्राप्तत्वात्स्तुत्यर्थाः । चतुरादिप्रतिषेधश्चाऽस्मिन्नेव पक्ष उ-
पपद्यते । अथ वा सामान्येन विहित एकत्वादिभिर्विशेष्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । आर्षेयं वृणीत इति साकाङ्क्षं व्रीन्वृ-
णीत इति विशेष्यते । एकत्वादयो ऽवयुत्यानुवादाः । इतरथा
वाक्यभेदो, ऽदृष्टकल्पना ऽश्रुतकल्पना च । सामान्येन विधि-
रेकत्वादयो ऽनुवादा इति चेत् ? एवमपि चतुरादिप्रतिषे-
धाद्वाक्यभेदः स्थित एव । अस्मत्पक्षे पुनरेकवाक्यत्वान्न क-
श्चिदोषः । त्रीण्यार्षेयाणि यः सम्पादयितुं शक्नोति सो ऽपि
क्रियते । चतुरार्षेयस्य त्रित्वसम्पादने ऽस्ति सामर्थ्यम् । न चे-
द्दृग्वाक्यं त्र्यार्षेय एवाऽधिक्रियत इति । नन्विदमेवास्ति त्री-
न्वृणीत इति । त्रीणि यः सम्पादयितुं शक्नोति तस्य वरण-
मुच्यते । न । यस्य त्रीण्येवेति गुरु वाक्यं भवति । अनपेक्षि-
तश्च सम्बन्धः । न पञ्चातिवृणीत इति पञ्चातिक्रमणप्रतिषे-
धाद्विदमवगम्यते । अस्ति पञ्चानां वरणम् । नैतदेवम् । अनुमाना-
देव तद्वरणं कल्प्यते । न चानुमानेन शक्यः शास्त्रार्थो ऽनुष्ठानम् ।
त्रित्ववरणे न पञ्च त्रियन्ते नाप्यतिक्रम्यन्ते एवं लघुत्वेन च
स्तुतावेकवाक्यत्वं घटते । इतरथा वाक्यभेदादि स्थितमेव ।
तस्मान्त्रित्वसम्पादनसमर्थो ऽधिक्रियते । भार्गव इत्येतावन्मात्रं
वरणं न कर्तव्यम् । मनुवत्पक्षे तु यस्याप्येको, यस्याऽपि
पञ्च, तस्याऽपि सकृदेवोच्चारणं मनुवादिति ।

स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

कर्मधारयो ऽयं न षष्ठीतत्पुरुषः । एष पदद्वयं स्वार्थ-
वृत्तम् । इतरथा निषादशब्दो लक्षणाया स्थपतावधारोपितः
स्यात् । सामानाधिकरण्यसमासप्रतिपक्ष्यर्थमुत्पलशब्दस्यापि
तदेवाधिकरणं, नीलशब्दस्यापि । अत एकाधिकरण्यात्सा-
मर्थ्यं, सामर्थ्याच्च समासः । यदि च निषादशब्देन निषाद
एवोच्यते, स्थपतिशब्देन स्थपतिरेव, ततो भिन्नाधिकरणत्वा-
त्सामर्थ्याभावः, सामर्थ्याभावात्समासाभावः । तस्मान्निषाद-
शब्देन स्थपतिं यावद्गन्तव्यमित्येषा लक्षणा । न वा ऽत्र ष-
ष्ठी विद्यते । अनुपलभ्यमानत्वाल्लुप्तेति चेत् ? उच्यते । य-
द्यत्राश्रवणेन कारणेन लोपः, स्वादयो लुप्ता इति किमिति न
कल्प्यते ? तस्माल्लोपे नास्ति प्रमाणम् । ततो राजपुरुष इत्य-
त्रापि राजा चाऽसौ पुरुषश्चेतीदृशो विग्रहः कर्त्तव्यः । तद्व्यापि
षष्ठ्यश्रवणादेव नास्ति; किं तु स्वस्वामिसम्बन्धात्षष्ठ्यर्थ-
मध्यारोप्य तदा समासो भवति । राज्ञः पुरुष इति वाक्यम-
र्थप्रदर्शनार्थम् । तस्मात्स्थपतिशब्दे या विभक्तिः सेतरत्रानु-
षज्यते । अन्यस्या अश्रवणात् । अथ वा समुदायादुत्पा-
दाद्बुभयन्नापि द्रष्टव्या ।

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

नन्वितरेतयुक्ता इतरत्राप्यनुतिष्ठन्तीतरत्रापि । तस्मात्प्रयोगे नास्ति विशेषः । प्रयोगगता ऽधिकारचिन्ता मुक्ता कृत्स्नेन फलेन व्याप्यते फलावयवेन वेति काकदन्तपरीक्षाप्रयोगविशेषात् । उच्यते । किं कृत्स्नफलार्थिनो यागोपदेश उताऽवयवार्थिनो ऽपीत्युपदेशो ऽधिकार एव चिन्त्यते सत्यप्यनुष्ठानाविशेषे । अथ वा क्रियाफलं कर्तृगामि भवसेकस्मिन्पक्षे, इतरत्राकर्तृगामि । एवं चेत्समुदायस्य कर्तृत्वान्न ते कर्तारः । ईदृश्यां प्रतीतावस्ति विशेषः । समुदायकर्तृत्वे कर्ममध्य एकस्मिन्प्रमीते नान्य आनेतुं लभ्यते । सिद्धान्ते त्वेकैकस्य कर्तृत्वात्सङ्ख्यापूरणार्थमानीयते ।

नन्वितरत्राप्यविशिष्टं सङ्ख्यापूरणम् । द्रव्यभेदात्तत्र सङ्ख्या न कर्तृभेदात् । एवं चेत्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र यथा पूर्वपक्षे एकस्मिन्पक्षौ विनष्टे कृत्स्नः पशुगण आवर्तते एवमिहाप्येकस्मिन्पक्षे सप्तदश भूत्वा पुनरादावारभ्य यागमनुतिष्ठन्ति । ईदृशस्य साधनत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तं, फलावयवेनैव सम्बन्धः । कुतः फलं प्राप्नुयाद्यद्येकैकः पृथक् पृथक् प्रयोगः स्यात् । ततो बहुवचनं नोपपद्यते । अपि च यत्कर्म बहुषु फलेषु तदेकत्र प्रयोग एकमेव फलं साधयति । किमुत यदेकफलमेव चोदितम् ? किं च ऋद्धिकामा इत्येकशेषो ऽयम् । तत्र यदी-

तरेत्युक्ताः फलं कामयन्ते तत एकदोष उपपद्यते । द्वन्द्वापवादो ह्ययम् । ननूद्दिश्यमानत्वाद्धितरेतरयोगाविवक्षा । उच्यते । यद्यप्यस्मिन्पदे ऽविवक्षितस्तथा ऽपि यादृशानां साधनभावो ऽवगतस्तादृशानामेव फलसम्बन्धः । इतरेतरयुक्ताश्च फलसाधनत्वेनावगतास्तत इतरेतरयुक्ता एव फलेन सम्भन्त्स्यन्ते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्येत्यनेन न्यायेनैकैकस्य फलं प्रार्थयमानस्य सत्रमुपायो विधीयते; न सत्रं प्रति ते विधीयन्ते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवति । यद्विचैकैकः कर्ता ततो बहुत्वात्कर्तृणां बहुवचनमुपपद्यते । इतरथा परिषद एकत्वात्कर्तृभेदाभावः, कर्तृभेदाभावाद्बहुवचनमुपपन्नम् । अथ कर्तृत्वे श्रुतं द्रव्येषु कल्प्येत, ततो ऽयमेव दोषो यदन्यत्र श्रुतमन्यत्र कल्पितम् । सामादिभिः प्रयोक्ष्यत इति फलं प्रार्थयतः सत्रमुपायो विधीयते । तच्च बहुकर्तृकं फलसाधने संमर्थं तत्र मया सह भवता यष्टव्यं नान्येनेत्यस्मिन्विषये सामादयो ऽवतरन्ति । यद्येकैकस्य कर्तृत्वमितरे सङ्ख्यापूरणार्थाः स्युस्ततः कर्तृत्वाभावाद्बहुवचनाभाव इति स एव दोषः । यदुक्तम् “ प्रयोगभेदाद्बहुवचनाभाव ” इति । तदुच्यते । स एव प्रयोग एकैकस्य तुल्यस्तत्र न गम्यते विशेष इतरस्य प्रयोगो नेतरस्येति । वेवतोद्देशेन द्रव्यस्य यः सङ्कल्पः स एकैकस्याऽविशिष्टः । एवं च प्रयोगभेदो न लभ्यते ।

अपि वोत्पत्तिसंयोगाद्यथा स्यात्सत्त्वदर्शनं तथा

भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥

नाऽत्रोत्पन्नसंयोग, उत्पत्त्यैवाऽत्र सङ्ख्यया कर्म संयुज्यते । अद्दिक्कामा इत्यत्रोत्पत्तिश्चाप्येव कर्तृत्वमिती सङ्ख्या श्रूयते ।

यदि गुणवाक्ये श्रूयेत न यागे, तत एकैकस्य क्रियाफलेन सं-
योगो न स्यात् । तस्मिन्पक्षे न फलेन व्याप्यमानाः स्युरित्यु-
च्चार्यन्ते किं तर्हि, यागो बहुसङ्ख्याविशिष्टः कार्य इत्येव-
मर्थमुच्चार्यन्ते ।

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ३ ॥

ननु यागनिर्वर्त्तकत्वेनोपादीयमानत्वाद्विवक्षिता सङ्ख्या ।
कुतः संशयः ? उच्यते । फलेन व्याप्यमानत्वात्कर्त्ता प्रधानभूतः ।
प्रधानभूतस्य चाविवक्षिता सङ्ख्या । तत्रासौ नान्तरीयकत्वाद्याग-
मनुतिष्ठति । तस्यां विवक्षायामविवक्षिता सङ्ख्या । अथ वा
यागप्रयोगनिर्वर्त्तकत्वेन कर्त्तोपदिश्यते । उपदेशाच्च विवक्षिता
सङ्ख्या । किं प्राप्तम्, अविवक्षिता, यजेत स्वर्गकाम इति सामाना-
धिकरण्यं, स्वर्गेण कर्त्ता व्याप्यते । भवति व्याप्यमानश्च प्रधा-
नभूतस्ततो ऽस्मिन्पदे ऽविवक्षिता सङ्ख्या । यजेतेत्यत्राऽपि यद्य-
विवक्षितैव ततः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । एकत्र विवक्षिता
सङ्ख्या नेतरत्रेति नास्ति सामानाधिकरण्यम् । किं च सर्वः फले-
नाहं व्याप्येय इत्येवमर्थं यतते । तत्रेतरथा फलमहं न प्राप्नु-
यामित्यर्थाद्यागमनुतिष्ठति । एवं चेदचोदितत्वाद्यागे कथं तस्य
सङ्ख्या विवक्ष्येत ? प्रयोगे पुरुषश्रुतेः प्रयोगे पुरुषस्याऽश्रव-
णादिसर्थः । अथ वा प्रयोगे पुरुषश्रुतेः प्रयोगे पुरुषं श्रावयि-
त्वा कृतार्थः शब्दस्तेन यागः कार्य इति । यदीदृश उपदेशो भ-
वेत्ततो निर्वर्त्तकत्वेन विवक्षिता सङ्ख्या स्यात् । न चेदृश उप-
देशो ऽस्ति ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥

फलेन व्याप्यमानस्य नान्तरीयकत्वाद्यागे गुणभाव इति,

एतन्नोपपद्यते । कथं ? स्वर्गः साध्यो यागः साधनम् । तत्र साध्यसाधनसम्बन्धो विधीयते । न ह्यर्थाद्यागः साधनं प्राप्नोति । अतो विधीयमानो निर्वर्त्तकं कर्तारिमपेक्षते तत्परिच्छेदिकां च सङ्ख्याम् । तस्मादस्मिन्पदे विवक्षिता सङ्ख्या । पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य यादृशो ऽर्थः पद्वेलायामवगतस्तार्द्व्य एवोत्तरेण पदेन संबध्यते । तस्माद्यद्यपि स्वर्गकामपदेन नियता सङ्ख्या प्राप्ता, तथा ऽप्यनया ऽप्याख्यातनियतविशेषणविशेष्यतया सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । अथ चोपादीयमानत्वाद्विवक्षिता सङ्ख्या व्याप्यमानत्वाद्विवक्षिता । न चान्ययुक्तेन क्रियमाणो यागः फलं साधयति यदा विवक्षिता स्यादाख्यातसङ्ख्या । न च वाक्यभेददोषः । यत्र सकृदुच्चरिते द्वे विवक्षिताविवक्षितत्वे भवस्तत्र वाक्यभेद, इह तु भिन्नपदोपादानाद्विवक्षाऽविवक्षादोषो नास्ति ।

यदुक्तं न यागः कर्त्तव्य उपदिश्यते यागेन वा कर्त्तव्योमीति, उच्यते । यागं कुर्यादिति सत्यं नोपदिश्यते । यागेन कुर्यादिति यदि नोपदिश्येत ततः साध्यसाधनसम्बन्धाभावात्फलं न स्यात् । ततश्च सर्वमेव नोपपद्यते । स्वर्गकाम इति न विधीयते । अनर्थकं वाक्यं स्यात् । तस्माद्विवक्षितां सङ्ख्या । सिद्धान्तसूत्रमिदं न सुविद्वतम् ।

तादर्थ्ये न गुणार्थता ऽनुक्ते ऽर्थान्तरत्वात्कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ५ ॥

फलेन व्याप्यमानत्वात्प्रधानभूतः । प्रधानभूतश्चेद्विवक्षिता सङ्ख्या । अतो यजेतेति या सङ्ख्या प्रतीयते सा गुणभावांशेन विवक्षितेतन्नानुक्ते न्याये स्यात् । उक्तश्च न्यायो, व्या-

प्यमानगता सङ्ख्या ऽविवक्षिता । तद्विरोधादितरदप्यविवक्षितम् ।

अपि वा कामसंयोगे सम्बन्धात्प्रयोगाद्योपदिश्येत
प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणावत् ॥ ६ ॥

फलेन व्याप्यमानस्यैकत्वाद्यविवक्षा । स चार्थात्फलेन
व्याप्तिमात्मन इच्छति । या ऽत्र पदे विवक्षा सा न शास्त्रात्किं
तर्ह्यर्थात् । यजेतेत्येकत्वविवक्षा शास्त्रात् । तत्र यदि द्वे विवक्षिते
स्यातां ततो ऽर्थान्तरत्वादोषो भवेत् । तस्माद्यः स्वर्गं प्रार्थय-
मान आत्मसम्बन्धितया आत्मन इच्छति तस्य यागो ऽभ्युपाय
इत्यर्थादवगम्यते । तस्मादनेन प्रकारेण विवक्षितमेकत्वम् ।
अथ वा यजेतेति भावना प्रतीयते । कालोपग्रहनिमित्तादि-
विशिष्टा तत्र सङ्ख्या गुणभूतस्य पुरुषस्य परिच्छेदिका ये-
नांशेन व्याप्यते तेनांशेनाविवक्षिता । तदुभयमप्यनन्यगम्यत्वा-
दुभयमस्मिन्विवक्षितम् ।

अन्यस्यापीति चेन्न ॥ ७ ॥

यदि स्वर्गकामशब्दः परस्याऽऽत्मनो वा यः स्वर्गं काम-
यते तन्नाविशेषेण वर्तते एवं चेत्परस्याऽपि स्वर्गमिच्छन्-
यजेतेति ।

अन्यार्थेनाभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥

आत्मनेपदात्कर्तृगामि क्रियाफलम् । तस्माद्यो न कर्त्ता
तस्य क्रियाफलं नास्ति । सौर्यादीनां त्वाधानात्मनेपदेनाधा-
नकर्तुः फलं भवति । नन्वाधानस्याग्न्युत्पत्तिरेव फलम् । उ-
च्यते । उवलनपचनप्रकाशनादीन्याधातुरनाधातुश्च तुल्या-

नीति न तत्फलं निबन्तुं शक्यम् । तस्मादाहवनीयेन यानि
साध्यन्ते ऽपूर्वाणि, तदभिप्रायमात्मनेपदम् । दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादिषु यदाहवनीयसाध्यं, तत्रानुवाद्येवात्मनेपदम् ।
यानि त्वनग्निसाध्यानि, गोदोहनेन पशुकामस्येखादीनि तदर्थम् ।

प्रक्रमात्तु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ १३ ॥

विगतायामपि फलेच्छायां समापनीयमेव कर्म । कुतः ?
आरम्भो निमित्तं कामश्च । तत्र यथा कामे ऽनुष्ठातव्यं तथा
ऽपगते कामे आरम्भस्य विद्यमानत्वान्नैमित्तिकी समाप्तिः क-
र्त्तव्या । सा फले विधीयते । यद्यारम्भो विधीयेत, ततः
समाप्तिरविहितत्वान्नावश्यं कर्त्तव्या । समाप्तौ विधीयमाना-
यामर्थाक्षिप्तत्वादारम्भमध्यौ लभ्येते । तस्मात्समाप्तिः शास्त्र-
चोदितत्वाद्बीतायामपि फलेच्छायां कार्या ।

फलार्थित्वाद्वा नियमो यथा ऽनुपक्रान्ते ॥ १४ ॥

फलमात्मन इच्छतो याग उपायो विधीयते । बीताया-
मपि नाऽसावभ्युपायो भवति । अभ्युपेयाभावात्कथमसौ क्रि-
यते ? न वा ऽऽरम्भो निमित्तम् । यद्वृत्तसप्तम्योरभावात् । न च
केन चिच्छब्देनारम्भो निर्दिश्यते । कर्त्तव्योपदेशश्च शक्ये-
ष्वर्थेषु भवतीति यागः शक्यः कर्तुमिर्लास्मिन्नर्थे कर्त्तव्यताव-
चनस्य कल्पना शक्या कर्तुम् । ननु त्वदीयो ऽर्थो यागः
कर्त्तव्य इति ।

नियमो वा तन्निमित्तत्वात्कर्तुस्तत्कराणं स्यात् ॥ १५ ॥

न स्वाच्छन्देन विगर्हन्ते । आधिष्ठा एव ते स्युर्यदि वि-

गर्हयेयुर्बिना शास्त्रेण । ततः शिष्टाचारात्स्मृतिः, स्मृतेः श्रुतिः,
तैत्तिरीयाणां चानन्वपरं वचनमस्ति । आरभ्य यजेतैवेति सिद्धम् ।

प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात्क्रिया स्यात्प्रतिषिद्धानां विभ-
क्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥

त्वन्मतेन तु प्रतिषेधो मम तु पर्युदास एव । कथं ?
न कलञ्जं भक्षयितव्यमित्युपश्लेषलक्षणया श्रुत्या भक्षयतेः
कर्तव्यतां तव्यो विदधाति । नकारश्च कर्मव्यवहितत्वाच्च
कर्तव्यतावचनेन सम्बध्यते । तस्मात्प्रच्युतो ऽन्येन सम्बध्य-
मानः पर्युदासो भवति । तत्र नायं कलञ्जेन सम्बध्यते । किं-
कारणम् ? समासत्वात्सुबन्तयोः । समासे सति पर्युदासो भ-
वति; नासमासे । अतस्तस्मात्पर्युदसो धातुना सम्बध्यते ।
तत्र सुबन्तत्वाभावात्समासो नास्ति । तस्मादभक्षणं कलञ्जा-
दिविशिष्टं फलार्थिना कर्तव्यम् । अथ वा सर्वपदानि भाव-
नोपनिपातीनि । तत्र यद्ययं स्वार्थवृत्तः सम्बध्यते, ततो भा-
वनावैपरीक्षेण प्रवर्तते । तस्माद्भावनाविरोधात्स्वार्थं हित्वा
लक्षणावृत्तः सम्बध्यते । न च केवलो लक्षणां प्रतिपत्तुं श-
क्नोति । ततो धातुना सम्बध्यते । तेनैव न्यायेनार्थभावना-
विरोधात्तस्याः प्रच्युतो ऽनन्तरेण धातुना सम्बध्यते । तस्मा-
दभक्षणं नाम मानसो व्यापारो ऽनुष्ठेयः । क्रियां कुर्वन्प्र-
थमं तावत्सङ्कल्पं करोति, तदुत्तरकालं तस्यां प्रवर्त्तते । स्प-
र्शनादिक्रिया विप्रकृष्टा, मानसस्तु सङ्कल्पो ऽनन्तरः । अत-
स्तमेवातिष्ठते । प्रतिषेधे ऽपि प्रथमं सङ्कल्पयति; ततो निवर्त्तते ।
एवं चोदितत्वान्तरीयकः सङ्कल्पः । यथैवाब्राह्मणमान-
येति नकारेण ब्राह्मणजातेरभावः क्रियते, पुरुषजातेर्नाभावः

उच्यते । तस्माद्यत्र पुरुषत्वं विद्यते ब्राह्मणत्वं पर्युवस्तं, स-
आनीयते, एवमिहापि नकारेण भक्षणं पर्युवस्तम् । यस्तु
मानसो व्यापारो ऽनुस्यूतः सो ऽन्तरङ्गत्वात्कर्तव्यतावचनेन
सम्बध्यते । यथा नोद्यन्तमादित्यमीक्षते । इयांस्तु विशेषः ।
तत्र शतृप्रत्ययान्नोद्यन्तमित्यनेन निमित्तमभिधीयते । अतस्तत्र नि-
समनुष्ठानम् ।

शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते तयोरसम-
वायित्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति श्रूयते ।
व्रतमिति च कर्मनाम । तद्यदि प्रतिषिध्यते, पूर्वमुत्तरेण न सं-
बध्यते । तस्मात्तत्र विरोधान्नञ्प्रच्युतः प्रत्ययान्तरेण धातुना
संबध्यते । इह तु नास्ति व्रतस्थानीयं पूर्ववाक्यम् । अतः श्रुत्या
कर्त्तव्यतावचनेन नञ् संबध्यते । धातुसम्बन्धे हि उभे अपि
पदे लक्षणावृत्ते स्याताम् । असमासे च समासे ऽप्यारोप्य प्र-
दर्शनीय इत्येते दोषाः । तथा नञ्प्रत्ययसम्बन्धे सर्वार्थवृ-
त्तानि । शिष्टविगर्हणा चोपायत्वेन वर्णयितव्या । चोदनायां
फलाश्रुतेरिति द्वे सूत्रे अस्मिन्नूहेन नेये ।

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥ २२ ॥

न सामान्यतो हृष्टेन शास्त्रे व्यवहारः । येनोपनयनोत्त-
रकालं वैदिकानि कर्माणि । इयमप्युपनयनोत्तरकालमेव प्रव-
र्त्तते स्मृतिः । तस्मात्तत्सामान्यतो हृष्टेन वर्ण्यते । मुरा न पेया,
ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादयो जातमात्रेण न कर्त्तव्याः ।

अन्यासु प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षा इत्यप्रतिषिद्धत्वात्करि-
ष्यति । उपनयनोत्तरकालमभिवादनप्रत्युत्थानादीन्युपदिश्य-
न्ते । अतो वेदाध्ययनकाल उपदेशाद्वेदतुल्यत्वादिति । अथ वा
विशिष्टकाल एवैते स्मर्यन्ते । स्मृतीनां वेदमूलत्वाद्वेदतुल्यता ।

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

यावज्जीविके प्रयोगे चिन्त्यते । किं सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थः पुरुषो ऽधिक्रियते, उतैकदेशोपसंहारसमर्थो ऽपीति । एकादशे तु कथंभावः सर्वैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीक्रियते उतैकैकेनापीति सर्वैरिति सिद्धान्त एकादशे स्थित इदमारभ्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्येवमुत्पन्नस्य विपरिवर्त्तमानस्य निमित्ते फले च विधानान्न तावत्कर्मान्तरमिदम् । नाऽपि प्रयोगभेदः । अन्तर्गतत्वात्काम्ये नित्यप्रयोगस्य । श्रुतिकृतस्त्वस्ति भेदः । तमेव भेदमाश्रित्य भाष्यकारस्त्वाह द्वितीये श्रवण इति । सर्वशक्त्यधिकरणसिद्धान्तज-निताशङ्कस्योत्तरमधिकरणमारभ्यते । काम्येषु चैवमर्थित्वा-दिति । फले च सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्याधिकारस्तादृशस्य विद्यमानत्वात् । न तु नित्ये तादृशो ऽस्ति सर्वदा यः सर्वाङ्गान्युप-संहर्तुं शक्नोति । तस्मादेकदेशाङ्गोपसंहारसमर्थो ऽप्यधिक्रियते । सर्वैरङ्गैः क्रतुर्निराकाङ्क्षीक्रियते । तादृश एव कर्तुर्धर्मत्वेन चो-च्यते । तदुक्तं “ तथाभूतोपदेशात् ” ।

अथ वा यथा काम्ये धातोः पूर्वापरीभूतभावनाकरणता सर्वैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीक्रियते, तथा नित्ये ऽपीत्यतस्तथाभूतोपदेशात् ।

अथ वा यथा काम्यस्य सन्निधावितिकर्तव्यता तथा नि-त्यस्याऽपि सन्निधानाविशेषादित्यतस्तथाभूतोपदेशात् ।

अथ वा भावनाभावनात्मनेपदेतरेतरयोगकारणानां तुल्य-
त्वात्तथाभूतोपदेशात् ।

अथ वा पुरुषार्थस्योभयत्र विद्यमानत्वात्तथाभूतौपदेशात् ।

अपि वा ऽप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ऽप्यर्थनिवृत्तिर्गुणमा-
त्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥

नास्तीतिकर्तव्यता ऽपूर्वाभावात् । कथमपूर्वाभावः ?
फलाभावात् । कथं फलाभावः ? निमित्तफलयोरेकत्रासम्भ-
वात् । कथमेकत्रासम्भवः ? निमित्तफलयोरनुपादेयत्वात्ते प्र-
तिकर्मोपादीयते । तत्रान्यतरोपादाने कृतार्थत्वादेकं प्रत्युपादी-
यते । उभयोपादाने वाक्यभेदः । निमित्तस्य श्रुतत्वात्तत्प्रत्युपा-
दीयते ।

ननु भावनावचनस्य किमित्याकाङ्क्षोत्पन्ना ? न निमित्तेन
पूर्यते न यागेन । केन तर्हि ? फलेनैव । उच्यते । यदि फलार्थी
कर्मणि प्रवर्त्तते, तस्य याज्जीवामिषेतदङ्गत्वेन स्यात् । फले चानर्थी
न प्रवर्त्ततेत्ययं च दोषः । कृत्स्ना चेतिकर्तव्यता स्यात् ।
अपि वा ऽप्येकदेश इति च विरुध्येत । व्यपदेशभेदश्च न स्या-
न्नित्यकाम्ययोः फले सति । अथोच्येत द्वाव्यंशौ प्रयोजकौ फ-
लांशो निमित्तांशश्च । तत्र श्रुतेन निमित्तांशो विवक्षितः । फलं
तु विद्यते । अतो न विरोधो भिन्नविषयत्वादेव च निमित्तप्रत्यु-
क्तमवश्यं कर्तव्यं कर्म । तस्मिन्क्रियमाणे फलं किमिति न
कामयत इति ।

एतदप्यनुपपन्नम् । यः स्वर्गं न कामयते बन्धात्म-
कत्वान्मोक्षार्थी, तस्य कर्मस्वरूप एव कर्तव्यतानिमित्तसम्भवात् ।
न च सकृच्छ्रुतस्य कं चित्प्रति प्रयोजकता कं चित्प्रत्य-

प्रयोजकता न्याय्या । तस्मान्निमित्ते कर्मविधानम् । अथो-
च्येत क्रियायाः कर्तव्यतोपदेशात्कर्मणः स्वसामर्थ्याच्च फलो-
त्पादकता । न चान्यत्फलमस्ति यागस्य स्वर्गादृते । तस्मा-
त्क्रियाशक्त्या फलमस्ति । न च शक्तयो वेदेनोत्पाद्यन्त इति ।

एतदप्युक्तम् । कथं ? ज्योतिष्टोमदर्शपूर्यमासयोः स-
कृत्प्रयोगे सर्वफलप्राप्तिः स्यात् । न चेष्ट्यते त्वया । तस्माद्यामु
क्रियाफलं प्रत्यक्षतो ऽवगम्यते ताः फलवत्यो नाश्रुतफला
वैदिक्यः । न चाकाम्यमानं फलं भवति । अपुरुषार्थत्वात् ।
कर्त्तव्यतावचनः पुरुषार्थेनाऽविनाभूत इति चेत् ? प्रयाजादी-
नामपि पुरुषार्थत्वादनङ्गता स्यात् । न चेष्ट्यते । तस्मान्निमित्तं
प्रति कर्ममात्रं विधीयते । अत इतिकर्त्तव्यताभावः । कथमे-
कदेशशब्द इति चेत् ? साङ्गस्य वाचकः कृत्स्नशब्दः प्रधान-
मात्रापेक्षयैकदेशशब्दः । अथ वा दृष्टार्था या पुरोडाशनिवृत्ति-
स्त्वामपेक्षयैकदेशशब्दः ।

कैश्चित्पुनरेकदेशशब्दो वर्णितः । कथंभावाभावात्प्राक-
रखिकीतिकर्त्तव्यता नास्ति । आहवनीयादिवाक्यात्प्रापिता
ऽस्ति तामपेक्षयैकदेशशब्दः ।

एतदप्यनुपपन्नम् । अपूर्वप्रयुक्तत्वाद्वाहवनीयादीनाम् । न चापू-
र्वमस्तीत्युक्तं । तस्मादग्निमुद्दिश्यामन्वास्यायां पुरोडाशस्तत्कृत्य
इत्येतावदुपदिश्यते । कथं तर्हीदृशे पुरुषप्रवृत्तिः प्रत्यवायानु-
त्पत्त्यर्था ? विहितकरणानि प्रत्यवायः स्मर्यते । पुरुषेण च
हितप्राप्तिर्यथेष्ट्यते, ऽहितनिवृत्तिरपि तथेष्ट्यते । यथा लोके
उषानन्दारणादिका क्रिया कण्टकपरिहारार्था, एवमिहाऽपि
प्रत्यवायपरिहारार्था । नन्वेवमप्रत्यवायः फलं स्यात् । उच्यते ।
फलं तावदायम्, अप्रत्यवायश्चाऽभावः । कथमसौ क्रियाफलं

स्यात् ? आगामिनी प्रत्यवायानुत्पत्तिः फलमिति बधुश्चेत्, तन्न । नाकरणमात्रात्प्रत्यवायः । किं तर्हि, विहिताकरणात् । तन्वाऽयमेव विधिः प्रत्यवायानुत्पत्त्यर्थः । कृत्स्नस्य चाकरणात्प्रत्यवाय इतीतरेतराश्रयता । तस्मात्प्रत्यवायानुत्पत्तिः फलमिति नैव परा चोचना । कथं तर्हि प्रत्यवायो भवति ? क्रियाया अकरणात् । अकरणं करणनिवृत्तिः । अकरणादोषो यः स करणे निवर्त्तते । नन्वकरणनिवृत्तिरेव फलं स्यात् । उच्यते । आत्मव्यतिरेकेण क्रियायाः फलम् । अकरणनिवृत्तिश्च करणं, स क्रियाधर्मः कथं फलं स्यात् ? न च प्रत्यवायाभावः फलोत्पत्त्युक्तमेव । यदि चाप्रत्यवायः फलं स्यात् फलनिमित्तयोरेकत्राऽभावादिदोष उक्त इति के चिदेवं वर्णयन्ति ।

तन्नोपपद्यते । कथं ? भावनातस्मिन् आकाङ्क्षा उत्पद्यन्ते । किं, केन, कथमिति । तन्नमिच्छा चेत्तर्कव्यव्यता । सा चेह विद्यते । तस्मादस्तीतिकर्तव्यता । यदि चास्मिन्न्यागेन पृथ्यते पथुकामादिष्वपि तत्र साधनत्वेन स भविष्यति । तन्न निमित्ताभावादिति चेत् ? तन्न । असत्यपि तस्मिन्किमित्याकाङ्क्षोत्पत्तेर्यागेनैव परिपूरणाच्च फलान्तरम् । फलनिमित्तयोर्विरोध इति चेत् ? अविरोधः भिन्नवाच्यत्वात् । निमित्तं हि कर्म प्रयुङ्क्ते, न कामार्थतां व्यावर्तयति । न हि कर्मणा निमित्तं जन्यते, येन फलोत्पत्तिर्न स्यात् । तस्मिन्किमित्ते कर्मणि क्रियमाणं प्रयोजनमिति सुतरां फलाभिमुखं भवति ।

फलं न कामायत इति चेत् ? उच्यते । न हीदृशः पुरुषोऽस्ति योऽवश्यकर्तव्ये फलं न कामयते । मोक्षार्थीति चेत् ? तन्न । तेनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्यः । तस्मिन्सति मोक्षाभावादमोक्षाधिनाऽप्यवश्यं विद्युः फलम् । इतरथा फलमाप्तेः । तस्माच्च-

स्यानि कर्माणि तस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्तव्यतामपेक्षन्ते । वीतार्या च फलेच्छायां कर्मण इवमेव फलम् । यद्विचि-
नित्ये श्रुत्यनुग्रहाद्यागः कर्मभूतः । ततः सर्वत्राविशिष्टः श्रु-
त्यनुग्रह इति सर्वत्र कस्मान्न भवति ? फलपदानर्थक्यप्रस-
ङ्गाच्च न भविष्यति । साधनत्वेन तस्योपनिपातादिति । यदि
च क्रिया स्वशक्त्या स्वतो ऽन्यत्किञ्चिदुत्पादयति ततस्तदे-
वेवेनोच्यते । न ह्यशकनीयं स उत्पाद्यत्वेन चोदयति ज्योति-
ष्टोमस्य सकृत्प्रयोगे सर्वफलप्राप्तिरिति । उच्यते । पच्यादीनि
क्रियाणां द्वौ धर्मौ दृष्टौ । एकस्मिन्प्रयोगे एकफलता नि-
यतफलता च । तत्र ज्योतिष्टोमस्य फलचोदनाभिरनियतफ-
लता विहिता । एकस्मिन्प्रयोगे एकफलता केन वार्यते ?

यदि च फलं नास्ति, करणविभक्तीतरेतरयोगात्मनेप-
दानामभावप्रसङ्गः । भिन्ने जुहोतीति निराकाङ्क्षत्वात्क्रतुस-
म्बन्धो न स्यात् । आकाङ्क्षोत्तरकालं हि क्रत्वर्थता पुरुषा-
र्थता वा । न च भवत्पक्षे आकाङ्क्षा ऽस्ति । निमित्ते श्रुतत्वात्
न ह्याकाङ्क्षा जन्यते क्रतुना । यदुक्तं फलनिमित्तयोरनुपादाना-
दिति । भिन्ने जुहोतीत्यनेनैव तुल्यं यथैतत्क्रतुं प्रत्युपादीयते
निमित्तं च, एवमिदमपि । यथा च त्वत्पक्षे पिण्डपितृयज्ञ-
एवमिदमपि । भाष्यकारश्च फलमिच्छति प्रधानादिदमन्य-
त्फलमेकदेशाङ्गयुक्तात्प्रधानात्फलं न भविष्यतीति वदन्
तथा पिण्डपितृयज्ञे पुत्रकामेष्ट्यां च सूत्रकारो नित्य इतिक-
र्तव्यतामिच्छति प्रयाजवदिति दृष्टान्तोपादानात्सिद्धवद्भक्तं
दर्शयति । कर्तव्यतावचनश्च पुरुषार्थतां न व्यभिचरति । न
हि फलमन्तरेण पुरुषः प्रवर्तते । केषु चित्साक्षात्केषु चित्पा-
रम्पत्येण । यदि च धात्वर्थः करणतां ज्ञात्वात्प्रयाजादीनां

मङ्गलं न स्यात् । कर्मभूतत्वात्तदपेक्षते, किं मया कर्त्तव्य-
मिति । अनपेक्षमाणश्च कथमिति कर्त्तव्यतया सम्बध्येत ? यदि च
यत्र फलपदमस्ति तत्रैव धात्वर्थः करणभूतः उत्पत्तिवाक्ये धा-
त्वर्थस्य कर्मभूतत्वात् । स्वर्गस्य च प्रयोगवाक्ये कर्मत्वेन स-
म्बन्धो नास्ति । एवं च कर्मन्तरत्वप्रसङ्गः । करणत्वे तु न
दोषः । तस्माद्यत्र यत्र विधायकस्तत्र तत्र करणता । निख्ये ऽप्य-
सौ विद्यते । व्यपदेशश्च कर्त्तव्यत्वादवश्यकर्त्तव्यत्वादेवं च
साङ्गं यावज्जीवं न शक्नोति कश्चिदपि कर्तुमिति कृत्वा या-
वच्छक्नुयादित्युपनिबध्यते । शक्तस्य कामतो वैगुण्यं स्यात् ।
काम्ये तु यदा शक्नुयात्तदा प्रवर्त्तते ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

येषामितिकर्त्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमस-
न्तानुपपन्नम् । सेतिकर्त्तव्यताके तु नैमित्तिके निमित्ते स-
क्षाते वैगुण्यात्तत्परिहाराय होमाख्यमङ्गमुपजायते । तत्कि-
यत एवासत्तां भेदेन उपजाते वैगुण्यं नास्ति । तस्मात्प्राय-
श्चित्तदर्शनं सर्वथा ऽनुपपन्नमिति ।

अपि वा व्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैक-

कर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासौ यथा कालान्तरदेशान्तरपुरुषान्तरेषु क्रि-
यमाणौ नातिरिच्येते, न न्यूनौ भवतः, एवं द्रव्यान्तरे ऽपि ।
न द्रव्यान्तरे ऽपि तावेव दर्शपूर्णमासावित्यस्य प्रत्ययस्य प्र-
त्ययस्यैव तस्य बाधो ऽस्ति । शब्दान्तरादीनामभावात् । न
हि नीवारैः क्रियमाणस्य शब्दान्तरादिभेदो भवति । येन
तत्तद्भेदमिति प्रत्ययो बाध्येत । द्रव्यान्तरेणापि च क्रियमा-

यो वर्णपूर्णमासाद्यभिधेयता ऽस्तेव । यथा नैव चैत्रीप्रयोगा-
द्वैशाखीप्रयोगो भिद्यते । तेन तौ वर्णपूर्णमासाभिधेयतां न
जहीतः । तथा तत्सामान्याङ्गीवारैरपि क्रियमाणयोरस्तेव ।
तस्यैव सामान्यं फले चोद्यत इति चेत् ? तदयुक्तम् । न हि सा-
क्षादिवत्सामान्यमन्त्राभिध्यज्यमानमुपलभ्यते । किं तर्हि ष-
डाग्नेयादयो व्यक्तिविशेषा उत्पन्नाः फले विधीयन्ते । वर्ण-
पूर्णमासशब्दवाच्याश्च व्यक्तय एव । अतो द्रव्यान्तरेणाऽपि
क्रियमाणे व्यक्त्यन्तरबुद्धिर्नोपजायते ।

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे ऽनागमो ऽन्यस्याऽशि-

ष्टत्वात् ॥ १३ ॥

ब्रीह्यभावे तदन्तर्मेवोत्सृष्टव्यम् । नियमफलसम्पत्ती हि य-
थाश्रुताद्भवतः ? सत्स्माच्छ्रुताभावे तदन्तोत्सर्गः ।

आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥ १५ ॥

आग्नेयो ऽष्टाकपाल इतीयं चोदना नीवारैरपि सम्पा-
दयितुं शक्यते । प्रारब्धमवश्यं सम्पादनियमिति नियमो
ऽस्या एव चोद्यते । या च नियमेनार्थात् द्वयमाकाङ्क्षति सा
श्रुतैरेकवाक्यतां प्रतिपद्यमाना ऽर्थप्राप्तं बाधते । श्रुताभावे
या ऽप्राप्तिः सा केन निवार्यते ? तस्मादागमः कर्त्तव्यः ।

नियमार्थः क चिद्विधिः ॥ १६ ॥

एतदयुक्तम् । उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वात्सोमस्य नास्ति प्र-
तिनिधिः । कथं ? उत्पत्तिवाक्ये यद्रूपमवगतं तद्रूपमेव प्रयो-
गवाक्येनारूपेण फले विधीयते । नीवारैः क्रियमाणे उत्प-
त्तिवाक्ये यद्रूपं तत्र भिद्यते । इह तु सोमेन विना भिद्यते ।

तस्मात्तद्वृत्तिभेदः । रूपभेदाच्च शब्दान्तरम् । यत्र लक्षणा चो-
दना भवति वाक्यान्तरेण वा गुणस्तत्र तदभाव उत्पत्तिचो-
दनासम्पत्त्यर्थं द्रव्यमुपादीयते । यथोत्पत्तेः तत्स्थयागस्यावगतः
प्रतिनिधिः । सोमे तु यस्मिन्नेव क्षणे प्रत्ययेन परामर्शो या-
गस्य, द्रव्यस्यापि तस्मिन्नेव । अतः पूर्वमनुत्पन्नत्वादपेक्षा ना-
स्ति । अपेक्षासिद्धश्च प्रतिनिधिः । नियमार्थो विधिरित्येतदप्य-
युक्तम् । न हि सुसदृशे सति ईषत्सदृशः पक्षे ऽपि प्राप्तः ।
तस्मादप्राप्तो विधीयमानो न नियमार्थो भवतीति ।

अत्रोच्यते । प्रक्रान्तमवश्यं समापनीयम् । तस्मात्सोमा-
भावे द्रव्यान्तरमुपादेयम् । यजेतेत्येतद्यत्किञ्चिद्द्रव्यमपेक्षमाणं
सोमेनेति पदान्तरेण निराकाङ्क्षीक्रियते । यथा वाक्यं वा-
क्यान्तरेण ब्रीहिभिरिति । एवं चेत्पदान्तरवाक्यान्तरप्राप्त-
योर्न विशेषो ऽस्ति । अपेक्षायास्तुल्यत्वात् । अथ यदुक्तं, सो-
मकलुषितस्योत्पन्नत्वाच्छुद्धस्य प्रत्ययव्यापार एव नास्ति, तत्र
कुतः पदान्तरापेक्षा ? उच्यते । पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्या-
नपेक्षया विना सम्बन्ध एव नास्ति । अन्यदिदानीमेतदेकस्य
पूर्वकालः परामर्शः एकस्य समकाल इति एकस्य पूर्वकालेन
सम्बन्ध एकस्य समकालेनेति न कश्चिद्विशेषो ऽपेक्षाभावाद्-
स्ति । अपेक्षासिद्धश्च प्रतिनिधिः ।

अपि च सोमो नैव यागसाधनं; किं तु तदुपलक्षितो
रसः । स चाविशिष्टः पूतीकेष्वपि । तस्मान्नास्ति रूपभेदः ।
एवं च शब्दभेदो नास्ति । अतो नामधेयमविरुद्धम् । एवं च
यस्य वक्ष्यति, पञ्चाकृत्युपलक्षितं हृदयादि हविरिति । इहा-
पे स तुल्यः ।

अथोच्येत सोमाकृत्युपलक्षितो यो रसः यागसाधनं न

पूतीकाकृतिकः । दर्शपूणमासयोरपि शक्यं वदितुं ब्रीह्याकृत्यु-
पलक्षितमवदानं यागसाधनं, न तु नीवाराकृत्येति न वैषम्यम् ।
अथ यदुक्तमभावे विधिरिति । उच्यते । यन्न कदाचिदपि प्रा-
प्नोति स विधिः । यथा ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । पूतीकाः क-
दाचित्प्राप्नुवन्ति । तस्माद्युक्तमुक्तं, नियमार्थः क्व चिद्विधि-
रिति । यदि विधिः स्यादिन्द्रवाय्वादिभिर्न सम्बन्धः स्यात् ।
कथं? सोमरसग्रहणे ता यागसम्बन्धिन्यो न साक्षात् । द्रव्याश्रितो
यः संस्कारः स तद्रव्याभावे न भवति । न च पूतिकाः सोम
इत्यनेनांशेन गृह्यन्ते । यथा नीवारा ब्रीह्यंशेन । न च विकल्पे-
नोपदिश्यन्ते । ब्रीह्यववदभावविध्यभ्युपगमात् । न च का-
र्यापत्तिः । प्रत्यक्षविधानात् । तस्मान्नास्ति देवतासम्बन्धः ।
सत्यप्यपूर्वप्रयुक्तत्वे द्वाराभावान्न धर्मसम्बन्धः । उत्पत्तिवाक्य-
शिष्टेन प्रतिनिधिमनिच्छतो ऽभावे विधानं प्रतिनिधिनियमश्च न
स्यात्कर्मान्तरं तथा प्रसज्येत । प्रक्रान्तं न समाप्येतेति ।

न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ १८ ॥

अर्थो वाचिकया श्रुत्योच्यमानो देवतात्वं प्रतिपद्यते नान्यथा ।
तद्वाचकस्याभावे च कथमर्थो देवता स्यात् ? नीवारैस्तण्डुल-
निर्वातिः प्रत्यक्षा न देवतात्वम् । किं च सदृशं प्रति विधातव्यं
देवताऽभावश्च शब्दनाशः । अतो देवताशब्दं स्मृत्युत्तर-
कालं स्यादुपादानं, तच्च मुख्येनैव सिद्धम् । मन्त्रे ऽप्येष एव
प्रसङ्गः । इयांस्तु विशेषः । अर्थेन स्मृतेन न मुख्येन, न
सदृशेन प्रयोजनमस्ति । न च शब्देन स्मरणं कर्तव्यमिति ।
किं तर्हि आस्त्रानसामर्थ्यादुपद्रष्टादिनिवृत्तिर्मन्त्रनियमात्तदभा-
वादुपद्रष्टादि केन वार्यते ? आहवनीयो यागहोमाभ्यामना-
शितः अदृष्टोपकारित्वाद्भवनानिद्विधीयते । तयोरभावे नास्त्या-

क्षेपः । आक्षेपाभावाच्च न प्रतिनिधिः । यत्प्रयाजादिभिः क्रियन्ते तदन्या क्रिया करिष्यतीति नास्ति प्रमाणम् । इत्यादीनां दृष्टार्थत्वादस्ति अन्यार्थसंयोगादिति । किमुक्तं भवति, प्रतिनिधिकारणासंयोगादिति यावत् ।

प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

वरकादेः श्रुतद्रव्यचिकीर्षयोपादानम् । न तेषामङ्गत्वेन विधानमङ्गत्वं च प्रतिषिध्यते । तस्माद्वरकाद्युपादेयम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थाद्यद्यत्र यज्ञसाधनं प्राप्तं तत्तन्न प्रतिषिध्यते ।

तथा स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २१ ॥

यदा प्रतिनिधीयमानो दक्षिणादानं, हविःप्रदानं च करोति तदा स एव मुख्यः स्यात् । यदा द्रव्यपरिस्रागं कृत्वा ऽन्यत्र व्यापृतो भवति तत्र यानि क्रत्वर्थानि तेष्वध्वर्युरेव प्रतिनिधित्वेन कर्त्ता । पुरुषसंस्काराणां च क्रत्वर्थत्वाच्च वैगुण्यम् । यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलग्रहणयोग्यतायाः कारणानि, तानि बहिरवस्थितेन क्रियमाणानि क्रоторूपकारकाण्येव । तस्मादेकत्र विद्यमानत्वादितरत्राऽसम्भवादनुपपन्नः प्रतिनिधिः । पूर्वे तु नैव प्रतिनिध्याशङ्का ऽस्ति ।

बहूनां तु प्रवृत्तावन्यमागमयेदवैगुण्यात् ॥ २२ ॥

आसीरन्निति कर्तृगता ऽनियमेन सङ्ख्या प्राप्ता 'सप्तदशा' इत्यनेन नियम्यते । फलेन व्याप्यमानः कर्त्ता भवति । तत्रान्य आनीयमानः क्रियाफलेन न सम्बध्यते । अतस्तत्फलाभावात्कर्तृगतसङ्ख्यापूरणं नास्ति । अपि च देवतोद्देशेन द्रव्यस्रागं कुर्वत इयं सङ्ख्या । न चाऽऽनीयमानो द्रव्यस्रागं

करोति । तस्य प्रथममेव कृतत्वात् । अत आनीयमानः स्वा-
मिगतां कर्तृगतां सक्तृगतां च सङ्ख्यापसमर्थः पूरयितुम् । त-
स्मान्न प्रतिनिधिः । आरब्धसमाप्तिस्त्वविशिष्टैव ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । आरब्धमवश्यं समापनीयम् । यथाश्रुतमेव
तथाऽऽनीयमानः स्वामिगतां सङ्ख्यां न पूरयति । यस्तु अ्रियते,
तस्य पदार्थे कर्तृत्वं शक्नोति प्रतिपत्तुमिति । तस्मादनेनांशेनाऽव-
श्यमुपादेयः ।

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ २३ ॥

एतस्मिंश्च स्थित उत्तरे ऽधिकरणे यो विचारः स नैव ।

तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥

फलमरूपा ऽयमर्थवादः । सत्यपि फले^१ मूलस्य प्राप्त-
त्वावादितरस्य कर्मकरत्वाद्यपि नास्ति फलसम्बन्धः ।

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

अष्टाकपालाविचोदना येन केन चिन्निर्वस्यते । तत्र किं
सादृशयोपादानेन ? अथोच्येत, व्रीहिचोदनानुग्रहार्थं सादृश्यो-
पादानम् । उच्यते । व्रीहिचोदनायां फलाधिः प्रवर्तामहे; न
तस्याः स्वरूपानुग्रहार्थं शक्यं वक्तुं नीवारास्तत्फलं साधयन्ती-
ति । यदि साधयेयुर्विकल्पेन । तस्मान्न सादृश्योपादानम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । फलाधिना यथाश्रुतं प्रकान्तं, तत्र
व्रीह्याभावे फलाभावात्तदन्तोत्सर्गे प्राप्ते वचनात्प्रारब्धं यजे-
तैवेति समाप्तिविधीयते । सा च यादृशः प्रकान्तस्तादृशस्य ।
तत्र व्रीह्याकृतिर्यागस्य साधनं द्रव्यं परिच्छिन्दत्सङ्गतां प्रति-
पद्यते यथा, एवं सङ्गता विशेषा दीर्घशूकत्वादयस्तानपि परिच्छि-

नत्ति । तत्र यद्यपि नीवाराकृतिवृत्तिश्चान्या, तथा ऽप्यन्ये
बहवो धर्माः समानाः । ते श्रुतसम्पत्तये ऽवश्यमुपादेयाः ।
यत्त्वधिकं तन्मान्तरियकत्वादुपादीयते । तत्र कर्तव्यतोपदेशा-
त्फलेन भवितव्यम् । सोमयागस्य यत्फलमवगतं तत्राऽप्य-
नुषज्यते । अवश्यकर्तव्ये सौकर्याद्विप्रकर्षाच्च दर्शपूर्णमास-
फलानुषङ्गः । अनाकाङ्क्षितत्वाच्च । अथ वा कर्त्तव्यतानिय-
मः । स च गुणस्तस्य यन्मनसि विपरिवर्तते तत्साधयति ।
वीतायां फलेच्छायां पापक्षयादि । अवीतायां तु यत्सञ्जि-
हितम् । स चाऽनाश्रितो न शक्नोति साधयितुमिति प्रक्रान्तं
कर्माऽऽश्रयति । तच्च साङ्गं प्रक्रान्तम् । तत्र व्रीह्याकृतिर्व्य-
क्तिर्वा केवलासम्भवान्नीवारेषूपदीयमानेषु परित्यज्यते ।
शिष्टं तु यथाश्रुतमेवाश्रयत्वेन गृहीतम् ।

प्रवृत्ते ऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

केषु चित्संस्कारेषु कृतेष्वनभिनिर्वृत्ते प्रयोजने श्रुतमेवो-
पादातव्यं; न संस्काराणामनुरोधः । द्रव्यगुणत्वात् । तस्माद्ये
ऽभिनिर्वृत्ताः संस्कारास्तेषामावृत्तिः स्यात् । एवमिदं सिद्धान्तसूत्रं
भवति । पूर्वपक्षस्तत्प्रेक्ष्यः ।

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

एतदपि सिद्धान्तसूत्रमुत्प्रेक्ष्यपूर्वपक्षकम् । अथ वा प्र-
वृत्तेपीति चेत् कृते प्रयोजने श्रुतमागमयितव्यमिति । एतस्यो-
चरं नानर्थकत्वादिति ।

अथ चतुर्थः पादः ।

शेषाद् द्यवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

यद्यग्नेयचोदना द्यवदाननिष्ठा, ततस्तद्विनाशे शिष्टस्याना-
ग्नेयत्वाद्ग्न्यान्तरमुत्पाद्यम् । अथ सकलनिष्ठा, ततः शिष्टस्या-
ग्नेयत्वात्तत एव ग्रहीष्यते । केचिदेवं संशयमाहुः । अन्ये पुनरेव-
माहुः । आग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीति यद्यग्निमुद्दिश्य त्यज्यते,
एवमस्याग्नेयतोपपद्यते । एवमन्यथानुपपत्त्या कृत्स्नस्य या-
गार्थता । मध्यपूर्वार्धयोर्वचनेन यागार्थत्वाद्वान्यथानुपपत्तिः
क्षीयते । अतो मध्यपूर्वार्धयोर्वचनेन यागार्थतायां स्थिताया-
मिह चिन्ता । मध्यपूर्वार्धवयवोपलक्षितं होमसाधनं नष्टे ऽपि
मध्यपूर्वार्धवयविनि उपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वादवदेयम् । कृत्स्न-
स्य मध्यपूर्वाधे इति चेद ? तथा शास्त्रार्थत्वात् । यस्य सर्वाणि
हवींषि नश्येयुर्दुष्प्येयुरिति कृत्स्ननाशे दोषे वा ऽऽज्यस्य प्रतिनि-
धित्वम् । न चेह कृत्स्ननाशः ।

निर्देशाद्वा ऽन्यदागमयेत् ॥ २ ॥

विशिष्य मध्यपूर्वार्धे निर्दिश्येते । कथं ? प्रमाणवेलायां याव-
द्भिरङ्गगुष्ठपर्वमात्रैरुपलक्षितः स यागसाधनम् । एवं चेत्कृत्स्नमध्य-
पूर्वार्धे इति शास्त्रार्थ एवायम् । इतरथा ऽनाशे उपलक्षणां, नाशे
तुपलक्ष्यमिति न वैरूप्यमेकरूपेण शास्त्रेण भवितव्यम् । त-
स्मादुपलक्षणत्वेनेतरमिर्दिश्यते ।

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ ३ ॥

स्विष्टकृदग्निप्रयुक्तस्य ग्राहकः । एवं चेत्सन्निहितं परकीयं ग्रहीष्यति । किमतः ? उच्यते । यदि प्रयोजकः स्याद्यादृशं प्रयुक्तं तादृशस्याभावात् पुनः शिष्टादवदेयम् । यत्तु द्रव्यं संस्कार्यं तस्य विद्यमानत्वात्पुनरवदानेन संस्कारः किमिति न क्रियते ? न चात्रावयव्युपलक्षणार्थः । किं तर्हि ? संस्क्रियते ऽसौ ।

इत्थेवं प्राप्ते ब्रूमः । विशिष्टो देशः संस्कार्यत्वेनापेक्षितः । तस्याभावात्कः प्रतिपत्तिं प्रयुज्जीत ? अपूर्वमिति चेत् ? न । द्रव्यप्रतिपादनानुनिष्पाद्यत्रापूर्वम् । अतस्तदप्रयोजकं द्रव्यप्रतिपत्तिश्चिकीर्षिता न यागनिवृत्तिरिति ।

निर्देशाच्छेषभक्षो ऽन्यः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

भक्षो निर्वर्तयितव्यः । तस्मिन्यथासमाख्यं कर्तृषु प्राप्तेषु परिसङ्ख्या क्रियते, इडामेवैते भक्षयेयुरिति । अनिर्ज्ञातकर्तृकेषु भक्षेषु पूर्वपक्षोत्थानम् ।

सर्वैर्वा समवायात्स्यात् ॥ ५ ॥

द्रव्यसंस्कारत्वाद्यजमानो ऽप्राप्तो विधीयते । वाक्यप्रकरणसमाख्याभिरेभिर्भक्षयितव्यमित्यस्यापि नियमस्य दृष्टमेव प्रयोजनम् । कर्तृणां कियत्यपि तृप्तिरुपजायते । तदनुनिष्पाद्यपेक्ष्याह, तद्धि भक्षणं पुरुषसंस्कारार्थमिति । याज्ञिकैर्विवेकमगृहीत्वा भक्षाः पुरुषसंस्कारा इत्युक्तम् ।

अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशे ऽपि ॥ १० ॥

कृत्स्नीभक्ते प्रायश्चित्तम् । कुतः ? तस्य भिदुरद्रव्यस्य पर-

स्परसंघर्षणादवश्यम्भावी कियानपि मात्रापनयः । तस्याव-
र्जनीयत्वाभित्यता प्रसज्यते । भिन्नमिति भिदिक्रियोपसर्जनी-
भूतं निष्ठया द्रव्यमभिधीयते । तदेवमुपमर्जनं भवति यत्कृत्स्नं
व्याप्नोति । तस्मान्नैकेदेशे भिन्नहोम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । संघर्षेण संघृष्टमिति बुद्धिर्भवति ।
न भिन्नमिति भेदनं कदा चिद्भवति । तस्मादेकदेशकृत्स्नाभि-
न्नयोरुभयत्र भिन्नबुद्धेः सम्भवादुभयत्रापि होमः । यदुक्तं
भेदनविशिष्टं द्रव्यं प्रधानमिति । उच्यते । विशेषण एव नि-
मित्तप्रत्यये जाते किमर्थं विशेष्यं यावद्द्रव्यते ऽर्थाद्द्रव्यं लक्ष्यते
न शब्दात् ? तस्माद्भेदश्चेदुपजातो होमश्चेति ।

न त्वशेषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥

एकदेशभेद एव होमः । कुतः ? भिन्न इति द्रव्यप्रधानो
निर्देश इत्युक्तमेव । भेदनेन द्रव्ये दोष उत्पन्नः । स होमेन
प्रतिसंधीयते । निर्हृतदोषं च यागयोग्यं भवति । सकलभेदे
चायोग्यत्वात् तदर्थं होमः सन्ननर्थकः स्यात् । भिन्न इति स-
प्तमी द्वितीयार्थे, भिन्नं द्रव्यमिति । एवं च वाक्येन होमस्य स-
म्बन्धः । सन्निपत्योपकारितायाश्च निमित्तत्वे प्रकरणेन सम्ब-
न्धः । स दुर्बल आरादुपकारकः सन्नसंयुक्त उपकुर्यात् । अ-
यमपि दोषः ।

स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वाच्च तद्धर्मो नित्यसंयोगा-

त्सन्निहितस्य गुणार्थे नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

कपालार्थे होमे अश्रुतिनिमित्तकानां दर्शपूर्णमासापूर्वं निमि-
त्तम् । यावद्दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं तावन्नैमित्तिकेन भवितव्यम् ।
नैमित्तिकेन प्रयोजितत्वाद्वहोमस्य । भेदनं च तत्र कदाचिद-

तन्नोपकार्यस्याऽनित्यत्वात्, प्रयोजकस्य नित्यत्वात् । नित्या-
ऽनित्यसंयोगविरोधः । भेदनस्य निमित्तत्वे भिन्नेन होमे प्र-
युक्ते ऽपूर्वस्य तादर्थ्यमित्यदोषः । सप्तमी च निमित्तत्वेन य-
थाश्रुता । निमित्ततादर्थ्ययोनित्यत्वादस्ति सम्बन्धः । यथा
जीवननिमित्तं होमं प्रयुङ्क्ते स दोषो ऽपघातार्थः । तत्र जी-
वनस्य पुरुषदोषस्य च विद्यमानत्वादविरुद्धः सम्बन्धः । द्व-
योरथ नित्ययोरस्ति सम्बन्धः । यथा ब्रह्महत्याद्यनित्यं निमित्तं
पुरुषदोषश्च तत्र प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्याप्रयुक्तं दोषनिर्घाताय च ।
तस्मादुपकार्ये विद्यमाने ऽस्ति सम्बन्धः । इहोपकार्यं कदा
चिन्न शक्यं नित्यं येनोपकर्तुमिति होमो न शक्नोति नित्य-
मुपकर्तुम् । उपकार्यस्याभावात् । तेन नित्यमुपकुर्यादिति दर्श-
पूर्णमासं ब्रवीति नित्यमुपकुर्यादिति प्रयुञ्जानम् । तस्मात्कपा-
लविशिष्टं भेदनं निमित्तम् ।

गुणानां च परार्थत्वाद्वचनाद्व्यापाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥

प्रकणात्मधानार्थो होमः । भिन्नमपि प्रयुञ्जानं प्रणाड्या
तादर्थ्यमेव । न च कपालार्थत्वेन होमस्य प्रतिपादकम् ।
न च तदस्ति । द्वितीयाविभक्तेरभावात् । न च भिन्नस्य प्रत्य-
क्षतो दोष उपलभ्यते, येन दोषनिर्घातार्थो होमः स्यात् । न च
भिन्नमाधारत्वेनोपदिश्यते । श्रुतिसम्भवमात्रेणोपन्यस्यते । स-
म्भवति हि सप्तमी निमित्ते आधारे च । आधारः सन्नाग्रेया-
दीनां स्यात् । तेषामेव विपरिवर्त्तमानत्वान्नाङ्गानाम् । न च क-
र्मान्तरमाहवनीयसंयोगो बाध्यतेति । पाक्षिकं बाधमाह न
नित्यं बाधमभिप्रेत्याह—वचनाद्विकल्प इति चेत् । अयुक्तो
ऽयं विकल्पः । भिन्नस्य प्रकरणसम्बन्धात् । आहवनीयस्य चा-

नारभ्याधीतत्वात् । तद्यथा पाञ्चदश्येन साप्तदश्यं बाध्यते, एवमिहाऽपि । किं चाहवनीयस्याऽन्यत्र कृतार्थत्वाद्विज्ञस्य त्वन्यत्रानवकाशात्वात् तदुपमर्देनैव निवेशः । तस्माद्विकल्पाभिधानमभ्युपेयवादेन ।

के चिदाहुः । युक्त एवायं विकल्पः । उभयोर्वाक्येन जुहोतिसम्बन्धात् । न प्रकरणात्किञ्चिदभ्यधिकम् । तत्र सामिधेनीसम्बन्ध आनर्थक्यादपूर्वसम्बन्ध एषितव्यः । तत्रैकस्य प्रकरणेन क्लृप्त इतरस्य कल्प्य इति विप्रकर्षात् पाञ्चदश्येन साप्तदश्यं बाध्यते । कृतार्थत्वात् । तदर्थत्वे च न शास्त्रं नियमेन कारणम् । अनुग्राह्यत्वाच्छास्त्रस्य । प्रमाणाद्यस्य बाधो गम्यते स बाध्यते । इह जुहोतिशब्दः, समानाधिकरणविभक्तिश्च सप्तमी, तस्माद्विकल्पः । ननु पदे जुहोतीत्यङ्गुल्यत्वाद्वाहवनीयबाधः । उच्यते । उत्पत्तिवाक्यशिष्टेन वाक्यान्तरशिष्टं बाध्यते । पदं चोत्पत्तिवाक्यशिष्टम् । किं च होमेनाधारस्यानपेक्षितत्वाद्वाक्येनासौ नीयमानो ये शुद्धा होमास्ताननुयाऽऽहवनीय आधारो विधीयते, न य आधारकलुषिताः ।

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥

प्रत्ययः प्रातिपदिकार्थमवश्यमुच्चारणीयः । न केवलं प्रातिपदिकं स्वार्थं वर्त्तते । इहोभयस्य नान्यदुच्चारणे प्रयोजनमस्ति । तस्माद्विवक्षितम् । अपरे आहुः । द्वितीयाया तादर्थ्यं प्रतिपादिते संमार्गः कथं विनियुज्यत इति, किं ग्रहमात्रे उतैकस्मिन्निति । इह किमुभयेनाधिक्रियते, उतैकेनापीति । द्वितीया संमार्गस्य तादर्थ्यं प्रतिपादयन्ती किं ग्रहमात्रे प्रतिपादयति उतैकस्य ? तस्मात्तत्र शेषभावः । इहाधिकारश्चिन्त्यते । एवं कैश्चिदपुनरुक्ततोक्ता ।

सा ज्ञेयमयुक्ता । कथं ? यस्य पुरोडाशौ स्नायत इतीदमभ्य-
जोदाहरणम् । तत्रापि न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनमिति द्वि-
त्वाविवक्षा । न वास्य प्रमादात्तत्राविवक्षा । उपचयत्वेन तत्राय-
मायातः । इत्थं विनियुज्यते इत्थमधिकार इति विकल्पमात्रम् ।
तस्माद्वन्यथा वक्ष्यते । निमित्तमात्रं चिन्त्यते । तच्चोद्दिश्यते ।
उद्दिश्यमानस्य च विशेषणमविवक्षितमिति स्थितमेव उभयपदं
किं निमित्तसन्निपाति, उत नेति पूर्वपक्षवादी मन्यते । यथा
ऽऽर्तिहविषोः श्रवणात्तयोरभावे नास्ति निमित्तमेवमुभयपदश्र-
वणात् तयोरभावे नास्ति निमित्तम् । अथ वा यस्येयस्मात्सामा-
न्येन बुद्धावुपजातायां किं यस्य, तत आह उभयमिति । कि-
मुभयमिति हविरित्युक्ते ऽनिराकाङ्क्षत्वादाख्यतावुच्चरिते निमि-
त्तप्रत्ययो निराकाङ्क्षीभवति । अतः सर्वं विवक्षितम् ।

न तल्लक्षणत्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥

नैमित्तिकप्रयोगवचनो यथैव पञ्चशरावमपेक्षते आत्मसि-
द्धपर्यमेवं निमित्तमपि । तत्र यन्निमित्तासन्निपाति, तदनपेक्षि-
तत्वात्तदविवक्षितम् । उभयमिति चासन्निपाति । कथं ? यस्य
हविरार्तिमाच्छेदित्येतावति निमित्तप्रत्यये जाते नैमित्तिकेन
गृहीते ऽन्यस्यानपेक्षित्वादविवक्षा । हविरार्तिमाच्छेदित्यनुद्य प-
ञ्चशरावो विधीयते । तच्चोभयमित्युभयम् । अतो वाक्यमेवो
ग्रहैकत्वन्यायेन । आह-विशेषणं यदि न मृष्यते इति । य-
द्युभयशब्दस्यार्द्धतिना सम्बन्धो नेष्यते, हविषो ऽपि मा-
भूत्सम्बन्ध इति । विशेषणशब्देन सम्बन्धमभिधत्ते । कियान्
पदगणो निमित्तत्वं प्रतिपद्यत इति विवेकमगृहीत्वा चोद्यते ।
मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति । हविरार्तिसम्बन्धाद्वे

निमित्तप्रत्ययाभावो हविर्विशेषणमिति परपक्ष उभयथा निरा-
क्रियत इति हविर्विशेषणं ब्रवीति ।

परमार्थतत्त्वातिरेव हविषो विशेषणम् । तथा हवि-
रार्तिसम्बन्धनिर्दृष्टिनिमित्तं पञ्चशरावस्य शक्नोति हि श्रु-
त्या, तत्सम्बन्धं तु वाक्येन ब्रूयात् । कर्त्तव्यतावचनो
यस्मात्परः श्रूयते तस्यैव कर्त्तव्यतामाह । सा च कार-
कैर्विना नात्मानं प्रतिलभत इति कारकेष्वपि व्याप्रियते ।
फलनिमित्ते क्रियया ऽऽकाङ्क्षते इति ते प्रति क्रियां विदधाति ।
यद्धविषो विशेषणं तत्रासौ न तत्साधनमिति प्रत्ययेन न परा-
मृश्यते । एवं चेदार्तिविशिष्टेन हविषा निमित्तप्रत्यय उपजा-
यते । नैमित्तकप्रयोगवचनेन तावन्मात्रस्यैवापेक्षितत्वाद्यदन्य-
त्पदान्तरमुदीक्ष्यते, तद्विलम्बितत्वाद्वाक्यम् । अथ वा ऽऽर्क्षेदिति
यस्मात्परः श्रुतस्तन्निमित्तभावमाह । तत्र केवलश्रुतिपरिग्रहे नि-
मित्तव्याघात इत्यार्च्छतिना हविषि विशेष्यमाणे श्रुतिर्न
हीयते । यथा धात्वर्थेनात्र विधीयमाने । हविरुभयसम्बन्धे तु
न धात्वर्थो विधीयते न सो ऽन्यत्र । तस्मादुभयपदं निमित्तक-
र्त्तव्यतावचनेन नापेक्षितं न नैमित्तिकेनातो ऽविवक्षितम् । अथ
कस्मान्न पदद्वयविशिष्टार्त्तिनिमित्तं प्रतीयत इति । यथा हविः-
शब्दाम्नानाद्विशेषणविशेष्यभावः परमार्थश्रुतिसागेन, एवमुभ-
यपदाम्नानाद्यादृशी श्रुतिस्त्वादृश्येव ग्राह्या । तस्मादार्त्ता द्वे अ-
पीतरेतयुक्ते विशेष्येते । अथ वार्तिर्विशेषणमित्येवं विवेकमगृही-
तवान् । कियत्तु गृहीतम् आर्त्तिनिर्दृष्टिरपि तत्र गम्यत इति ।
तस्मादार्त्तिर्विशिष्टा तत्र निमित्तमिति । एवं चेद्यथैवैकेन विशे-
ष्यमाणा ऽप्यार्त्तिनिर्दृष्टिरस्ति, एवं द्वितीयेनाप्यार्त्तिनिर्दृष्टिर-
स्येव । न श्रुतिर्हास्यते ।

अत्रोच्यते । इदं तावदेवानां प्रियः प्रष्टव्यः इत्यादिनान्त-
नीताभिप्राय इदानीं प्रतिपादयति । कर्म निमित्तं चोद्दिश्य धा-
त्वर्थस्तत्र विधीयते । तद्विशेषणं न तत्क्रियाङ्गमित्यतस्तस्याऽवि-
वक्षोक्ता । इहार्त्तिविशिष्टं द्रव्यं निमित्तं तद्व्यस्तमपि, हविरा-
कृतिलाक्षितं समस्तमपि । तस्माद्यद्यद्विराकृतिकं तस्य तस्य
निमित्तता शब्देन प्रतिपाद्यते । यथा गौर्न पदा स्पृश्यते इति यो
यो गौः स स पदा न स्पृश्यते एवमिहापि । अपि चोभय-
शब्दे हविषा सम्बध्यमाने ऽपि नैवोभयविशिष्टार्त्तिः प्रती-
येत । ननूभयशब्दो हविर्विशोक्ष्यतीत्यनेन गतार्थस्य किमर्थं
पुनरुपन्यासः ?

उच्यते । आर्त्ता सम्बध्यमानो हविर्विशोक्ष्यतीत्युक्तम् ।
यथा शुक्रो गौरानीयतामिति गां सम्बध्यमानां शुक्रो ऽर्था-
द्विशेषयन् कृष्णादिनिवृत्तिं करोति, एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयोस्तुल्यत्वे चोदिते इतरदिववक्षितं हविषा पूर्वं सम्बन्ध-
मूरीकृत्य निराकरोति । आर्द्धतिना हविः परामृश्यते; नोभ-
यशब्दो विद्यमानो ऽपि । अथार्त्ताश्रयविभक्तियोगादित्यनेनैक-
विभक्तिमानन्तर्यमेकवाक्यत्वं चोपन्यस्यते । आर्त्तिहविराश्र-
यस्तत्र या विभक्तिः सेतरत्राऽपि । तस्माद्यथा विभक्त्या ह-
विरुच्चार्यमाणं सम्बध्यते, तेनैवोभयमपि सम्बन्तस्यते । यथा
च मनसि विपरिवर्त्तमानया ऽऽर्त्ता हविः सम्बध्यते एवमु-
भयमपि । विपरिवर्त्ततेस्तुल्यत्वादेकवत् । वाक्यगते चोभे अप्यान-
र्थक्यादुभयशब्दस्य यद्येवं मन्यसे, इत्युपन्यस्य परिहरति । एक-
विभक्तियोगाद्द्विषा सम्बन्धः स्यान्नार्त्ता । यथा भार्यया स-
म्बध्यमानो राजानन्तर्ये ऽपि न पुरुषेण सम्बध्यते, निरा-
काङ्क्षत्वात्, एवमुभयपदम् । यथा श्वेतां पटेन सम्बध्यमानमेक-

वाक्यत्वे ऽपि नाश्वविशेषणं तेनानपेक्षितत्वात्, एवं हविष आर्त्ता सम्बद्धत्वादुभयपक्षस्य नार्हतिना सम्बन्ध इति ।

तदयुक्तम् । अनेन वाक्येन सम्बन्धित्वेनावधृतत्वात् । अपि चोभयशब्दो ऽपि हविषा सम्बध्यते; न हविःस्वरूपेण । किं तु येनार्त्तराश्रयो हविस्तस्मादार्त्ता ऽनुरक्तेन हविषा सम्बध्यते । यथा ब्रीहिषु प्रोक्षणमपूर्वीयांशेन । एवं चेदुभयविशिष्टातिरिति युक्तम् ।

उच्यते । तत्र प्रकरणादपूर्वीयांशता शक्या लक्षयितुं ब्रीहिस्वरूप आनर्थक्यात् । इह तु प्रकरणस्थानीयस्याभावादशक्या लक्षणा । पूर्वमार्हतिना सम्बन्धस्तत्तदनुरक्तस्योभयेनेति । एवं च लक्षणा भवेत् । एवं च हविषो द्विरुच्चारणाद्वाक्यभेदः । एवमार्त्तनुरागे निराकृते, “अथोच्येतातिविशिष्टेन हविषोभयस्य सम्बन्ध” इत्यनेन ग्रन्थेनानुरक्तेन हविषा सम्बन्धः कस्मान्नभवतीति ? एवं च पूर्वदोषद्वयं परिहृतं भवति, नार्हतिना सम्बन्धः शुद्धेन हविषेति । इतर आह—नार्हदिति हविर्विशेषणत्वेनोपादीयत इति ।

नन्वेतदयुक्तम् । आर्तिर्हि विशेषयन्ती निमित्ततां प्रतिपद्यते । विपरीते विशेषणविशेष्यभावे ऽवश्यम्भावितादार्त्तोर्नित्यत्वप्रसङ्गाभिमित्तत्वव्याघातः ।

उच्यते । नायं हविर्विशेषणत्वनिराकरणपरः; किं तर्हि, परमताभिप्रायेण हविर्न विशेषयति । कथं दुभयपक्षेन हविः सम्बध्येतस्येनांशेन विशेषयति । अथ हविराकृतिलक्षितेन सम्बद्धमुभयमित्यध्याहारः, अस्मिन्पक्षे हविर्विशेषणमुभयं विशेष्यं; तदुत्तरकालं हविरनुक्तमुभयमार्हतिना सम्बध्यते । एवमपि स एव वाक्यभेदः । अत्र वचनव्यक्तीरूपव्यत्ययात्तस्य शुद्धप्रधानविबेकमाह ।

प्रधानभूत आख्याते विशेषणं विवक्षितं, गुणभूते ऽविवक्षितं
शब्दवृत्तेनाविधीयमानं परार्थमुच्चार्यते । तेनायमर्थः । यत्रा-
ख्यातार्थः स्वविधानार्थमुच्चार्यते तत्र विवक्षितं विशेषणं, यत्र
परविधानार्थमुच्चार्यते, यथा दध्ना जुहोतीति दधिसम्बन्ध-
विधानार्थं होम उच्चार्यते, तत्र द्वितीयपदसम्बन्धो नास्ति ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

एवं विवेके कथिते वचनव्यक्तय उपन्यस्यन्ते । प्रथमं ह-
विःशब्दस्तन्व्यते । एवमुभयशब्दो यथा ऽर्द्धतिना सम्बध्यते न
हविर्विशिष्टं स्यादित्यनेनातिपदं तन्व्यते । अथ हविःशब्देन
सम्बध्यते इत्युभयमिसध्याहृतोभयशब्दस्तन्व्यते । ततो दोषो
बाजपेयाधिकरणोक्तः ।

होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ २४ ॥

सन्नपि पदार्थाभिधाने होमाभिषवयोः क्रमो न विधीयते
ऽर्थप्राप्तत्वात् । ननु यागहोमयोर्भिन्नत्वाद्दोमो विधीयते । उ-
च्यते । वाक्यान्तरेण विहितत्वादविधेयः । सदासि भक्षान्भक्षय-
न्तीत्यप्यविधेयम् । अर्थप्राप्तत्वादेशस्य । प्रत्यक्षमपि होमो-
त्तरकालं भक्षणं होमोत्तरकालं प्रत्यग्गमनम् । उभयस्य क्रमो न
विधीयते । भक्षो ऽभिषवकर्तुर्होमकर्तुश्च विधीयते । कर्तृसंस्कार-
त्वाद्भक्षस्य साहित्यमविवक्षितम् । नन्वभिषुत्येति साकाङ्क्षत्वा-
दुत्तरेण क्लान्तेन सह सम्बध्यते । एवं चेदुभयविशिष्टेन कर्त्रा
सम्बन्धाद्भक्षस्य नैकक्रियाकर्तृभक्षः ।

उच्यते । नास्ति क्लान्तानां परस्परसम्बन्धः । कुतः ?
यस्मादभिषुत्येति साकाङ्क्षम् । उत्तरमपि क्लान्तत्वादेव साकाङ्क्षम् ।
तस्माद्यश्चिराकाङ्क्षीकरणसमर्थं तदभिषुत्येति । सर्वान्तेन स-

म्बन्धः । एवं चेदभिपुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति नास्ति सम्बन्धः ।
प्रत्ययेन सम्बन्धे क्रियमाणे वाक्यभेदः ।

उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

भक्षस्य द्रव्यसंस्कारत्वेन विधिना कर्तुर्गुणभावः । तस्मा-
दुभयक्रियासंयुक्तता विवक्षिता । अत उभयनिमित्तो भक्षः ।

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥

यस्योभावनुगतादित्यनुगमनमग्निं प्राप्नुवन्निमित्तम् । तस्य
यत्स्वपदगतं पदान्तरगतं वा विशेषणं तदविवक्षितमित्युक्तम् ।
इहापि स एव न्यायः । इह पक्षे इह सुकृतं करिष्यामीत्य-
ग्निद्वयदर्शनात्सिद्धान्तग्रन्थोऽयम् ।

द्रव्योत्पत्तिर्वोभयोः स्यात् ॥ २७ ॥

आहवनीयस्य लौकिकत्वाद्यथा ब्राह्मणवसन्तादिवद्रावे-
नात्मलाभः, एवं गार्हपत्येन सहोत्पत्त्याऽऽत्मलाभो न केवलस्य ।
एवं गार्हपत्यस्यापि कार्यार्था चोत्पत्तिः । साऽन्यस्मिन्विद्यु-
माने न घटते । अथ सहोत्पाद्यते इतरस्य च त्यागः अविद्य-
मान उत्पाद्यते । स च विद्यत एव । उत्पन्नस्य यावज्जीवं धारणम् ।
परित्यागे दोषः श्रूयते । किं चाविद्यमानसहोत्पत्त्याऽऽहव-
नीयोत्पत्तिः शास्त्रादवगता; नेतरथा । तस्मान्नैमित्तिकं सदुभ-
यानुगमे पुनराधेयम् ।

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥

द्रव्यविनाशे द्रव्यमभिलषतः प्रकृतस्योदनः पञ्चशरा-
वपरिमितो द्रव्यं विधीयते । एवमपेक्षितः सम्बन्धः । कर्मान्तरे

ऽपेक्षितत्वाददृष्टं कल्प्यम् । एवं चोदनस्यानन्तर्यलक्षणाया
श्रुत्या न्यायैव कर्तव्यता ।

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥

देवतापरिमाणयोरप्राप्तत्वादनेकगुणविधानात्कर्मन्तरम् । द्रव्ये
चासति प्रतिनिधिर्भवति । विद्यते च लौकिकं पयः ।

स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ ३० ॥

अमावास्याभावो द्रव्याभावात् । ततः किम् ? आह । कर्माभावेन
प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधेन स्वकार्यं पञ्चशरावो ऽपि । दर्शा-
भावे विधीयमानः प्रयोजनाभिलाषी । तस्मादभावेन यल्लक्ष्यते
तत्साधयन्नेकवाक्यतां दर्शे नयति । फलसाधनस्य नाङ्गं भवति ।
अथश्रुतकरणे फलवत्त्वाभावः । फलवत्त्वाभावादङ्गत्वाभावः ।
अफलसाधनस्य यदङ्गं तदनर्थकम् ।

अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥

● आरब्धं कर्माविश्यं समापनीयम् । तस्मादर्शकर्मणो नास्त्य-
भावः । तद्भावात्कार्यस्य लक्षकं नास्ति । न दर्शं प्रतिषि-
ध्य पञ्चशरावो विधीयते । यथा गिरं प्रतिषिध्येरापदम् । तत्रे-
रापदस्य गिरापदं कार्यं लक्षयति प्रतिषिध्यमानम् । एवमिह
नास्ति । तस्मात्पञ्चशरावविधावपि कार्यपक्षेरेभावादर्थस्थानाप-
त्तिर्नास्ति । यथाश्रुतकरणादोष उपजायते । तन्निर्धानोपेक्षायां
विधीयमानं तदोषप्रतिसमाधानार्थत्वेनैकवाक्यतां याति ।

विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥ ३२ ॥

फलमात्मसम्बन्धि कर्मापीत्येवमभिसन्धाय पुमान्प्रवर्तते

अतश्च सत्रायावगूर्येति सत्रफलमागूर्येत्यर्थः । तत्र फल आगूःकृते विश्वजिदुपायत्वेन विधीयते । सत्रफलमागूर्यं विश्वजिता तत्साधयेदिति । एवं च यदि विश्वजिता तत्साधितं न सत्रेणार्थः । अथ सत्रेण, न विश्वजिता, तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पः । अथ वा यः सत्रेण फलं करिष्य इति संकल्पयति तस्य सत्रकर्तव्यताऽशक्तौ यत्फलमभिप्रेतं तस्मिन्विश्वजिद्विधीयते । सत्रमागूर्यं विश्वजितं कुर्यादिति वाक्यार्थः । आगोरेणमात्रे एकस्य द्वे भिक्षे प्रयोजने स्याताम् । तत्र विवक्षाभेदमोषः । सत्रायेसेका फलायेत्यपरा । अङ्गपक्षे चागोरणस्य प्राप्तत्वादागूर्येत्यवाच्यम् । यथा ऽन्येष्वङ्गेषु यः सत्रायागुरुते इति नोच्यते तथा ऽत्रापि ।

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥

एतदौपोद्धातिकम् । अनेन कालेन कस्मिन्पक्षे ऽधिकार इति ।

प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥ ४३ ॥

वत्ससंयोगप्रसङ्गेनाऽऽरभ्यते । अथ वा शाखाप्रहरणे काधिकार इति सम्बन्धः । ननु चतुर्थे प्रतिपत्तिः शाखा प्रहरणमिति स्थितम् । उच्यते । प्रस्तरस्य प्रतिपत्तावपि जिह्वादेरङ्गभावो दृष्टस्तेनेहाऽपि तद्वेव सम्भवेत् । तत्कथमित्याशङ्क्यां युक्तस्तन्निराकरणार्थं आरम्भः ।

कालविधिर्वोभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥

ननु च “सहयुक्ते ऽप्रधान” इति सहयोग एव तृतीया । उच्यते । यद्येवं, ततः शाखाया अपि यजौ गुणभावः प्रस्तरवत्स्यात् । यथा सूक्तवाक्य एव याज्याप्रस्तर आहुतिः । एवं चे-

न कालार्थता ।

उच्यते । प्रस्तरे सूक्तवाकस्य निर्देशादथ वा प्रस्तरस्य यज्यकृत्वेन निर्देशाद्यजिरूपम् । अन्यथा याज्यादीनि न स्युरिति । नैवमत्र । अतः प्रहरतिमात्रे शुद्धे सह योग इति सूक्तम् ।

तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ ४६ ॥

यदि प्रस्तरस्य गुणभृता शाखा, ततो विना शाखया प्रस्त्रो न प्रहर्तव्य इति व्याख्येयम् । पौर्णमास्यां प्रस्तरः शाखां प्रयोजयेत् । सिद्धान्ते विनैव शाखया प्रहर्तव्यः । अथ वा अन्यथा व्याख्येयमुदाहरणम् । प्रातःसवनीयेषु प्रस्तरं विना न प्रहर्तव्या शाखा पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते प्रहर्तव्येति ।

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमः पादः ।

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद्यथा पञ्च-
शरावे ॥ १ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदयाद्ये मध्यमा-
स्तानमये द्वात्रेऽष्टाकपालमिति च द्वे एते वाक्ये । अर्थभेदान्न
तयोः सम्बन्ध इति के चिद्वदन्ति । तन्न । अर्थैकत्वादेकं वा-
क्यमित्युक्तं निमित्तनैमित्तिकत्वेन चैको ऽर्थः । न चाऽभ्यु-
दयो विधीयते । इदानीं यस्य हविर्निरुप्तमिति पञ्चपदविशिष्टं
निमित्तम् । न च तावन्निमित्तं नैमित्तिकेन सङ्गच्छते । या-
वानाश्रयस्तावानपेक्ष्यते यथा हविष आर्तिः ।

उच्यते । सर्वमपेक्षितम् । अभ्युदयस्य ताव-
त्कर्ता विवक्षितो नाविशिष्टो ऽभ्युदयो निमित्तं भवति ।
पुरस्तादिति निस्तानुवादः । पश्चाद्दर्शनं नाभ्युदयः ।
न च कदा चिच्चन्द्रमा नोदेतीति हविःप्रक्रमेण विशे-
ष्यते । अतः सर्वमीप्सितं विवक्षितम् । एवं विशोध्य वि-
चार्यते । किं कर्मान्तरं किं वा दर्शस्य विशेषमात्रमिति । यागे
च विधीयमाने नानेकगुणविधानं दुष्करम् । प्रकृते तु गुण-
विधाने वाक्यभेदः स्यात् ।

अपनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि । कतमानि तानि ? उ-

व्यते । श्रूयते ह्यत्र त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति । अत्र त्रेधा-
नुवादः । त्रित्वाद्दर्शयामाणां तण्डुलानित्यपि प्रदर्शनं विभागस्य
दर्शनात् । अन्यथा ऽनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । न च वि-
शिष्टविधानमत्र युक्तं कल्पनाभयात् । अतो विभजेत् । किं ? संयु-
क्तम् । किञ्च संयुक्तम् ? द्रव्यदेवतं, केन संयुक्तं ? यागेनेति ।
अतो विभागोत्तरकालं शुद्धयागा विद्यन्ते । प्रकृता इदानीं
निर्वपेदिति भावना द्रव्यदेवतागुणविशिष्टा यागमन्तरेणाना-
श्रया यागं कल्पयति । प्रकृतं चोपादत्ते । तत्र कल्प्यात्प्रकृ-
तप्रत्ययो बलवान् प्रकृतसम्बन्धविधानाच्च प्रथमभावनायाः
प्रथमो यागः । उत्तरौ दूतरयोः ।

तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥

नैवात्रानेको गुणो विधीयते । किं तर्हि ? विद्यमानस्य ह-
विषो मध्यमविभागान्निदातृत्वविशिष्टा भावना प्रकृतयागस-
म्बद्धा विधीयते । तथोत्तरे दधिसोदिष्टचर्वाभारेन्द्रप्रदातृत्ववि-
शिष्टा, पयःस्थविष्टविष्वादिविशिष्टा । मध्यमादिश्रवणात् ।
एवं चार्थानामविभागः भाष्यव्याचिरूपासया वर्ण्यते । अत्र प्र-
कृतेषु यागेषु द्रव्ये चाविभक्तं देवताविभागमात्रं विधीयते ।
तथाभूतस्य च देवतान्तरं विधीयते । अत्रार्थप्राप्ताश्रयणं सति
चरतेति सत्यमेतत् । दध्नस्तु श्रपणमेव न प्राप्नोति । उच्यते ।
वचनाच्छ्रपणं सह श्रपयतीति । ननु श्रपणमनूद्य सहस्रं वि-
धीयते लाघवात्सहस्रमेव । अनेन तु दध्न एव श्रपणं विधी-
यते । अर्थप्राप्ता चरुता सप्तम्यर्थश्च ।

लक्षणार्थो शृतश्रुतिः ॥ ९ ॥

धर्माधिकं पयः शृतमित्युच्यते । श्रपणेन च सहचरिता

धर्मा यस्मिन्वत्सापाकरणादयः । तदिदं शृतसहचरितधर्मकं पयः ।

उपांशुयाजे ऽवचनाद्यथाप्रकृति ॥ १० ॥

उपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव नामावास्यायामिति वक्ष्यति । न चेयं कृत्वा चिन्तेति वृत्तिकारो ऽभिलषति । अधिकरणारम्भो न युज्यते । युक्तो वा बह्वचब्राह्मणे स्पष्टेन वाक्येन विहितत्वादुपांशुयाजस्य । कथं तर्हि द्वाशमिकमनपेक्ष्य वचनम् ? न्यायमात्रमेतत् ।

अपनयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥

अकाले तन्त्रप्रवृत्तौ नैमित्तिकं विधीयते । विभजेदत्र व्युपसर्गः कर्मव्यतिहारार्थीयः । अन्योन्यं देवताविशेषं प्रति द्रव्यस्य भजनं कर्तव्यमित्यर्थः । एवं विशब्दः श्रुत्यावृत्तो भवति । धातुना च प्रत्ययस्याविप्रकर्षः । एवमन्योन्यसम्बन्धभजनं कुर्यादिति सामान्यवचनेन विभाग उपांशुयाजद्रव्यस्य मध्यमादिवद्विशेषवचनाभावात् । अस्मिन्पक्षे चतुर्गृहीतं त्रिष्वपि यागेषु विभागेन प्रक्षेप्तव्यम् । सो ऽस्य सामान्यविभागः । अथ वेत्यास्मिन्पक्षे विभजेदिति विभागार्थीयो विशब्दः श्रुतिवृत्तः । व्यतिहारपक्षे तु संयुक्तस्य कारकस्य विभागेनोत्तरसंयोगं लक्षयेत् । लक्षणा च लौकिकी सखां गतावयुक्ता । ननु वियोगो भजनं च विरुद्धावर्थौ न शक्यौ परस्परेण विशिष्टौ त्रिधातुम् । उच्यते । *विशब्दाद्द्रव्यदेवताभजने प्राप्ते ऽपराधे निमित्ते नैमित्तिको भजनवियोगः शिष्यते । तत्र दे-

* अत्र मध्ये-- विशब्दाच्चैवैवं विधास्यामः । ननु वाक्यार्थः स्यात् । सत्यमेतत् । विभिविधानानु कथ्यते ऽस्ती, यो बालर्षे विधीयति । अनपराधस्य दद्या प्रकृतिर्देवताभजने इति पुस्तकान्तरे ऽभिहितः पाठः ।

वताभ्यो ऽपनीतेषु कृते नैमित्तिके यस्य द्रव्यस्य पुनः संयो-
गवचनमस्ति देवतान्तरेण युक्तं तद्यस्य तु नास्ति प्रहीणं तत् ।
न च चतुर्थहीतसंयोगो ऽस्ति, तस्मात्प्रहीणमुपाध्याजकमेति ।

निरुते स्यात्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥

आत्मा पदान्तरगतो गुणो विचारितः, इह पदान्तरगता
क्रिया विचार्यते, एतावान्भेदः ।

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥

तुल्यार्थे चशब्दः । इतरथा चशब्दः समुच्चयं वदेत् । स
चायुक्तः । न हि पूर्वोक्ते कस्य चिदभावो हेतुत्वेन । अपि च
प्राकृतीभ्यो निर्वापपदार्थमाश्रित्य प्रथमे मुष्टौ संयोगो निर्वृत्तः ।
तस्याभ्युदयेन निमित्तेत विभजेदिति विभाग उच्यते । प-
दार्थ इति कृत्वा संयुक्तः पूर्वमिदानीमेकदेशो वियोज्यते । श-
क्यते च वियोजतुम् । वियोगस्य संयुक्तमात्राश्रयत्वात् । न चा-
न्याया देवतया संयोगः शक्यते कर्तुं, पदार्थाश्रयत्वात्तस्य । मु-
ष्टिशेषश्च पदार्थैकदेशः । तस्मात्प्राकृतनिवृत्तेर्विकृतासंयोगाच्च
तुल्यार्थं निर्वापः । अन्यत्रापि बह्वयवे पदार्थे ऽयमेव न्यायः ।
यथा प्रदाने तस्याऽप्यनुवचनप्रेषयाज्यादयो ऽवयवाः ।

नातत्संस्कारत्वात् ॥ २४ ॥

भिद्येत हि तथा वाक्यमिति स्वार्थपरार्थवद्भावापेक्षमेत-
दुच्यते । देवतासम्बन्धे ऽस्य स्वार्थता, चरुसम्बन्धे परार्थतेति
सप्तम्यर्थो ऽनुवाद इति कथमेतत् ? एतत्तावद्दर्शकमेव निमित्ते
अन्यथाकारं तत्र पयः स्वैर्धर्मैर्धर्मवत् । औषधस्यापि श्रपणं
स्वैरेव धर्मैः प्रणीतादिभिर्धर्मवत् । तयोः प्रसङ्गेन चोदनावा-

क्येन भिन्नमेव श्रपणमुपदिश्यते । कुतः साहसं, येनार्थप्राप्तः
सप्तम्यर्थो भवेत् ? दध्नस्तु श्रपणमपि नास्ति । तस्य दूरत एव
नष्टः सहभावः ।

अथोच्येत पयसः पूर्वमवदाय तत्र चर्ववदानं निक्षिप्यते,
एवं पयसि दधनि च भविष्यति । तदपि न । न ह्येतदवदाने
श्रूयते ऽभ्युदयेन निमित्तेन । किं तर्हि ? विभागो ऽभ्युदये वि-
धीयते । न च वचनमन्तरेण दधि पयो वा चरोः शक्यं पूर्व-
मवदातुम् । तस्मादेवमेतद्विज्ञेयम्, अभ्युदितोष्ट्रप्रकरणे सहश्रपण-
विधातृवाक्यमस्ति, सह श्रपयतीति । अतः साहित्ये क्रियमाणे
ऽर्थप्राप्तः सप्तम्यर्थो ऽनुवादः । विशिष्टविधानं तु निःसरणो-
पायत्वेन भवति । स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुमिति
पञ्चपदविशिष्टा भावना विधीयते । यागस्तु धात्वर्थः सन्निहित
एव । यदि सन्निहितो न स्यात्कर्मान्तरं भवेत् । अस्ति तु सः । एवं
भाष्यकारेणाङ्गीकृतां बह्वर्थत्वाद्वाक्यभेदसरूपमेवेति कृत्वा ।

साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभागसंयोगात् ॥ २५ ॥

विश्वजिदयं सत्रफलार्थः सत्रापरिसमाप्तिदोषोपघाताय
च, न तु स्वर्गफलेनाश्रवणात् ।

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ २६ ॥

अत्राऽयुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः । सत्यमत्र नित्यवदास्तां न
हेतुः न तु द्वादशरात्रीदीक्षितो भृतिं चिन्वीतेत्यस्य वाक्यस्य ।
कस्य तर्हि ? एका दीक्षेसेवमादीनाम् । तानि प्रकरणे किमित्युक्त-
प्यन्ते ? तुल्यप्रमाणवतां च विकल्पः । आह—न तर्हि नित्यानि ।

उच्यते । प्रकृत्यपेक्षं नित्यत्वं यदि विकल्प्यते, कथं भृतिवचन-
वाक्यम् ? आहोत्कृष्यतां को वा हेतुरत्र भवतो येन बह्व्युत्कृष्य-

न्ते एकं नोत्कृष्यते ? वरं बहूनामनुत्कर्षः प्रकरणानुग्रहाद् । अपि च एकादिवाक्यान्यपि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्य । भृतिवचनवाक्यमपि । न च तुल्यप्रकरणेनान्यतमेनान्यतमदुत्कृष्टं शक्यते । अयं चाऽप्यनुवाद एव । यद्ययं विधीयेत वाक्यं भिद्येत । कथं ? भृतिवचनं तावदर्थप्राप्तम् । न हि तेन विना परिक्रयः सम्भवतीति तत्तावन्न विधेयम् । द्वादश रात्रीरित्येतदपि नैव । सन्त्येव तस्य द्वादशरात्रयः । यद्वा दश दीक्षा इति वचनं नित्यवद् द्वादश रात्रय इत्येतदपि नैव । एकादिवाक्यानर्थक्यभयादीक्षितो दीक्षाऽस्य सञ्जातेत्येतदपि नैव । सञ्जातैव हि तस्य दीक्षा आग्नावैष्णवादिभिः । किं तर्हि ? भृतिवचनस्योपपदस्य सम्बन्धो विधीयते । तत्र यदि तावद्भृतिवचनं कुर्याद् द्वादश रात्रीरिति ततो नित्यानिर्त्यसंयोगः नित्यवद्भृतिवचनमनित्या द्वादश रात्रयः ।

अथ रात्रावेव भृतिवचनं कस्मान्न विधीयते ? उच्यते । वाक्यं भिद्येत, रात्रिषु भृतिवचनं कुर्यात्तच्च द्वादशस्त्विति । अथ यद्वात्रिषु भृतिवचनं तद्द्वादशस्त्विति ततो विशिष्टानुवादः । यदि त्वन्यः पक्षः यद्भृतिवचनं कुर्यादीक्षित इति, ततो न दोषः । विधेयं चैतत् । तद्धि दीक्षितस्य न प्राप्नोति । द्वादशरात्रीरिति चानुवादः पाक्षिकः । लक्षणाया वा दीक्षितकालसम्बन्धेनेति । तस्मादियमेवावधारणा दीक्षापरिमाणे याथाकामीति ।

द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ २९ ॥

द्वादशाहे ज्योतिष्टोमीयदीक्षापरिमाणे याथाकाम्यं प्राप्तं, तत्र संदेहः । तथैवेह उत नियमः ? अविशेषाद्याथाकामीति प्राप्तं द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् । किं लिङ्गम् ? षड्विंशदहो वा एष यद्वादशाह इति । न चायं विधिरन्यस्तुतित्वाद् । अपि च दीक्षावाक्ये द्वाभ्यां लोमावद्यतीति षड्विंशाननुक्रम्य द्वादशत्वं

स्तौति । तस्माद् द्वादशाहे बीसाः ।

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

पौर्वापर्योत्पत्तावपि निमित्तयोस्तन्नैमित्तिकमाप्तौ पूर्वेष्वन्यायेन विकल्प इति पूर्वः पक्षः । अत्र पूर्वबलीयस्त्वेन पक्षान्तरं ततस्तदौर्बल्यात्परबलीयस्त्वमिति सिद्धान्तः । यत्पूर्वं नित्यं परेण नैमित्तिकेन बाध्यते तद्वन्नैमित्तिकविज्ञानं परेण नैमित्तिकविज्ञानेन बाध्यते । अत इहोत्पन्नस्य पूर्वविज्ञातस्य विद्यमानशब्दस्योत्तरेण विज्ञानेन स्मृत्या प्रसवस्मृत्य विरुध्यमानस्य चतुर्थे क्षणे बाधो भवति यथाशक्त्यनुबन्धाद्वारुयते । परं त्वनुत्पन्नत्वेनासत्वादपर्यालोच्यत्वादिवरुद्धत्वादबाध्यम् । इहैवलक्षणो बाधः । श्रुतिलिङ्गादिविरोधे प्रमाणानुत्पत्तिलक्षणो बाधः । उपक्रमवशेनोपसंहारशब्दार्थकल्पनार्था लक्षणापरिग्रहेण शब्दार्थविज्ञानस्य धर्मबाधः । नित्यनैमित्तिकयोनित्यकाम्ययोः प्राकृतवैकृतयोश्च पौर्वापर्यनैमित्तिकन्यायेन पूर्वबाधः । सामान्यविशेषेषु सामान्याश्रयस्य विशेषे लक्षणया कार्य्यप्राप्तिः । विशेषाश्रयस्य तु श्रुत्या । श्रुत्या च लक्षणाप्राप्तं बाध्यते । तत्र बाध्यसम्बन्धविज्ञानबाधः । वैकल्पिकयोस्तु एकनिमित्ताश्रयत्वात्पूर्वधर्माणां प्रयोजकं निमित्तं चेति पौर्वापर्यैवाभावादितरेतरबाधनम् । इह तु पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति ।

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

द्वादशशतं सर्ववेदसेन बाधितं न तद्वाक्यम्भवति । सर्व-

वेदसमर्थदाक्षिण्येन प्रतिषिद्धं तदपि वा दास्यन्न भवतीति सामान्ये परिचोदिते परिह्रियते । बाधो हि परिमाणान्तरोपदेशेन प्रतिषेधेन वा सम्भवति । न च परिमाणान्तरं चोद्यते । न च सर्ववेदसं प्रतिषिध्यते । न त्वदक्षिणः संस्थाप्य इति दक्षिणाप्रतिषेधः । न यथा न गृह्णाति षोडशिनमित्यदक्षिणस्य संस्थापनं निवृत्तिः कथ्यमाना अन्यथा न सम्भवतीति दक्षिणानिवृत्तिः कल्प्यते न शब्दात् । साभ्यासत्वात्क्रतोरुभयं सम्भवति । तस्मान्नार्थात्सर्ववेदसनिवृत्तिरिति । अनिवृत्तौ तु प्रतिहर्त्रपञ्चेदात्सर्ववेदसं दास्यन्भवति । तस्य प्रयोगान्तरे निक्षेपः क्रियते ।

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ षष्ठः पादः ।

संनिपाते ऽवैगुण्यात्प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । भिन्नकल्पानामधिकार इति पूर्वः पक्षः । एवंकामाः सत्रमासीरन्निति सामान्यवचन-
प्राप्तेर्वसिष्ठादीनां कर्तृणां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज इति पू-
र्वपक्षवाद्यभिप्रायः । तत्र सन्निपाते अतत्कर्तृत्वान्निमित्तविधा-
तादनङ्गं नाराशंसः । तत्कर्तृत्वाद्वा वसिष्ठानाम् । तैरपि
क्रियमाणेन नाराशंसेनेतरेषाम् । अत्रासत्राण्यप्यनेककर्तृकाण्यु-
दाहरणमेव ।

वचनात्तु द्विसंयोगात्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥ १ २ ॥

अभिन्नकल्पानामधिकार इति पूर्वत्र स्थितम् । इह राज-
पुरोहिताविति भिन्नकल्पयोरधिकार इति प्रतिपादयितुमधि-
करणम् । राजपुरोहिताविति किमयं षष्ठीतत्पुरुषैकशेषः, उत
कृतैकशेषेणोत्तरपदेन तत्पुरुषः, उत समानाधिकरणैकशेषः,
उत द्वन्द्वः, इति संशयः ।

तत्र न तावत्कृतसमासस्यैकशेषः, राजशब्दानर्थक्यात् ।
यज्ञ एव हि स भवति । न च कृतैकशेषेणोत्तरपदेनेति भाष्य
एवोक्तम् । न समानाधिकरणैकशेषः, राज्ञो ऽपुरोहितत्वात् ।
द्वन्द्वो ऽस्त्विति सिद्धान्तः । भिन्नकल्पयोरिहाधिकारः ।

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १ ६ ॥

न स्वामित्वं हि विधीयते । ये यजमानास्ते ऋत्विज इ-
 सेवं यदाऽऽनुपूर्व्यं तत्र यजमानत्विक्शब्दयोः पृथगर्थसिद्धयोः
 सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या एकेन लक्षणार्थेन भवितव्यम् ।
 तत्र मुख्यत्वाद्यजमानशब्दः श्रुतिवृत्तो जघन्यत्वादृत्विक्शब्दो
 लक्षणार्थः । यच्छब्दतच्छब्दकाबुद्देशकप्रतिनिर्देशकाविति को
 वाक्यार्थ इति चिन्त्यते । तत्र यजमानानां निर्दिष्टप्रतिनिर्दि-
 ष्टानामात्विज्यं विधीयते इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सर्वे वर्णा उद्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टा यजमाना आ-
 त्विज्यस्य कर्तृत्वेन विधीयन्ते । तदिह प्रधानम् । तस्य च द्वौ
 धर्मौ, अन्यकर्तृकता ब्राह्मणकर्तृकता च । तत्रान्यकर्तृकता व्या-
 वर्तते । ब्राह्मणकर्तृकता स्वधर्मकर्तृणां यजमानानां धर्मवशे त्रै-
 वर्णिकत्वेन न जहाति । तदुक्तम्—अङ्गगुणाविराधे च ताद-
 र्थ्यादिति ।

पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य तद्-

गुणत्वादभावादितरान्प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्या-

त् ॥ ३६ ॥

सप्तदश वैश्यस्यानुब्रूयादिति सप्तदशस्य वैश्यः कर्ता वि-
 धीयत इति पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायः, तद्वन्त्यध्वरकल्पादीनि नान्यः
 शाक्नोति कर्तुमिति ।

न वा संयोगपृथक्त्वाद् गुणस्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता

चोदना ॥ ३८ ॥

वैश्यस्य साप्तदश्यमुपकारकं विधीयत इति सिद्धान्तः ।

इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ सप्तमः पादः ।

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषामविशेषात् ॥ १ ४॥

अस्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तदूषणम् । न हर्गणो गतो विश्वजितश्चोदकेन नामधेयेन वा धर्मान्गृह्णाति । यत्कारणं प्रयोगाङ्गं दक्षिणाकर्त्र्यातद्वारेण चिकीर्षितार्थं च कर्तार उपादीयन्ते, यच्च फलवताश्चिकीर्षितम् अहर्गणः फलवान्नकेवलो विश्वजित् । तस्मान्न पृथक्त्वेन समुदायिभिर्दक्षिणा अपेक्ष्यन्ते । प्रत्यक्षवचनविहिता बहवः कल्पाः सहस्रं प्राक्क्रतुराद्रेभ्य इत्येवमादयः । द्वादशाहप्रकृतित्वात्तु दक्षिणा प्राप्नोति । सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु शतान्यायुरस्येति विश्रहीष्यामः इत्युक्तेनैवं संख्याशब्दानां समास इष्यत इति । यौ द्विवचनबहुवचनान्तौ संख्याशब्दौ ताभ्यां न समास इष्यते । कयोपपत्त्या ? द्विवचनबहुवचनयोः प्रमाणाभावात् । राजपुरुष इत्युक्ते न राजशब्दात्परं द्विवचनं बहुवचनं वा श्रूयते । नन्वेकत्वे ऽपि प्रमाणं नास्ति, तेन वा कथं विग्रहः ? उच्यते । एकत्वे जात्यपेक्षं लिङ्गमर्थप्राप्तं त्वपेक्षम् । तस्मादेकवचनान्तेनान्यतमलिङ्गेत्युक्तेन विग्रहो भवति । चित्रगुरिति चित्रा गावो यस्येति विग्रहे प्रयोगस्मृतिः प्रमाणम् । भूमादिष्वर्थेषु मतुवाद्य इति ।

इति षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अथाष्टमः पादः ।

स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्याद-
पवृज्येत ॥ २० ॥

अत्र चोदयति । चोदकेनाग्नयः संस्कृतास्तस्यां प्राप्येरन् ।
स च यत्तस्यां न विद्यते तत्प्रापयति । विद्यन्ते च तत्राग्नयः ।
यद्वाह्वनीय इत्यनारभ्यवादः प्रकृत्यर्थः । स्वादिरवन्न सर्वार्थः ।
स्वादिरता स्रुवस्य विधीयते । तत्रैवर्णिकानां येषु कर्मस्वधि-
कारो न तेष्ववाह्वनीयादिविधिप्रयुक्तिः । कस्मात् ? अग्निम-
त्त्वात्तेषाम् । सामर्थ्यादग्निमत्त्वम् । कामश्रुतयस्तेषामाधानश्रुति
कल्पयन्ति । विद्यन्ते हि तेषामाधानश्रुतयः । तच्चाग्निप्रयुक्तं;
न कर्मप्रयुक्तं । एवं त्वग्निमतो निषादस्थपतेरभावाद्वाग्निसा-
ध्यत्वादग्निं प्रयुङ्क्ते । अग्नयो ऽप्याधानं, सामर्थ्यात् । अत
इदमाधानं स्थपतीष्टिप्रयुक्तम् । अतस्तदर्थं सा । तेनाऽऽधाने-
नाग्निभिश्च तद्वतीतरेणाधानेन ब्राह्मणादयो निस्रमग्निमन्तः ।
अतस्तद्वपवर्गे ऽपवृज्येत । यदि तादर्थ्यान्नापवृज्येताग्निमत्त्वा-
त्समर्थ इतीतरैरपि कर्मभिरधिकारः स्यात् ।

अपि वा लौकिके ऽमौ स्यादाधानस्यासर्वशेषत्वात् ॥ २१ ॥

आधानमनङ्गत्वाच्च चोदकेन प्राप्यते । न च स्थपतीष्टिप्रक-
रणं आम्नायते । अतो नौपदेशिकं, नातिदेशिकम् । लौकिक-

स्त्वग्निः । स चाऽऽचारतः प्राप्नोति । तस्मिन्गृहाणि गृहाय
हितानीत्यर्थः ।

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपा-
न्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥

य इष्ट्या पशुना चेति पौर्णमास्याममावास्यायां वा नि-
यतं ग्रहणमग्निहोत्रादेः । पक्षे निष्ठत्वात् । सूत्रोपात्तेषु सर्वेषु
कालेष्वन्यानि यथासम्भवम् । उत्तरसूत्रद्वयं न व्याख्यातं नि-
ष्प्रयोजनत्वात् । अहनि रात्रौ वा कर्मसाकल्यं भवत्येव । इ-
तरेषु तु पित्र्याणि । पित्र्याण्येतान्युदकतर्पणमहरहः, पिण्डपि-
तृयज्ञो ऽमावास्यायाम्, उभयोः पक्षयोः श्राद्धम् । पित्र्या चा-
तुर्मास्यकाला पौर्णमास्याम् । तानि नियोगत इतरेषु ।

याञ्चाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति द्रव्योपादानार्थत्वाद्व्यं
चिकीर्षितम् । तत्तत्प्रयुक्तं तन्निमित्तं चेति पूर्वः पक्षः ।

नियतं चार्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकरणात्मनानादपूर्वयुक्तं तन्निमित्तं वेत्युत्तरः ।

पशुचोदनायामनियमो ऽविशेषात् ॥ ३० ॥

पशुमालभेत इति नोभयथा प्रतिभातो वाक्यात्संशयः ।
वक्ष्यमाणेन तु कारणेन मन्त्रवर्णात् । यदि नियतो मन्त्रः ह्यग
एव । अथ पाक्षिकः यः कश्चिद् गोऽश्वदीनां पशुत्वं सामान्यमत्र
सूत्रे पश्वर्थः ।

छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३१ ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ३२ ॥

न हि विधायकगतयोर्विशेषणविशेष्यभावेनैकवाक्यता ।
छागस्य वपया इति वपाविशेषणं छागशब्दः । आर्षेयवरणे
तृभौ विधी । तत्रैकेन वरणं विधीयते । अपरेणावयवसङ्ख्या ।
स्तुतिवाक्येन वरणे त्रित्वम् ।

नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद् भेदः पृथक्त्वेनाभि-
धानात् ॥ ३५ ॥

अत्र सूत्रे पशुशब्दः छागाश्वादीनां वाचकः । पूर्वस्मिन्न-
शब्दार्थे न शक्नोति विशेषणं मन्त्रवर्णः स्वार्थो ऽपि । व्यक्तिव-
चनत्वे तु मन्त्रगतो ऽपि सन्निधानाच्छागविषयं करोति । छा-
गादीनां सामान्यं पशुत्वं पशुशब्देनोच्यते इति स एव श-
ब्दार्थः, न च्छागत्वादीनि । एवमेव शब्दार्थेन वा प्रयोगसम-
वायित्वादिति प्रयोगवचनोपसंग्रहार्थं छागनियमः । एवं वि-
शेषणविशेष्यभावे । विशेषणविशेष्यभावो हि पदे ऽपि प्रकृति-
प्रत्यययोर्भवति । अश्व इति वाक्ये पदयोरपि भवति शुक्रः पट
इति । वाक्यान्तरस्थयोरपि भवति आर्षेयं वृणीते । इहापि प्रक-
रणवशेन प्रयोगवचनवशेन वेति ।

इति षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ।

समाप्तश्च षष्ठो ऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भा-
वः स्यात् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षविहितधर्माणां दर्शपूर्णमासादीनां कर्तव्यताचिन्ते-
सेतदयुक्तम् । सर्वपृष्ठायां किं सकृदुत्तराद्धाव स्विष्टकृते ऽवदेय-
मुत भेदेनेति चिन्तितम् । तथा दृतिनवनीतमाज्यं भवतीत्येवमा-
दिषु प्रत्यक्षधर्मकेष्वपि चिन्ता वृत्ता । अत एवं वाच्यं, प्र-
कृतौ विकृतौ चोपदेशश्चिन्तितः । सप्तदश प्राजापत्यानिसेवमा-
दिषु प्रत्यक्ष एवोपदेशः । सर्वपृष्ठादिष्वानुमानिकवचनोप-
दिष्टानामुपदेश एष चिन्तितः । सप्तमेन विकृतीनामतिदेशेन
धर्मा भवन्तीति प्रतिपाद्यते । अष्टमेन विशेषः । नवमेन विशेषा-
तिदेशः प्रसङ्गेनारभ्यते । किं मन्त्रोऽग्निस्वरूपप्रकाशनार्थमु-
च्चार्यते उताग्निस्वरूपमविवक्षितम् तस्मादित्थं प्रयोक्तव्यमित्य-
तिदेशप्रकार एव चिन्त्यते । स दशमव्यापारमनुमन्यमान एवा-
त्या लभ्यते । दशमे बाधाभ्युच्चयानुनिष्पादिनि शेषेयत्ताचिन्ता ।
इयत्ताप्रसङ्गेन चैकादश आरभ्यते । तन्त्रावापेनेदृश्यामियत्तायां
प्राप्तायां तदपवादत्वेन द्वादशः । अन्यादृशीयत्ता प्रसङ्गेन भवति ।

यद्यपि तन्त्रावापप्रसङ्गा उभयत्राविशिष्टास्तथा ऽपि पूर्व-
पक्षे नैषामवसरः । यावद्भेदो नावधृतस्तावच्छेषिचिन्ता नास्ति ।
प्रयोजकाप्रयोजकत्वं च शेषशेषित्वाहते । तथा क्रमः प्रयोजका-
प्रयोजकत्वाहते । तदीदृशैः को ऽधिक्रियत इत्यधिकारल-

क्षयमापतति । न च षष्ठसप्तमयोर्मध्ये तन्त्रावापप्रसङ्गानामवसरः अधिकारानन्तरमिदम् किं यागो ऽधिक्रियते नेति प्रसङ्गेनारभ्यते ।

अथ सौर्यादयः प्राकृतैर्धर्मैरधिक्रियन्ते ऽतिदेशेन वेत्यनेन प्रसङ्गेन सप्तमः । पर्यनुयोगाविशेषाश्च दक्षमानन्तरं तन्त्रावापप्रसङ्गाः प्रस्तुताः । श्रुतिप्रमाणाच्चेष्टाणां मुख्यभेदे यथाधिकारभावः स्यादिति । करणोत्तिकर्तव्यतानामविशिष्टा भावना विधीयते । तत्र यदस्यां करणमितिकर्तव्यता तदन्यत्र न कर्मान्तरत्वात् । शब्दान्तरत्वात्कर्मभेद इत्युक्तम् । इतिकर्तव्यता च भावनाकाङ्क्षिता किं, केन, कथमिति । न यागापूर्वफलानां स्वयमित्थमन्याकाङ्क्षा ऽस्ति । तस्माद्भावनया सम्बन्धः ।

उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्ववैदिककर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥

यजिप्रयुक्ता धर्माः । तत्र के चिद्वर्णयन्ति । प्रकरणाभ्यानानुमितेन वाक्येन सम्बन्धः । एतदपरे दूषयन्ति । यः फले चोद्यते स कथंभावाकाङ्क्षी धर्मः संबध्यते । स च विशेषः साकाङ्क्षः । तस्मात्प्रयोगे ऽन्यस्मिन्विशेषान्तरे कुतो धर्मप्राप्तिः ? अयं यजिविशेषः श्रुत्या वाक्येन प्रकरणेन चेति तत्र प्रयोगवाक्यं धर्मसम्बन्धित्वेनादाहरन्ति । यागोत्पत्तिरपि न क्रियते । वाक्यान्तरैरुपपत्तेः । फलसम्बन्धश्च, विश्वजिन्न्यायेन प्राप्तेः । पारिशोष्यादितिकर्तव्यतासम्बन्धायेदम् । यथा ऽध्वर्युर्युहपतिं दीक्षयित्वेति दीक्षाक्रमपरं वाक्यम् । तत्रोद्दिश्यमानत्वाद्यागस्य स्वपदस्य च विशेषणमविवाक्षितम् । तस्मात्सर्वयागेषु धर्माः । न च दर्शपूर्णमासपदेन सम्बध्यन्ते । असन्तवाक्यत्वात् । यागे विधीयमानेतु भात्वर्थे किंचिद्विधानाच्छ्रुतिः ।

एतदप्ययुक्तम् । प्रयाजादीनामप्यनेन न्यायेन फलसम्बन्धः स्यात् । ततश्च कतरे धर्माश्चिन्त्यन्ते ? विश्वजिसन्यथानुपपत्त्या फलकल्पना । इह तु शब्दतत्त्वात् फलस्यान्यथानुपपत्तिः स्तीष्णा । तस्मात्प्रथममेव व्याख्यानम् । यः फले चोद्यते स इतिकर्त्तव्यतया सम्बध्यमान इतिकर्त्तव्यतां प्रति प्रधानम् । प्रधानस्य चोद्दिश्यमानस्य विशेषणमविवक्षितम् । प्रकरणान्नानुमिते ऽपि वाक्ये न स्वशक्त्या सर्वयागानां धर्मसम्बन्धः । उपपत्तिस्तु करणानुग्राहिणीतिकर्त्तव्यता दृष्टा । सा तथैवेहापि भवितुमर्हति । सर्वाण्यपूर्वाणि यजिमन्त्रेवमादिः । स च यजिमम्बन्धः सर्वेषां तुल्य इत्यन्तो युक्तो ग्रन्थः । यागो ऽपूर्वेणाविनाभूतो न त्वपूर्वयोगेन । अपूर्वे चासम्भवन्तो यागे क्रियन्त इत्यप्ययुक्तम् । अन्यत्र श्रुता अन्यत्र कृताः स्युः । अन्विताभावमङ्गीकृत्य सर्वाण्यपूर्वाणि यजिमन्तीति ब्रवीति । अपूर्वे चासम्भवन्त इति यागस्यैव शक्तिरपूर्वमिति । शक्तिमति च क्रियमाणा नाश्रुते कृता भवन्ति ।

चोदनाशेषभावाद्वा तद्देवाद्यवतिष्ठेरन्नुत्पत्तेर्गुणभू-

तत्वात् ॥ ३ ॥

भावनाशेषभावादित्यर्थः । तद्देवाद्यवतिष्ठेरन् । उत्पत्तेर्गुणभूतत्वाच्च स धर्मैः सम्बध्यते । सम्बध्यमाने च स्वार्थपरार्थता, वाक्यभेदादिदोषश्च । अतः सर्वविशेषणविशिष्टा भावना विधीयते । अर्थात्परस्परनियमः । एवमपि श्रुता सामान्यस्य भावनावाक्याद्विशेषस्य । न चैतद्युगपद्भवतीति प्रत्युक्तो ग्रन्थः । उपश्लेषलक्षणया श्रुता धातुना सम्बन्धः । तृतीयाया तादर्थ्येन दर्शपूर्णमासयोः । तत्रोपश्लेषलक्षणया ता-

दृश्यं कल्प्यम् । यदि दर्शपूर्णमासौ भावनया सम्बध्यमानौ यागवद्वाक्यस्य करणतां प्रतिपद्येयातां, ततो विरोधे श्रुत्या वाक्यं बाध्येत । इह विरोध एव नास्ति । यदि वेदेष्वयः श्रुतयः परिगृह्यन्ते, ततो नामपदानामसम्बन्धात्केवलाभ्याख्यताभ्यावतिष्ठेरन् । एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते । किं तर्हि ? वाक्यार्थः । इत्यप्युक्तम् । भावार्थाधिकरणविपरीतत्वात् । यागसामानाधिकरण्याच्च यागवचनम् । तच्च यागफलसम्बन्धे भवति । तस्मान्न ज्ञायते किमनेनोच्यते ।

अपि च फले विधीयमानस्याश्रयाः क्रियादेयः । सा च गोवाहनादिवन्न लभ्यते अविहितत्वाद्यागस्य । ततश्चाश्रयो वाक्येन देयः । तत्र वाक्यभेदः । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । एवमपीति नोपश्लेषलक्षणां श्रुतिमभिप्रेत्य । किं तर्हि ? अभिधात्रीम् । यजेतेत्ययं प्रकृताप्रकृतयागं भावनासंबन्धित्वेन प्रतिपादयति । दर्शपूर्णमासपदेन प्रकृते स्थाप्यते । तत्र प्रकृतत्वाविशेषे ऽपि विशिष्टेषु स्थाप्यते; न प्रयाजादिष्वपि । तस्माद्विदं विलम्बितं दृष्ट्वा वाक्यमित्युक्तम् । न च सकृदुच्चरितः प्रकृताप्रकृतवचनः प्रकृतवचनश्च । इतरस्त्वाहार्य एव । यागा विपरिवर्तन्ते त एव फलेन सम्बध्यन्ते । कुतः ? रूपवतां सन्निधावरूपः शिष्यमागः प्रकृतग्राहकः । यजेतेति चायमरूपः । तत्र प्रकृतत्वाविशेषत्वात्सर्वेषु प्रसक्तेषु दर्शपूर्णमासवाच्या एव फले विधीयन्ते । अतो भावयेद्यागेन करणेन दर्शपूर्णमाससंज्ञकेनेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति फलेनोपसंहृतं भाष्यकारेण ।

सत्त्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥

लक्षयित्वा यो धर्मः स सार्वत्रिकः । गवाद्यश्च तथा । उपादीयमाने विपरीतम् । न च तत्र सम्भवन्सतो ऽसावाकृतिः स-

हचारिपिण्डलस्यार्था । अयुक्तमिदं पशुमालभेतेष्वपि न स्यात् । एकस्यालम्भो ऽनेन न्यायेनाकृतिः लक्षितासु व्य-
क्तिषु सम्भवात् । शक्यते वाकृतिः स्पष्टुम् । तस्मादनेन य-
त्सार्वत्रिकत्वमुक्तं तदतिप्रसज्यते ।

अविभागात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

अनेन सन्निपत्योपकारकास्तदर्थो उच्यन्ते । तन्मध्यपातात्म-
याजीदानामर्थगतामाह । त्रिविधं नाम । कर्मनाम, संस्कारनाम,
यौगिकं चेति । तत्र यौगिकं नातिदेशकम् । कथं ? येनैव यो-
गेन द्वादशाहे प्रायणीयशब्दस्तेनैव गवामयने ऽपीति ।

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्यौतिष्टोमिका-

द्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

इतरशब्दो नाधिक्ये लोके प्रसिद्धस्तौह उपयुक्ताद्यदि-
तरत्सन्निहितं तत्र प्रसिद्धः । न चैकस्य शब्दस्य द्वावर्थौ । त-
स्माद्विधौ वषट्कारनिधनं विप्लुतिसमस्ताङ्गं भवतीत्युक्ता समा-
नमितरञ्छयेनेनेति । तत्र ज्योतिष्टोमाच्चोदकेन यत्प्राप्तं तदितर-
शब्देन परामृश्यते । तस्य विकारो विधीयते । यदितरज्ज्यो-
तिष्टोमात्प्राप्तं तञ्छयेनेन समानं कर्त्तव्यं, तथा लोहितोष्णीषा-
दि विकारमात्रमतिदिश्यते । इतरदधिकार्ये चेतरशब्दे वर्ण्यमाने
ऽप्यप्राकृताः कण्टकचोदनादयस्तेषामप्यतिदेशः स्यात् । भा-
ष्यकारव्याख्यानानेन यञ्छयेनेन समानं तदितरदित्याश्रीय-
माणे स्तुतिरपि नोपपद्यते । प्रदेशान्तर इष्टविहितः । प्रदेशा-
न्तरेण समानमितरदिति । तस्मादानर्थक्याद्वाक्यस्य पूर्वप-
क्षवचनव्यक्तिपरित्यागः ।

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

उक्तं हि क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात् ॥ १ ॥

नैयमिकस्याग्निहोत्रशब्दो नामधेयमित्युक्तम् । पुनरुच्चार्यमाणो धर्मातिदेशको भवति । कथमग्निहोत्रस्य या ऽवगतेतिकर्त्तव्यता तां शक्नोति लक्षयितुं विनापि वतिना ? न वाक्यसंयोगात् । न चाऽयं गुणविधिः तद्धितचतुर्थ्योरभावात् । उच्चार्यमाणे एव विज्ञातं नामिनमवबोधयति । उभयत्र नामधेयमिति चेत् ? तन्न । नामधेयं विशिष्टे भवति । न चेह विशिष्टता ऽस्ति द्रव्यदेवताभावात् । उभयत्र च नामधेयत्वाददृष्टा शक्तिः कल्प्या ।

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थेषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

प्रयन्त्यनेनेति प्रायणीयमिखनेन योगेन द्वादशाहे इयं संज्ञा प्रवृत्ता । गवामखने ऽप्ययं योगो विद्यत एवेति धर्मातिदेशो नास्ति । यत्र तु पञ्चमः षष्ठो वा प्रायणीयः तस्य योगाभावादनुदाहरणत्वम् । तस्मात्तादृशो न पूर्वधिक-रणापवादः ।

षडहाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे रथन्तरं पृष्ठं भवतीत्येकस्य पृष्ठस्याविहितत्वात्स-

---

१ नितान्तं स्फुटत्वात्सङ्क्षिप्तत्वाच्च न व्याख्यातो द्वितीयः पादः ।

वैशब्दस्य विधेयाभावाद्वाक्यानर्थक्यं प्रसज्यते । षडहे च गायत्रं प्रकृत्य सर्वाणि पृष्ठानि कार्याणीति विहितं, तत्र सर्वपृष्ठशब्दावर्थवन्तौ । ज्योतिष्टोमे च च्छात्रिन्यायेन पृष्ठशब्दप्रयोगाल्लक्षणा । सप्तदशानि पृष्ठानीति च सप्तदशता विधीयते न पृष्ठता । न च विकल्पप्राप्तयोः समुच्चयेनार्थवत्ता व्यर्थत्वादेव सर्वशब्दस्य । सर्वपृष्ठ इति च समासो ऽयम् । समासेन च विदधतो नानेकगुणविधानम् दुष्करम् । (अथ वा पृष्ठेषु सर्वता विधीयते नपृष्ठानि न वा विधाय पृष्ठानि सर्वता शक्या विधातुम् । तस्मादर्थोपपत्त्या सर्वपृष्ठानां विधानम् ।) एवं च क्रमविधिपरं वाक्यमुपपत्स्यते तस्मिन्विश्वजिति ।

प्राकृतं वा ऽनामत्वात् ॥ २१ ॥

प्राकृते प्रणयने स्थिते परिसङ्ख्या श्रवणमिषेवमादीनि सूत्राणि परस्परेण संबद्धानि । कथं ? यदा परिसङ्ख्या भवति तदा द्वयोः प्रणयनाभावादाहवनीयाभावः । आहवनीयाभावाद्यागाभावः । न च दर्शपूर्णमासयोः प्रणयनं धर्मवत् । येन धर्मपरिसंख्यायां कृतायां प्रणयनं केवलं क्रियेत । गुणानामपि नोपपद्यते । कथं ? यत्र तस्मिन्नेव वाक्ये गुणिनमुच्चार्य गुणो विधीयते, यथा वध्ना जुहोति, शरमयं बर्हिर्भवति, तत्र भवति गुणविधिः । इह प्रणयनमुच्चार्य न कश्चिद्विधीयते । उत्तरवेदविधिरिति चेत् ? न । प्रणयनवाक्याद्वाक्यान्तरे उत्तरवेदग्रहणात् । अर्थवादो ऽप्यनुपपन्नः । यत्र विधीयते तत्रार्थवादः । प्रणयनं दर्शपूर्णमासयोर्विधीयते । इह त्वविधानात्किमर्थवादेन ?

१ अत्र-अथ पृष्ठगता सर्वता साक्षाद्विधीयते । तस्मादर्थोपपत्त्या पृष्ठानां विधानम् । तस्मात्पाठहिकानि सर्वपृष्ठानि विधीयन्ते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥

वरुणप्रघाससाकमेधयोर्विधीयमाने पुनः श्रवणादुपपद्यत
एवार्थवादः । अस्मिन्पक्षे युक्तो दोषः । परिसङ्ख्येति प्रथमो-
त्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधादिति । इदमपि प्राकृते
प्रणयने स्थिते न सम्बध्यते । यत्र प्रणयनं तैत्तिरिग्निः तत्रैव
चोत्तरवेदिप्रतिषेधादिति । इदमपि प्राकृते प्रणयनम् । अनेन प्र-
तिषेधलिङ्गेन प्रथमोत्तमयोः प्रणयनम् । प्राकृते प्रणयने स्थिते
संशयाभावः । अनियमपक्षस्य चानुत्थानं उत्तरवेदेश्चाप्रसङ्गात् ।
उत्तरवेदिप्रतिषेधेन यः पक्षः प्रथमोत्तमयोरिति तस्य मूला-
भावः । मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादादित्युक्तम् । अविधानात्प्रणय-
नस्यार्थवादो न घटते । ननु (वरुणप्रघासानां गुणवाक्यप्राप्ता-
वेवायं तेषामेवात्रेतिवादः स्यात् । कोऽयमर्थः ?) उपात्रवपन्ती-
त्यवान्तरप्रकरणात् वरुणप्रघासानामवान्तरवेदेः प्राप्तत्वात्
प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधानुपपत्तिमाह । तत्र त्रीण्यपि पर्वाण्यनु-
कीर्तयेत् । यद्यवान्तरप्रकरणेन वरुणप्रघासानामुत्तरवेदिस्तत्र
त्रयाणामेवोत्तरवेदेरभावात्सर्वत्र कार्यप्रतिषेधः सामर्थ्यादिति ।
न चाऽयमनुवादः । यत्रार्थवादत्वेन प्रतिषेधः तत्र नित्यानुवादो
भवति । तस्मादनाख्यं श्रवणाच्चातुर्मास्यानामुत्तरवेदिः प्रथमो-
त्तमयोः पट्युदस्यते । एवं प्राकृते प्रणयने सूत्राणि न घटन्त इत्त-
न्यथा वर्ण्यते । इह हि त्रयः पक्षाः । किं दार्शिकं प्रणयनं सौमि-
कमपूर्वं वेति । दार्शिकमिति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रणयनं तु सौमिक-

१. अत्र च—तत्रोत्तरवेदिः प्राप्नोत्याग्निसंस्कारिका । स य-
न्नाप्रतिषिध्यते तत्राग्निर्बिद्यते । तत्र प्रणयनमिति । पुस्त-
कान्तरस्थः पाठः ।

( ) एतच्चिन्हगः पाठः । पुस्तकान्तरे नास्ति ।

मित्तनेन निवार्यते । एषं तु शब्दो ऽर्थवान् प्रणयनमुत्तर-
वेदिप्रतिषेधश्च तद्भाष्यव्याख्यानमेव प्राकृते वा नामत्वादिति
वा पूर्वप्रणयनानन्तरं वरुणप्रघाससाकमेधयोर्विधीयते । अ-
ग्निप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयाद्वा ऽग्निः प्रणीयत इति श्रू-
यते । प्रागपि होमादाहवनीयः श्रुतश्रवणनिर्वापोपस्थानप्रा-
यश्चित्तप्रयुक्तो विद्यते । तस्मादेशलक्षणार्थं आहवनीयश-
ब्दः । एवं चेत्प्रणयनान्तरं विधीयते । प्रकृते चेति स्वाभा-
विकमित्यर्थः । अनामत्वादिति भाष्यं व्याख्यातमेव । प्रय-
मस्य प्रयोजनसूत्रमिदं परिसङ्ख्यार्थं श्रवणगुणार्थमर्थवादो
वेति । यथासम्भवमेतेषु पुनः श्रुतिर्योजनीया । प्रथमोत्तमयोः
प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधादिति मध्यमस्य पक्षस्य प्रयोजन-
मिदं सूत्रम् । द्वयोः पर्वणोः प्रणयनान्तरं भवति उत्तरवेदि-
प्रतिषेधश्च तद्वदिति ।

औत्तरावेदिको ऽनारभ्यप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

इत्येतत्परिहारसूत्रं भाष्यव्याख्यातमेव ।

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

अपवादापवादप्रसङ्गेनेदमारभ्यते । नामधेयेनातिदेशः ।
स्वराणि सामान्यस्येति । यथैव गवामयने गुणविधिस्तथेतर-
त्रापि । इह स्वरसामानाविसामिक्षैककपालावपि द्रव्य-
विधित्वाद् गुणविधी । एवं गुणविधित्वादतिदेशाभावे प्राप्ते
यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादित्त्वेनेनातिदेशः प्राप्यते ।

रूपं वा ऽशेषभूतत्वात् ॥ २७ ॥

आकृतिवचना एवैते । न क्रिया समुच्चार्यते । यथा लावकः

पावक इत्यनेन शब्देनाश्रयो बाध्यते । क्रिया तु लक्षणया ज्यायसी ।

विशये ऽलौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥

आहवनीयादयः कैमर्थ्याभिलाषिणः प्रयोजने दत्ते निराकाङ्क्षीभूताः । अन्यत्र शेषभाव एषां नास्ति प्रमाणम् । ध्रौव्या अपि व्याघारणार्थमुत्पन्नास्तेनैव निराकाङ्क्षा नाऽन्यत्र विनियोक्तव्याः । व्याघारणे कृते ऽपट्वत्ते कर्मणि लौकिक इति प्रसङ्गादुपनिधाने सम्भवति-यो ऽन्य आनीयते तत्र प्रयत्नः कर्तव्य इति ।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्व्येषु पृष्ठशब्दः

स्यात् ॥ ३६ ॥

द्रव्यवचनः पृष्ठशब्दः । तस्मादन्यत्र श्रुतानुमितौ द्वौ धातू ।

१ शब्देनाकृतिर्बोध्यते । क्रिया लक्षणया । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसीति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ द्रव्यवचनः पृष्ठशब्दः । कुतः ? आत्मनेपदं मन्त्रकरणे स्मर्यते । तच्च मन्त्रकरणं नाभिधानमन्तरेण सम्भवतीत्यभिधाता धातुरनुमीयते परस्तस्मात् । अतो ऽत्र श्रुतानुमितौ द्वौ धातू । तत्र तिष्ठतिः सामर्थ्यप्राप्तौ ऽनूद्यते । उपसर्गार्थो ऽनुवादः । सामीप्यस्य प्राप्तत्वात् । यत्सोपस्थानं क्रियते तस्मात्समीपे एव स्थितत्वात्क्रियते; नान्यथा । तस्मादुपग्रहात्पृष्ठशब्द आत्मीयान् मन्त्रान् लक्षयति । पृष्ठशब्दे श्रुतिवृत्ते गृह्यमाणे ऽत्यन्ते बाधलभ्यत्वान्न विरुध्यते । इतरत्त्वाद्वा—अभिधानस्य मन्त्रः । एवं चेत् अभिधानार्थः स कथमुपतिष्ठतेऽस्मादर्थ्यं प्रतिपद्यते ? उच्यते । यथा दीक्षणीयादयः पुरुषसंस्काराः फलप्रतिग्रहणयोग्यं पुरुषं कुर्वन्तो यागकार्ये वर्तमानास्तदर्थः, एवमिहाप्युपतिष्ठतेरभिधानं कार्यम् । एवं च तद्यापारं कुर्वन्तस्तदर्थतां प्रतिपद्यन्ते । इति पुस्तकान्तरपाठः ।

तत्र तिष्ठतिः सामर्थ्यात्माप्तो ऽनूयते । उपसर्गार्थो ह्यनुवादः,
 सामर्थ्यस्य प्राप्तत्वात् । यस्योपस्थानं क्रियते तस्य समीपे
 स्थित्वा क्रियते, नान्यथा । उपग्रहात्पृष्ठशब्द आत्मीयान्म-
 न्त्रान् लक्षयति । पृष्ठशब्दश्रुतिवृत्ते गृह्यमाणे ऽसन्तबाध आत्मने ।
 तस्मात्पृष्ठशब्दो मन्त्राभिधायी । आह—उपस्थानवचनः क-
 थमभिधाने वर्तते ? धातुपसर्गयोरर्थः सो ऽभिधानार्थः । कुतः
 सामर्थ्यलभ्यत्वाच्च विरुध्यते ? इतरस्त्वाह—अभिधानस्य मन्त्रो
 नोपतिष्ठतेः । एवं चेद्विधानार्थस्तत्र कथमुपतिष्ठतेरभिधान-
 कार्थ्यमेव चेद्यापारं कुर्वन्तदर्थतां प्रतिपत्स्यते ।

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

नाम्ना ऽतिदेशो ऽभिहितः । इदानीमातुमानिकेन वचनेना-
तिदेश उच्यते । किमत्र तृतीयया कार्यं यदा स्वभावसिद्ध
एष कर्मणां गुणभाव इत्येतदयुक्तम् । साध्यसाधनसम्बन्धस्य
बैदिकत्वाद् । यथाश्रुतं तदा भवति । न चाश्रवणे तृतीयायाः
साधनतां प्रतिपद्यते । न च सामान्यतो दृष्टं लौकिकं कर्म गुणभू-
तम् । अनेनापि कर्मणा गुणेनैव भवितव्यम् । अतः को ग्रन्थार्थः ?
यजेतेत्युच्यते किं, केन, कथमिति तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र
किमिति नित्यमेव पुरुषार्थापेक्षः साक्षात्पारम्पर्येण वा धातु-
स्तत्करणं भवति । पुरुषार्थस्य कर्मभूतत्वाद् । आह—स्वभाव-
निबद्धः कर्मणां गुणभाव इति । अथ वा स्वर्गमभिलषतः क-
रणमभिलषतस्तृतीयया करणं निर्दिश्यते । तद्विवक्षायां दर्शपूर्ण-
मासादीनि निर्दिश्यन्ते । स्वर्गं प्रार्थयमानः कमुपायं कुर्यात् ?
यागं कुर्यादिति । केनोपायेन कुर्यात् ? यागं कुर्यादिति । ईदृश्यां
विवक्षायां सौर्यादीनि विधीयन्ते । भवति हि द्विःप्रकारस्या-
पेक्षा । तस्माद्विरोधः । येषां चार्थानां ज्ञायत एवेतिकर्तव्यता,
तेषां कर्त्तव्यत्वमात्रमुपदिश्यते । यथौदनं पचेदिति ।

नन्वयुक्तमिदम् । ओदनं पचेदित्यत्रापि तिस्र आकाङ्क्षा विद्यन्ते ।
एवं चेत्किं, केन, कथमित्यत्राकाङ्क्षायामितिकर्त्तव्यता सम्बध्यते ।
तत्र प्रत्यक्षादिना निर्दिश्यते । इह शास्त्रेण निर्दिश्यते । आ-

काङ्क्षात्रयं तु तुल्यम् । अत ओदनं पचेदिति केवलं निर्दिश्यते ।
 फलेनायं तु ग्रन्थः । पचेदित्येतावत्स्यपि निर्दिष्टे केन, कथमिति
 ज्ञायते एवेतिकर्तव्यता विधेः । यत्रेतिकर्तव्यता समीपे नाम्नायते
 तत्र कथंभावस्य साकाङ्क्षत्वात्कस्यापि सम्बन्धिन्या इति-
 कर्तव्यतया भवितव्यम् । यथा विश्वजित्किमंशसाकाङ्क्षत्वात्
 फलमनुवक्ष्यते, एवमिहापि । इदं सूत्रमुत्तरविवक्षार्थम् । न्याया-
 देवैतत् ज्ञायते भवितव्यमिति ।

इदं तु चिन्त्यम् । किमसौ लौकिकी वैदिकी चेति । अपि
 च न्यायपूर्वत्वात्कथमत्र प्रयाजाश्च कृष्णलहोमश्च शक्यः
 कर्तुमिष्युगपच्छक्या अभिधातुम् । भिद्यते हि तथा वाक्यम् ।
 एवं तर्हि न प्रयाजार्थं वक्ष्यति । प्रयाजेषु कृष्णलहोमं विधा-
 स्यति । न चासत्सु प्रयाजेषु कृष्णलहोमः शक्यः कर्तुमिष्यर्थात्प्र-
 याजान्करिष्यतीत्युक्तमिदम् । विशिष्टविधाने न भवति वीप्सा ।
 यथा ग्रामो रमणीय इति नानवगतं ग्रामार्थं वीप्सा,
 एवमिहाप्यनवगतो ऽत्र प्रयाजार्थः, विधेयत्वात् । त-
 स्मादन्यथा सूत्रं वक्ष्यते । प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीत्यु-
 पपद्यत एव । गुणविधिः वीप्सा लिङ्गस्य कथंभावाकाङ्क्षायां
 यत्रेतिकर्तव्यता नाम्नायते तत्र कथंभावस्याव्यावृत्तत्वा-
 द्बोदनासदृशं वाक्यं बुद्धानुपस्थापयति । तद्वाक्यमवबोधितं
 वाक्यार्थमवबोधयति । स च वाक्यार्थः फलकरणेतिकर्तव्य-
 तायुक्तस्तत्र फलकरणेनाकाङ्क्षितत्वाच्च सम्बध्यते । इतिकर्त-
 व्यता त्वपेक्षितत्वात्सम्बध्यते । उपमितलक्षितप्रापणेन सादृश्यं
 च वैदिकेनैव भवति; न लौकिकेनेति ।

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिका-

मात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥

चोदकनामधेययोर्बलाबलं चिन्त्यते । तत्र चोदको बल-
वान्नामधेयात् । कुतः फले विधीमान इतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति ।
गणश्च फले विधीयते । अतो गणत्वसामान्याद्वादशाहिको
विध्यन्तः । अथ वा चोदकेभ्यो यदधिकं ज्योतिष्टोमाद्धर्मज्ञा-
तमाप्नोयते तदपेक्षा गौरायुरिखेवमाद्याः संज्ञाः प्रकर्तव्याः ।
इहाऽपि नामधेयं श्रूयमाणं नास्ति । शिष्टान्धर्मानतिदिशति ।
अथ वा तत्राधिकधर्मागमानामधेयं भविष्यति । अस्मिन् पक्षे
नामधेयं नातिदेशकम् ।

न वा क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥

उत्पद्यमानमेव कर्माकाङ्क्षात्रितयसम्बद्धमुत्पद्यते । तत्रा-
ऽस्मिन् वाक्ये नामधेयं श्रूयमाणं लक्षणया शक्नोतीतिक-
र्तव्यतामवगमयितुमात्मीयाम् । चोदकस्तूपमितलक्षितप्रापणे-
नावगमयति । तत्र न किञ्चित् प्रत्यक्षम् । यागसामानाधिक-
रण्याच्च । यागनामधेयमिदं न धर्माणाम् । यदप्यधिकसामा-
न्यादिति, तन्न किञ्चित् । क्रतुलक्षणा दोषः ।

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥

गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहरिखेवमादिर्मुख्यं वा
ऽपूर्वचोदनाल्लोकवद्विखेवमन्तो युक्तो ग्रन्थः । प्रायणीयशब्दो
योगिकत्वान्नातिदेशक इति । तस्मात्कुतो ऽत्र द्वादशोपस-
त्त्वाप्राप्तिः ? अतः प्रायणीयातिरात्रयोरुभयोरपि ज्योतिर्विध्यन्त
इति । भूयसां स्यात्स्वधर्ममिति नेदं पूर्वपक्षसूत्रम् । किं त-

हि ! यत्र बहूनामल्पानां च धर्मविरोधस्तत्र भूयोऽनुग्रहः ।
 यत्र तुल्यसङ्ख्यानि तत्र मुख्यं वा ऽपूर्वचोदनाल्लोकवदिति ।
 न न्यूनसङ्ख्यत्वेन कारणमेव भूयांसि समर्थं बाधितुम् । तस्माद-
 न्यथा ऽवर्ण्यत । भूयसामत्र द्वादशाहिको विध्यन्तः, अल्पाना-
 मैकाहिकम् । तत्र भूयसामनुग्रह इत्यधिकप्रवृत्त्या लिङ्गव-
 र्शनं सिद्धम् ।

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेश इति । एकस्मिन् कर्मणि ये धर्माः समास्नायन्ते ते सर्वकर्मस्वतिदिश्यन्ते, उताहो नैकस्मात्सर्वकर्मस्वतिदेशः ? एतस्मिन् ग्रन्थार्थे न्यायो न विरुद्धयते । परस्तु ग्रन्थो न सम्बध्यत इतरेण । यद्येकस्यां विकृतौ सर्वधर्मातिदेश इत्ययं पक्ष आश्रितः स्यात्तदेवमुत्तरं युज्यते । एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीकृते द्वितीयस्य प्राप्तिर्नास्ति । अथैकस्मिन् कर्मणि सर्वधर्मातिदेश उताहो नैकस्मादिति । सर्वकर्मधर्मातिदेश इत्ययं पक्षो निराकृतः । अथ कस्मादुभे इतिकर्तव्यते न प्रवर्तते ? मिथोविप्रतिषेधादिति सूत्रेण निराकृतोऽयं पक्षः । एकया निराकाङ्क्षीकृते द्वितीया न प्रवर्तते । प्रमाणाभावात् । तस्मात्सर्वधर्मातिदेश इति निर्मूलोऽयं पक्षः । ईदृशः संशयो युक्तः—किमनियमेन यस्य कस्य चित्सकाशादितिकर्तव्यता प्रवर्तते, उतास्ति कश्चिन्नियम इति । तत्रानियम इति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु नियमेनैव । अथ विशेषलक्षणमिष्येतस्मान्नियमेन प्रवर्तत इत्यर्थः । विशेष इत्यसाधारण्यमुच्यते । यदि वा नियमेन ततोऽसाधारण्यं न स्यात् । असाधारण्याभावाच्च विशेषो न स्यात् ।

अथ वाऽन्यः सूत्रार्थः । विशेषाद्विशेषस्य धर्माः प्रवर्त-

न्ते । कतरस्मात्कतरस्येत्यत आह—यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादि-
ति । संशयस्तु नैव कार्यो ऽस्मिन् पक्षे ।

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषेण संयोगो ऽनु-
भूतपूर्वः । संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमान इतरमनुमानाद्बुद्धौ
सन्निधापयतीत्युक्तो ऽयं ग्रन्थः । यथा ऽग्निधूमयोः सम्बन्धे
ऽवगते धूमो दृश्यमानो ऽग्निमनुमापयत्येवं निर्वापादयो न
शक्नुवन्त्यनुमापीयतुम् । न चामीषां प्रयाजादीनां च सम्बन्धो
ऽस्ति । प्रधानेनैव सहामीषां सम्बन्धः । परस्परसम्बन्धो नास्ति
तेषां प्रमाणम् । यत्र निर्वापादयो न श्रूयेरन् तत्राग्न्यन्वाधाना-
दीनामवबोधो न स्यात् । यथा धूमाभावे ऽग्न्यवबोधाभावः,
एवमिहापि ।

अथोच्येत, कर्मास्माभिरितिकर्तव्यायुक्तं फलसाधनं दृष्टम् ।
इदमपि कर्म । तस्यापीतिकर्तव्यतया भवितव्यम् । उच्यते ।
अनुमानादितिकर्तव्यतासद्भाव उक्तः । स चाग्नेयात् प्रवर्तते
इति नैतद्विषयमनुमानम् । अथोच्यते येनैकदेवस्य फलं सा-
धयतो ऽग्न्यन्वाधानादि दृष्टमयमपि चैकदेवत्वत्वादस्य भवित-
व्यमग्न्यन्वाधानादिभिरिति । तत्र देवदत्तस्य प्रयोजनं साध-
यतस्ते एव प्राप्नुवतः त्वदीयेन । किञ्च फलवतो ऽङ्गं प्रयाजा
दृष्टा अग्निहोत्रस्याऽपि फलवत्त्वात्तस्य स्युः । तस्मादनुमाने-

१ अत्र मध्ये—एवं सति दर्वीहोमानामपीतिकर्तव्यता । अथो-
च्येत, यदेकदेवतं सत्फलसाधनं पुरोडाशद्रव्यकं वा तदितिकर्त-
व्यतया युक्तं दृष्टम् । इहाप्येकदेवतत्वात्पुरोडाशद्रव्यकत्वाच्चैतिक-
र्तव्यतया भवितव्यम्—इति पुस्तकान्तरे अधिकः पाठः ।

नेतिकर्त्तव्यतायां बहुसमञ्जसम् । अत उपमानेन धर्मप्राप्तिः ।
यजेतेत्युक्ते किं, केन, कथमित्याकाङ्क्षात्रयं भवति । तत्र किं,
केनेति फलकरणाभ्यां निराकाङ्क्षीकृते कथमित्यव्यावृत्तायामा-
काङ्क्षायां संनिधाने ऽनाम्नानादितिकर्त्तव्यतायास्तुल्यं वाक्यं
बुद्धौ सन्निधीयते । तत्सन्निधापितमात्मीयमर्थं सन्निधापयति ।
अर्थद्वारेणाऽन्यन्वाधानेतिकर्त्तव्यता ऽनुषज्यते । एवं चेद्यत्र
सादृश्यं तत्र धर्माः प्राप्यन्ते । असति सादृश्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः ।
ननु चैवमाकाङ्क्षायामुत्पन्नायामितिकर्त्तव्यता सन्निधाने नास्ति ।
तस्माद्भ्रान्तिराकाङ्क्षेति तदा ऽसौ भ्रान्तो भवति । प्रकृतावप्या-
काङ्क्षासद्भावे इतिकर्त्तव्यतासम्बन्धः । एवं चेत्प्रकृतिविकृ-
त्योर्न कीञ्चिद्विशेषः ।

कृत्स्नविधानाद्वा ऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रं भाष्यं चोभयमप्ययुक्तम् । न ज्ञायते कियत्येति-
कर्त्तव्यतया निराकाङ्क्षीकृता भवतीति । अथोच्यते, सन्निधाने
एको द्वौ बहवो वा पदार्थाः समान्नायन्ते तावत्या निराका-
ङ्क्षीभवति । एवं सत्युपहोमादिति निराकाङ्क्षीकृतत्वादतिदेशो
न प्राप्नोति । तत्रैवं वर्णयन्ति—उपहोमाः प्रयाजानुयाजमध्ये
श्रुतास्तत्सम्बद्धपदव्यवाये ऽपि कथंभावनियन्त्रता एव गृह्यन्ते ।
एवं वर्ण्यमाने यत्रापूर्वमङ्गं प्राकृतेनासंबद्धं श्रूयते तत्र तेनैव निरा-
काङ्क्षीभवति । कृत्स्नविधानताकृतत्वादतिदेशो न प्राप्नोति । न चे-
ष्यते । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । कथमित्याकाङ्क्षायां यत्र सन्निधावा-
न्नाम निराकाङ्क्षीकरणक्षमं तत्र तेनैव निराकाङ्क्षत्वादवति कृत्स्न-
विधानता । इह च सन्निपत्तोपकारकाः सर्वे आमन्त्रायमाना निरा-
काङ्क्षीकरणसमर्थाः । उपहोमादिषु सन्निपत्तोपकारकाभावात्कृ-
त्स्नविधानता नास्ति । तस्मात्तत्राकाङ्क्षा सन्निवर्तते । अथ वा

सादृश्येन विध्यन्तो नियम्यते । न च सोमस्य दर्शपूर्णमा-
साभ्यां सादृश्यमव्यक्तचोदनत्वात् । अनुत्पत्तिवाक्ये सो-
मेन यजेतेत्यव्यक्तचोदनः । प्रयोगवाक्ये तु देवतानां विद्यमा-
नत्वाच्चक्तचोदनः ।

उच्यते । ग्रहणे देवताश्रवणं न यागे । प्रस-
ङ्गाच्च यागं निवर्तयति; न तु तासामङ्गं प्रति तादर्थ्ये प्रमाण-
मस्ति । कथं ? क्रत्वर्थाद् ग्रहणेन देवताः संयुक्तास्ता यागम-
भिलषन्ति । यागो ऽपि देवताभिलाषी । तयोः सम्बन्धो ऽर्थाद्ग-
विष्यति । यागो ऽपि द्रव्यं गृह्णन् तदाश्रितां देवतां गृह्णाति ।
यथा प्रणयनं क्रत्वर्थमात्मनिवर्त्तकं साधनमपेक्षमाणं गोदोहने पु-
रुषार्थं गृह्णाति गोदोहनमपि पुरुषार्थं सदाश्रयमपेक्षमाणं प्रणयनं
प्रसक्तं गृह्णाति । यथा तत्सम्बन्धः एवमिहापि । तस्मात्तादर्थ्या
देवताभावः । एवं चेदव्यक्तचोदनः । अत आह सूत्रकारः—
अव्यक्तासु तु सोमस्येति ।

ननूपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्ये देवताभावादव्यक्तता । उच्य-
ते । मन्त्रवर्णात्तत्र देवतायास्तादर्थ्याच्चक्तचोदनः । अतः साद-
र्याभावादपूर्वं कृत्स्नविधानादिति यदाम्नायते धर्मजातं तेन
निराकाङ्क्षत्वादर्थप्राप्तं न गृह्णाति ।

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्व-

यस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥

सौदर्थ्ये करणस्य प्रसप्तत्वात् करणान्तरस्याऽप्रवृत्तिः । आ-
नुमानिकत्वादितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामितिकर्तव्यता ऽतिदि-
श्यते । न च फलमितिकर्तव्यता यावज्जीविको नियमः कर्तृध-

र्मसु पुरुषार्थत्वान्नातिदिश्यते । फलेन व्याप्यमानो यः कर्ता स नाऽतिदिश्यते । तेनांशेनान्यत्र प्रधानत्वात्क्रत्वर्थः । यः पुनर्यजे-
तेत्यत्र कर्ता स क्रतुं निर्वर्तयतीति क्रत्वर्थः, सो ऽतिदेशात्मा-
प्रोति । किन्तु यत्र बहवः कर्तारः श्रूयन्ते तत्र तावदानुमानिको
नातिदिश्यते । यद्येकसङ्ख्यास्तत्राप्यनुवादो ऽतिदेशः । त-
स्मादर्थालाभात्कर्तुरनतिदेशो गुणभूतस्यापि । समुदायः क-
रणपरिच्छेदेनोपकृतवान् । स इह परिच्छेद्याभावान्नातिदेश्यः ।
समुदायं च गृह्यता ऽऽग्नेयावयः कार्याः । ते तु क्रियमाणाः स्वर्ग-
साधयेयुः । तथा सति यथाश्रुतफलव्याघातः । अथोच्येत स-
मुदायं गृह्यन्नान्तरीयकतया ऽऽग्नेयादीन्करिष्यति न फलसा-
धनत्वेन । उच्यते । समुदाय एषां गुणभूतः । न च गुण आकृ-
ष्यमाणो गुणिनमाकर्षति । अतादृश्यात् ।

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥

यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । न च गोदोहनादीनां क्रत्वर्थता ।
अपि वा ऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २५ ॥

गोदोहनादि पुरुषार्थत्वाच्चमसं विकृत्य निविशते । खदि-
रस्तु क्रत्वर्थत्वान्न कश्चिद्विकरोति । एवं चेत्खदिरः प्रवर्तते
एव । तस्मिन्प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामो ऽपि प्रवर्तते इत्येतद-
युक्तम् । यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । वीर्यकामो यदि खदिरार्थः
ततः खदिरे प्रवर्तमाने तदाश्रितत्वात्प्रवर्तते । स च विपरीतः
खदिरस्तदर्थः । खदिरः पुरुषार्थत्वान्न प्रवर्तते इति चेत् ? उ-
च्यते । येन रूपेण क्रत्वर्थस्तेन प्रवृत्तिरिष्यते न द्वितीयेन ।

एककर्मणि विकल्पो ऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

सौर्ये आग्नेयादुपमितलक्षितप्रापणेनेतिकर्तव्यतां गृह्णाति । आग्नेयस्य च पौर्णमास्याममावास्यायां च विद्यमानत्वात् अश्व-
क्यमवधारयितुम् । किं पौर्णमास्येतिकर्तव्यता प्रवर्तते उता-
ऽमावास्या ? तस्मादगृह्यमाणविशेषणत्वाद्विकल्पः । आसन्नानि
हवींष्यभिस्मृशतीति हविरभिर्मर्शने मन्त्रस्य करणत्वाद्विकल्पः
प्राप्तः । यद्यपि कालकृता व्यवस्था हविरन्तरवशेन प्रकृतौ
जाता तथा ऽपि विकृतावशक्या व्यवस्था कर्तुम् । नैतत् ज्ञा-
यते सौर्ये कतरस्याग्नेयस्य धर्मः प्रवर्तते इति । तस्मादाग्ने-
याविशेषाद्विकल्पः । प्रथमे पादान्ते ।

मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

तदिति सर्वनाम्ना एकवचनान्तेन यत्परामृश्यते तदेवतास-
म्बन्धीन्यवघातादीनि परामृश्यन्ते । यदि च परामृश्येरैस्तानीति
बहुवचनं स्यात् । यदि वा तत्तदिति वाक्यत्रयाभिर्देशः । तस्मा-
न्नाधानादीनां परामर्शः । यदि वा एतानि परामृश्य देवतायां स-
म्बन्धेरन् प्राजापस्त्वानीति बहुवचनमभविष्यत् । अतः सर्वनामैक-
वचनान्तेन संसृष्टमिति संसृज्य परामृश्य देवतासम्बन्धः । तत्रैवं
वर्णयन्ति—सर्वनामनिर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम् । द्रव्याणि च निर्दि-
ष्टानि । संसर्गः निर्दिष्टेन बहुवचनाभावः कथं ? प्रातिपादिकविरो-
धादविवक्षितं पाशवत् । अथ वा गुणत्वाद्यद्यत्परामृशति तदीयं
लिङ्गं सङ्ख्यां च भजते । तस्य चैकैकस्य परामर्शादिकवचन-
मविरुद्धम् । सखामपि वीप्सायां वीप्सा कार्ये वर्तते । संसृष्टमि-
त्येकप्रधानत्वादनूद्यते । प्राजापसमित्येकदेवताभिप्रायेणैकवचनम् ।

इदमपि न शोभनं सन्निहितस्य प्रातिपदिकार्थस्य वा-
चकम् । अतो यत्र नपुंसकलिङ्गं विद्यते तदनेन परामृष्टव्यम् ।
प्रधानानां तण्डुलानां नपुंसकपरामर्शनिर्देशः अतो न तेन प-

रामर्शः । अयं च न्यायो ऽन्यत्राप्यभिहितः । लिङ्गविशेष-
निर्देशात्समानेषु प्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वादिति पुल्लिङ्गं न मेष्ट्या
सम्बध्यते स्त्रीत्वात् । एवमिहापि संसृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गेनास्य
सम्बन्धः । तस्य चैकत्वादेकदेवतासम्बन्धे एकवचनं न विरुध्यते ।
अत एको यागः । मधूदके द्रवसामान्यादिति विरोधे धर्माणां
भूयस्त्वेन धर्मनियमं वक्ष्यति । तेन सिद्धेनेवमधिकरणमारभ्यते ।
किमाज्याद्धर्मप्राप्तिरुत सामायादिति ।

अथ द्वितीयः पादः ।

अन्यतरतो ऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कु-
ण्डपायिनामयनस्य चतद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥ २९ ॥

यत्रातिरात्रो ऽन्ते दृश्यन्ते सो ऽहीनः । अत्रान्ते ऽतिरात्रः ।
तस्मादहीनत्वम् । एवं चेदहीनो विध्यन्ते ।

सत्रे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥

अध्येतारः सत्रमिदं स्मरन्ति । न चेदृग्वचनमस्ति यो-
न्यतरतो ऽतिरात्रः सो ऽहीन इति । उपायलिङ्गेन च सत्रलि-
ङ्गेन सत्रत्वम् ।

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

नानाहानि वा सङ्घातत्वात्प्रवृत्तिलिङ्गेन चोदनात् ॥४॥

सन्ति तत्र चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशाहिकानि चत्वारि तान्यनूद्य त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते इत्येतदयुक्तम् । जनकसमूहात्रेण यजेतेति प्रयोगचोदनेयम् । प्रयोगश्चोत्पत्तिर्न सज्यते । अहःशब्दो योगविशेषवचनोऽश्रुतमपि विशेष्यमनुमापयति । नेदं विशेषणं यागमन्तरेण सम्भवति यथा वक्ष्यातीन्द्रमनुमापयति । बहुवचनादनियतबहुत्वे चत्वारितीति नियम्यते । तेषां त्रिवृत्त्वमग्निष्टोममुखत्वं च विधीयते । ननु चत्वारि त्रिवृत्त्यहानि भवन्ति । अत उत्पन्नानि जनकसमूहात्रेण यजेतेति फले विधीयन्ते । पर्वपक्षे त्रिवृत्त्वेन लिङ्गेन प्रथमस्याऽहो विधातुः चतुर्ष्वपि सिद्धान्ते यागानां गुणः सङ्घातः । ततो येन गुणेन नानान्हा यो धर्मः सो ऽतिदिश्यते । सङ्घातसामान्यात्रिवृत्त्वं पुनरङ्गावस्थितं तद्वहिरङ्गत्वादु दुर्बलम् । एवं वर्णितमधिकरणम् । यथा भाष्यकारेण वर्णितं तथा बहवो बोधाः कथं चत्वारितीत्यनूद्य त्रिवृत्त्वं विधीयते । न च समूहात्रे चत्वारि सन्त्यविधीयमानत्वाद् चतुर्णां यान्यनूद्येरन् । अभ्युपेत्य ब्रूमः । सन्तु वा चत्वारि तत्राग्निष्टोममुखानीति द्वितीयो गुणो विधेयः । तत्र वाक्यं भिद्येतेति सिद्धम् ।

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

यज्ञकर्म प्रधानं, तद्धि चोदनाभूतं, तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

ननु दशमानन्तरमूहश्चिन्तयितुं युक्तः । कुतः ? उपका-
रातिदेशं सत्युहोऽवकल्पते । शास्त्रातिदेशे सत्युहाभावः । यथा
प्रकृतावन्यन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तानि गृहीत्वा कथ-
मेतान्युपकारिष्यन्तीति । तत्र कानि चिदारादुपकारकाणि कानि
चित्सन्निपसोपकारकाणि । एवं शास्त्रातिदेशे सौट्ये पेषणं
प्राप्तम् । तद्यद्यपि प्रकृतौ दृष्टार्थं तथाऽपि शास्त्रस्यातिदृष्टत्वा-
द्दृष्ट उपकारः कल्पनीयः । पेषणस्य प्रयाजादीनामिव । एव-
मेवाग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तस्मादष्टमानन्तरं दशमश्चिन्त-
नीयः । बोधकार्यापक्ष्यर्थलोपादिभिः स्थिते ततो नवमव्यापारो
युक्तः । सत्यम् । किन्तु सप्तमेऽतिदेशसद्भावे उक्तः । आग्ने-
यात्सौट्यं इतिकर्तव्यता भवतीत्यष्टमे विशेषातिदेशः । नवमे
सौट्यं इतिकर्तव्यतायां प्राप्तायां किमविकृतः प्रयोक्तव्य उत
विकारोऽपीत्यनेन प्रसङ्गेन नवमो दशमव्यापारमनुमन्यमान
एवोत्तिष्ठति । विधेः प्रकरणान्तरमिति सूत्रं नवमाक्षेपेणैवाऽऽर-
भ्यते । तस्मान्नवमदशमयोरपि वाऽभिधानैः संस्कारद्रव्यमित्य-
नेन सद्भावः । तेनाष्टमानन्तरं नवम आरभ्यते ।

त्रिविधश्चोह इत्येतद्व्युक्तम् । कथम् ? ऊहो नाम वितर्कणा ।
सा चैकरूपा मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणा सैव सा, न तस्याः

कश्चिद्विशेषः । सामग्रहणाऽऽनर्थक्यं च । मन्त्रग्रहणेन संस्कार-
ग्रहणेन चोपात्तत्वात् । अत्र वर्णयन्ति । नैव वयसूहभेदं प्रति-
जानीमः । किन्तु विषयमस्य निरूपयामः । एषु त्रिषु वक्ष्य-
माशेषु सभवतीति । तस्माद्विषयभेदः प्रदर्श्यते; न तूहभेदः ।
यजिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये विधीयमानाः सर्वत्र भवितु-
महन्तीति को ऽभिप्रायः ? करणानुग्राहिणीतिकर्तव्यता । तेन
चापेक्षिता । तस्मात्करणमुद्दिश्य तत्रेतिकर्तव्यता विधीयते ।
उद्दिश्यमानस्य च विशेषणमविवक्षितम् तस्माद्यागमात्रविधा-
नं वाक्येन ।

अत्र चोद्यते । यागः फले विधीयमानत्वादुपादेय इति-
कर्तव्यतां प्रति बोद्दिश्यमानः । सकृदुच्चारिते चोपादीयमानो-
द्दिश्यमानत्वे न सम्भवतः विवासाभेदात् । तस्माद्वाक्येनेतिक-
र्तव्यतासम्बन्धो न घटते ।

उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतीदं
यागोत्पत्तिं न विदधाति । यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो भव-
तीत्येवमादिभिर्यागोत्पत्तेर्विधीयमानत्वात् । फलसम्बन्धमपि
करोति । उत्पत्तिवाक्येन कृतत्वात् । विश्वजिन्न्यायेन
परिक्षेपादितिकर्तव्यतासम्बन्धार्थं यथा ऽध्वर्युर्गृह्णति दी-
क्षयित्वा ब्रह्माख्यं दीक्षयतीति न दीक्षा विधीयते, नासौ य-
जमानस्य । न वा ऽध्वर्युः कर्ता सर्वस्य, चोदकेन प्राप्तत्वात् ।
किं ताह ? दीक्षाक्रमो ऽनियमेन प्राप्तः सन्नियम्यते । एवमन्य-
त्राऽपि यागमनूद्य धर्मा विधीयन्ते । उद्दिश्यमानस्य विशेषण-
मविवक्षितम् । तस्माद्यागमात्रे धर्मप्राप्तिरितिभिप्रायः । अपूर्व-
प्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीय-
विशेषापक्षे भविष्यन्ति । तस्मात्तत्रोद्दिष्टो भवतीति । को

अभिप्रायः ? भाव्यमानेन करणेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । न च याग इतिकर्तव्यतया विना न सिध्यतीति निर्वातोपाय-
त्वाद्यागस्य लोके तेन विशिष्टो भाव्यो विशिष्टेन करणेन
भाव्यते इति न धर्माणां करणेन सम्बन्धः । अरुणाधिकरण-
न्यायेन तु करणेतिकर्तव्यतयोः सम्बन्धः । तस्माद्ये दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे परिगृहीता धर्मा न ते अन्यत्र सन्ति प्रमाणाभा-
वात् । तत्र विकृतौ भाव्यं ब्रह्मवर्चसं तस्य तत्प्रत्यक्षं वाक्य-
विहितं करणं भाव्यमानं धर्मानाकाङ्क्षति करणानुग्रहद्वारेण ।
न च सन्निधाने धर्माः सन्ति । तस्माच्चोदनासामान्यादाग्नेय-
धर्माः सौर्ये ऽतिदिश्यन्ते । साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य । तत्र
चैषा वचनव्यक्तिः । यथा ऽऽग्नेय उपकृतं तथा सौर्ये ऽप्युपकर्त-
व्यम् । आग्नेये च मन्त्रेण भाव्यमानस्य देवता प्रकाशिता । इहा-
ऽपि तथैव प्रकाशयितव्या । न चोहादृते शक्यते प्रकाशयितुम् ।
तस्माद्दृष्टः कर्तव्य इत्ययमभिप्रायः । न चैतत्सप्तमे गत उ-
च्यते । यज्ञकर्मप्रधानमिषनेनावयवेनापूर्वार्थान्प्रयुङ्क्ते धर्मान् ।
अथ वा परार्थान्भिन्ने जुहोतीतिवत् । यथा भेदनस्य प्रयोज-
कत्वे सत्यपि न भेदनार्थो होमः; किं तु ऋत्त्वर्थ, एवमिहाप्य-
पूर्वं तु प्रयोजकं यागार्थाश्च धर्माः । एतेनापि प्रकारेण स-
प्तमे प्रतिप्रकरणं नियताधर्मा इत्युहस्त्वपूर्वार्थतामन्तरेण
न सिध्यति ।

अत्र चोच्यते । ये दर्शपूर्णमासार्था धर्मास्ते सौर्ये न सन्ति ।
तस्मात्तत्रापट्टित्तिरेव धर्माणां प्राप्नोति ।

उच्यते । वैकृतस्य वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वादतिवेशेन वा ऽनुष-
ङ्गेन वा प्राकृतैरङ्गैः सम्बन्ध इति तस्मादपूर्वार्थता प्रतिपाद्योद्दि-
श्ये । अथ वा सप्तमे ऽपूर्वार्था धर्मा इति स्थितम् । तेषामपूर्वार्थता

प्रकरणेन । तच्च प्रकरणमसंयुक्तानां ग्राहकं ये श्रुतिलिङ्गवाक्यैः संयुक्तास्तान् गृह्णाति संयुक्तत्वादेव । तस्मात्ते ऽपूर्वार्था न सम्भवन्ति । दर्शपूर्णमासाधिकारे च पाठात्संयुक्तानामपि प्रकरण एव निवेशः । अनेनाऽपि प्रकारेण सप्तमाष्टमयोर्न किं चिदनुपपन्नम् । ऊहे तु यद्यपूर्वार्थं प्रोक्षणं भवति तथा सति नीवारेषु तन्न प्राप्नोति । तस्मात्सन्निपत्योपकारका ये धर्मास्तऽप्यपूर्वार्था इति नवमे प्रतिपाद्यते ऊहसिद्धये ।

अथ वा ऽन्यामेव वा चिन्तां वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते सप्तमे, नवमे निमित्तं परीक्ष्यते । किमपूर्वं निमित्तमुत याग इति । न चानिमित्ता प्रवृत्तिर्येन विचार एव न स्यात् । तत्र भाव्यमानत्वाददर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न भवति । अनेनैव कारणेन फलमपि न निमित्तम् । परिशेषाद्यागो निमित्तं निष्पन्नरूपत्वात् ।

ननु यागस्य फले ऽनुपादीयमानत्वाग्निमित्तवेलायां चोद्दिश्यमानत्वाद्विवक्षाभेदः स्यात् ।

उच्यते । दर्शपौर्णमासपदं निमित्तमकिञ्चित्करत्वात् प्रकृतयागादर्शपूर्णमासपदाभावेऽपि विधीयन्त एव तेन । यद्येतन्निमित्ततां न प्रतिपद्येताऽनर्थकमेव स्यात् ।

ननु सप्तम्यन्तं निमित्तं भवति । भिक्षे जुहोतीति तृतीयान्तं चेदम् ।

उच्यते । निमित्तफलहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । अपि चोद्दिश्यमानत्वात्करणविभक्तेरविवक्षैव । तस्माद्विकृतावपूर्वमस्ति दर्शपूर्णमासयोगो नास्ति । तदभावे धर्माद्यामप्यभावात् । यथा भेदनाभावे होमाभावः । सौर्ये च साकाङ्क्षत्वात्पूर्वस्यातिवेशेन वा ऽनुषङ्गवलात्प्रकृतैरङ्गैरङ्गवान् सौर्य-

यागः सिध्यत्युहाभावस्तु ।

अत्रोच्यते—अयं दोषो ऽस्मिन्व्याख्याने । आद्यभागा-
दीनामपि फलसंबन्धः स्यात्प्राकृतत्वादविशेषणात् । अपि च
वर्षापूर्वमासशब्दो लोके कालवचनः प्रसिद्धो न यागवाचकः ।
सामानाधिकरण्याद्यागवचनो भवेत् । न चैकस्मिन्नुच्चारणे
निमित्तं प्रविष्यति, सामानाधिकरण्यं च प्रतिपत्स्यते । तस्मा-
न्निमित्तमिच्छतः कालवचनः सम्पद्यत इत्ययं दोषः ।

अथोच्येत याग एव निमित्तं तत्रोद्दिश्यमानत्वाद्यागमा-
न्यस्यैवोद्देशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतौ विकृतौ च निमित्तमेकं या-
गसामान्यम् । अपूर्वं च सौट्यै विद्यते । तस्मादनेन व्याख्या-
नेन प्रकृतिविकृतयोः साधारणा धर्माः प्राप्नुवन्ति । तत्रातिदे-
शाभावः । तस्मादयमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ।

अथ वा ऽपूर्वार्था धर्मा इति स्थितं सन्निपत्योपकारका आ-
रादुपकारकाश्च प्रकरणेन प्रमाणेन । तत्र प्रकरणे ऽग्नये जुष्टं नि-
र्वपामीति मन्त्र आम्नायते । आम्नानसामर्थ्याच्च तेनोपकर्तव्यं प्र-
करणिनः । तत्र कथं खलूपकरिष्यतीति विशेषाकाङ्क्षा जायते ।
किमुच्चारणमात्रेणोत् प्रकाशनद्वारेणोति । अपूर्वदेवताप्रकाशनमा-
काङ्क्षितम् । शक्नोति चायं तत्कर्तुम् । तस्मात्प्रकाशनद्वारेणैवोप-
करोतीति । तेनाग्निं प्रकाशयन्नुपकरिष्यतीति निमित्तेन चा-
ऽस्य भवितव्यम् । तत्राग्निर्निमित्तस्य । सौट्यै चाग्निर्नास्ति । तत्र
निमित्ताभावान्मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा भेदनाभावाद्दोषस्य
निवृत्तिर्दर्शपूर्णमासयोः ।

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥२॥

नन्वपक्षादपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते हन्तिपिप्रयुक्तं प्रो-

क्षणमिति पक्षस्यानुत्थानमेव । सत्यम् । किं तु श्रुतिसिद्धवा-
क्यैरेवं संयुक्तास्ते अपूर्वार्था न सम्भवन्तीति मन्यमानः पूर्वपक्षं
करोति त्रिभिस्त्रिकरणैः ।

अत्र चोद्यते । किमुलूखलमुसलप्रयुक्तं प्रोक्षणमुतापूर्वप्रयु-
क्तमिति संशयो युक्तो न तु हन्तिर्पापप्रयुक्तमिति । कथं ? प्रो-
क्षिताभ्यामिति प्रपूर्वादुसतेर्निष्ठाश्रवणात् । निष्ठा च कर्मण्यु-
त्पद्यते । ईप्सितं च कर्म । तस्माद्यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति व्री-
ह्यर्थमेवमिहापि निष्ठाश्रवणादुलूखलमुसलार्थमेव प्रोक्षणम् ।

उच्यते । व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र व्रीह्यर्थं प्रोक्षणं भवति । प्रो-
क्षतीति भावना विद्यते । तस्याश्च भाव्येन भवितव्यम् । तत्र
कश्चिद्विक्रियमाणतया भाव्यः, कश्चित्संस्कार्यत्वेन, कश्चि-
त्प्राप्यत्वेन । व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीयासंयोगाद्व्रीहयो भाव्याः ।
केन ? प्रोक्षणेन । निष्ठान्ते पुनर्नास्ति भावना । तदभावाद्भा-
व्यमानस्याऽप्यभावः । सत्यपि कर्मत्वे प्रोक्षणमुलूखलमुस-
लार्थमिति केनोक्तं ? द्वितीयाचतुर्थ्यौ सखां भावनायामा-
त्मार्या क्रियां कुरुतः । तृतीयाद्याश्च भावनायामेव सखामा-
त्मानं क्रियार्थमेव कुर्वन्ति । अथ वा द्वितीयोद्भूतं शक्तिकर्म प्र-
तिपादयति । निष्ठान्यभूतं कथं ज्ञायते ? आह—उलूखलमु-
सले अत्र कर्मभूते । ते च कारकं कारकान्तरेणाऽत्र संयुज्य-
माने हृदयेते—उलूखलमुसलाभ्यामिति । न च द्वितीयान्तं का-
रकं कारकमन्तरेण संयुज्यते । उद्भूतशक्तित्वात् । तस्माद्यद्दू-
तशक्तिकारकं तत्क्रियां वशीकरोति; न त्वनुद्भूतशक्तिः । अनुद्-
तशक्तित्वात् । अपि च य एवमुलूखलमुसलयोः प्रोक्षणस्य च
सम्बन्धार्थं हन्तिरुच्चार्येत तत्रासन्नं वाक्यं स्यात् । तस्माद्-
न्यर्थम् । अथ वा वाक्यान्तरेण करणतया भास्ते उलूखलमुसले,

अर्थप्राप्ते वा ते अनूद्योपसर्जनार्थो विधीयते ।

अत्र पूर्वः पक्षः । वाक्यादन्तिपिष्यर्थं प्रोक्षणं प्रकरणा-
दपूर्वार्थम् । वाक्यं च प्रकरणाद्वलीयः ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-
प्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

अत्र के चिद्वर्णयन्ति । वाक्ये परिगृह्यमाणे आनर्थक्यं
प्रोक्षणस्यापद्येत । तस्माद्वाक्यार्थो बाध्यते । तत्रासंयुक्तं प-
दान्तरेण प्रोक्षणमपूर्वेण सम्भन्तस्यते । अपूर्वं चामूर्तमशक्यं
प्रोक्षितुम् । अतो ब्रीहिद्वारेणाऽपूर्वं प्रोक्ष्यते इति ।

एतदयुक्तम् । कथं ? प्रोक्षणमपूर्वेण गृह्यते । तच्च प्रया-
जवदारादुपकारं प्राप्नोति । तत्र कथं ज्ञेयमिदं संस्कारमिति ?
अथोच्येत लोके संस्कारकं दृष्टमिति, तत्र । इह शब्दलक्षणः
संस्कारो गृह्यते । न कश्चिच्छब्दः संस्कारकं प्रोक्षणमाह । प्र-
करणान्नादानादारादुपकारकं गम्यते । अपि च लोके नैका-
न्ततः संस्कारकमेवेवं कदाचिदसंस्कारकमपि स्यात् । अपू-
र्वस्य सन्निकर्षाद्वा अवदाने । अथोच्यते ब्रीहीणां श्रवणात्तेषां
भविष्यति स वाक्यसम्बन्धो भवतैव निराकृतः । एवमवहन्त्या-
दिष्वप्येते दोषाः प्राप्नुवन्त्यनेन व्याख्यानेन । तस्माद्वाक्यम-
बाधित्वा यो ऽर्थः स ग्रहीतव्यः । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्यं
भवति । प्रकरणपाठात्तण्डुलनिर्वृत्तिप्रनाड्या शक्यमपूर्वं ल-
क्षयितुम् । शक्यते च ब्रीह्यर्थं प्रोक्षणं प्रतिपत्तुम् । तत्र लक्षितल-
क्षणार्थां गृह्यमाणायां फलकल्पना न भवति । श्रुतिवृत्ते फल-
कल्पना स्यात् । तस्मात्फलकल्पनाभयाल्लक्षितलक्षणया ऽपू-
र्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ।

एवं वा । संस्कारे दीक्षणीयाख्येयो धर्मो विहितः
स परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतः ? परमापूर्वप्रयुक्तत्वादीक्षणीयायाः ।
तस्माद्यस्तत्र धर्मो विहितः स प्रोक्षणावत्परमापूर्वप्रयुक्तो; न स्व-
रूपप्रयुक्तः । दीक्षणीयाद्यर्थेन यो धर्मः संयुक्तः स परमापूर्वा-
र्थः । कुतः ? दीक्षणीया ऽऽत्मीयमपूर्वं लक्षयति । तेन धर्माणां
सम्बन्धः । आस्मिन्पक्षे लक्षणा । यदा तु दीक्षणीयापूर्वं पर-
मापूर्वं लक्षयति तदा लक्षितलक्षणाया धर्माणां सम्बन्धः । त-
स्माच्छ्रुतिर्ब्रवीति लक्षितलक्षणापेक्षया ।

अथ वा ऽङ्गं सम्बन्धादाङ्गनं शक्नोति लक्षयितुम् । ते-
नाङ्गिसम्बन्धे लक्षणा । अङ्गसम्बन्धे तु श्रुतिः । पूर्वपक्षे त्रै-
धातव्या दीक्षणीया भवतीत्यागनावैष्णवकार्यपक्ष्या तद्धर्मै-
र्युज्यते । यथा नीवाराः प्रोक्षणेन । सिद्धान्ते त्वागनावैष्णा-
वापूर्वप्रयुक्ता धर्मास्त्रैधातव्यायां न भवन्ति । अपूर्वान्तरं हि
तत् । न चापूर्वान्तरमपूर्वान्तरधर्मान्युह्यति । अनुपपन्नमिदं
प्रयोजनम् । कथं ? त्रैधातव्या दीक्षणीया भवतीति सामाना-
धिकरण्यम् । तत्र यदि मुख्यवृत्ते द्वे अपि पदे गृह्येयातां सा-
मानाधिकरण्यं नोपपद्यते । तस्मादेकमत्र गौणं पदमन्यन्मु-
ख्यम् । तत्र प्राथम्यादविरोधाच्च त्रैधातव्यं मुख्यम् । दीक्ष-
णायाशब्दस्वात्मीयं क्रतूपकारं लक्षयति । तस्मिंश्चक्षिते त्रैधा-
तव्या विधीयते । सा विधीयमाना तत्कार्यपक्षत्वात्तद्ध-
र्माश्चभते । तस्मादुभयोः पक्षयोस्तुल्या धर्मप्राप्तिरिति ।

अथोच्येत-त्रैधातव्या दीक्षणीया भवतीत्यनेन त्रैधात-
व्याया यत्कार्यं तन्निवार्यं दीक्षणीयाकार्यं प्रतिविधीयते ।
तच्च दीक्षणीयाकार्यमात्मीयैरेव धर्मैरात्मीयेन चापूर्वेण त्रैधात-
व्यां भावयिष्यति; न दीक्षणायाधर्मान्प्राहयिष्यति सिद्धान-
्तवादिनः ।

तत्र । पूर्वप्रश्ने ऽपि यदि दीक्षणीयाकार्ये त्रैधातव्या वर्तते तथा सत्तात्मीयैरेव धर्मैस्तत्कार्यं साधयिष्यति । अथ न वर्तते, सुतरामात्मीया धर्मास्तस्याः । अपि च परमापूर्वप्रयुक्तार्यामपि वाङ्मयमस्य प्रकृतावाग्नावैष्णवो विशिष्टं द्वारमभूत् । तच्चेह द्वारं नास्ति । तस्मान्नास्ति वाङ्मयमः ।

नन्वेनेन न्यायेन नीवारेषु प्रोक्षणं न प्राप्नोति । उच्यते । सत्यं विशिष्टं द्वारं प्रोक्षस्य ग्रीह्य इति । इयांस्तु विशेषः—ग्रीहयो दृष्टेनोपकुर्वन्ति, नीवाराश्च तत्कार्यं प्रत्यक्षं साधयन्तो दृश्यन्ते । तत्र कार्यार्पण्या धर्मप्राप्तिर्युक्ता । इह त्वदृष्टं द्वारं तस्य कार्यं वर्तत इति नास्ति प्रमाणम् । अथ वा दूरादेवेदं भ्रष्टं प्रयोजनमिति । कथं त्रैधातव्या यादृश्येवोत्पन्ना तादृश्येव चोद्यते ? त्रैधातव्याशब्देन सैव विपरिवर्तते आख्याताभावात् । कर्मान्तरमपि न भवति । तस्माद्यादृशी तत्र विज्ञाता तादृश्येवाऽत्र कर्तव्या । यद्यपि च कर्मान्तरं स्यात्तथा ऽपि नाम्ना धर्मान्पृच्छीयान्न चोदकेनेति ।

फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥

दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तो वाङ्मयमो न परमापूर्वप्रयुक्त इति पूर्वाधिकरणापवादो ऽयम् । दीक्षणीयासिद्धान्तेनैव फलदेवतयोश्चेत्यत्र पूर्वपक्षः । अग्निस्वरूपप्रयुक्तो ऽयं मन्त्रः । स्वर्गप्रयुक्तसिक्केन ह्यत्र विनियोगः सामर्थ्यं च । सिक्कस्वरूपे च मन्त्राणां सामर्थ्यं नापूर्वीयस्वरूपे । लक्षणा हि तथा स्यात् । न च प्रकरणवक्षेन सिक्कबाधो युक्तः । तेन कामं वाक्यं प्रकरणेन बाध्यतां, लिङ्गं ततो बलवत्तरं न ततो बाधितं युक्तम् । तेन यथा वाङ्मयमो ज्योमिष्टोमार्थदीक्षणीयार्थस्तथा मन्त्रो ऽपि ।

अथ वा ऽयं मन्त्रः स्वसामर्थ्येनाग्निप्रकाशकः । तत्र यो यो ऽग्निः स सामर्थ्याविशेषात्प्रकाशनीयः । एवं प्रकरणबोधं सामर्थ्येन मन्यमानः पूर्वेपक्षमारभते । प्रोक्षणवत्तत्तरम् ।

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

अत्र यागो देवताराधनार्थ इति मन्यमानः पक्षं परिगृह्णाति । न भाव्यमानार्थो यागः । किं तर्हि ? देवताराधनार्थः । कुतः ? तद्धितशब्दादग्निर्देवतास्येति । तत्राग्निदेवताशब्दावस्यशब्दस्य विशेषणम् । अस्य शब्दश्च द्रव्याभिधायी, इतरौ तद्विशेषणम् । तद्रव्यं यद्यग्न्युद्देशेन दीयते, एवमग्निशब्दो ऽस्य विशेषणं भवति; नान्यथा । यदा च द्रव्यं प्रदीयते तदा ऽग्निः सम्प्रदानं भवति । सम्प्रदानं च कर्मणो ऽपि प्रधानतरम् । यजतिक्रियया द्रव्यमाप्यते, द्रव्येण च सम्प्रदानम् । तस्मादग्न्यर्थो यागः । यथोपाध्यायाय गां ददातीति । अपि च देवपूजायां यजिर्वर्तते इति स्मरन्ति । तस्माद्यजेत स्वर्गकाम इति यागेन देवतामाराधयेत्ततः स्वर्गो भविष्यतीति ।

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद् गुणत्वे

देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥

यजेत स्वर्गकाम इति यजेतेत्यस्योत्तरार्धात्तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र प्रथमं तावद्भाव्यमानमाकाङ्क्षति, भावयेत्किमिति । तत्फलपदेन निराकाङ्क्षीक्रियते । तद्भाव्यमानं केन भाव्यत इति द्वितीयामाकाङ्क्षां पूर्वार्धो निराकाङ्क्षीकरोति । कथमिति तृतीयामाकाङ्क्षामग्न्यन्वाधानादीनि निराकाङ्क्षीकुर्वन्ति । सन्निधानात् । तदेवमस्माद्वाक्याद्यागात्फलं श्रूयते; न देवतातः ।

ननु देवता संप्रदानमिच्छुक्तम् । उच्यते । यागः फले
 चोचितो निर्दिष्टमपेक्षते । सा च द्रव्यदेवतमन्तरेण न सम्भ-
 वतीत्यपेक्षयाद्यं च द्रव्यदेवतं कारकाग्निनैवापेक्ष्यते, न सा-
 ध्यत्वेन । तत्र द्रव्यं तृतीयया कारकं भवति । देवता तद्वितेन
 चतुर्थ्या वा । तच्च देवताकारकं यागं प्रति प्राधान्यं यदि न
 प्रतिपद्येत, तथा सति यागो नैव निर्वर्तेत । यागनिर्द्वैतभा-
 वाच्च कारकमेव न स्यात् । यदि च यागस्तस्य गुणतां न प्रति-
 पद्येतात्मानमेव न लभेत । तस्माद्यागेन नान्तरीयको गुणभा-
 वः प्रतिपत्तव्यः । देवताकारकेणापि नान्तरीयकः प्रधानभावः ।
 न च नान्तरीयको व्यापारो गुणभावे प्रधानभावे वा कारणम् ।
 अचोदितत्वात् । यागेन हि फले चोदितः सन्नहं नान्यथा फलं
 साधयामीति । एवं नान्तरीयकव्यापारेण देवतां प्रति गुण-
 भूतेन भवितव्यम् । तस्मात्सर्वत्रांशद्वयमस्ति । तत्र किं विव-
 क्षितं किमविवक्षितमिति विज्ञेयम् । तत्र लोके ऽर्थकृता वि-
 वक्षा भवति । वेदे तु शब्दकृता । शब्देन च प्रत्यासन्नस्य या-
 गस्य फलसाधनत्वात्प्राधान्यं, देवतायाश्च गुणत्वं विज्ञायते ।
 न चोपकारलक्षणं शेषत्वम् । किं तर्हि ? चोदनालक्षणं तदिति
 स्थितम् । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः ? यदि देवताऽऽरा-
 धनार्थं यागस्ततः पूज्यमाना देवता । यागश्च पूजा । पूजा च
 लौकिकः पदार्थः । तत्र येन प्रकारेणाग्निः पूज्यते तेनैव सूर्यः
 पूज्यत इति क आश्वासः ? विपरीतमपि कदाचित्स्मात् ।

अपि च सूर्य एकाकी सन्नग्निपूजया तृप्यति । देवता-
 म्तरसहितस्वग्निरग्नीकोमपूजयेति नैतत्संभाव्यते । न हि दे-
 वदणो ऽत्यन्तमधुस्मधुषण्यः प्रभृतिभिः प्रीयमाणो कदाच-
 साहचर्यात्सौवीरमियो भवति । सिद्धान्ते भाव्यमानेक धर्माः

सम्बन्धन्ते । तत्र सौर्ये भाव्यमाने नैव धर्मा आकाङ्क्षन्ते ।
तत्र सादृश्याद्धर्मप्रशस्तिर्भवति । असौकिकत्वाद्धर्मास्त्राश्रयः । अथ
यदा देवताराधनार्थो यामस्तदा बहुक्तं, द्रव्यदेवताविशेषे द्र-
व्यमामान्याद्विध्यन्त इति, तन्नोपपद्यते । देवताराधनार्थत्वा-
द्यामस्य देवतासामान्यमेव बलीयो विप्रकृष्टत्वाद्व्यवसाय-
न्यस्येति ।

द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥

प्रोक्षिताभ्यामिति वाक्याद्धन्तस्य प्रोक्षणम् । स च
वाक्यसंयोगः श्रीतांशेन निराकृतः । तथा लिङ्गसंयोगश्च
श्रीतांशेन निराकृतः । पूर्वस्मिंश्चाधिकणे लिङ्गवाक्यसं-
युक्ता नैवोदाहरणं निराकृतत्वात् । श्रुत्या तु चेर्षा ताद-
र्थ्यं तद्विहोदाहरणम् । तान् श्रुत्या तदर्थान्मन्यमानः पूर्वपक्षं
करोति । व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुत्या व्रीह्यर्थतां प्रोक्षणस्य
प्रतिपादयति । अपूर्वसम्बन्धः प्रकरणात्स्यात् । श्रुतिश्च प्रक-
रणाद्वलीयसी । पौर्णमासीमित्यत्रापि समुदायार्थमभिमर्शनं
श्रुत्यैव द्वितीया प्रतिपादयति । त्रीन्परिधीनिति द्वितीया
ऽत्रापि श्रुत्यैव मन्त्रस्य सङ्ख्यार्थतामाह । तस्मान्निसङ्ख्याप्रयु-
क्तो मन्त्रो नापूर्वप्रयुक्तः । शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते
इत्यत्र शूर्पं तावदनुदाहरणं करणविभक्तिनिर्वेक्षात् । यथा व्री-
हिर्मिथ्येनेत्यत्र करणेन जुहोतीत्येतदपि करणविभक्तिनिर्वेक्षा-
देवानुदाहरणम् ।

अथोच्येत द्विशब्दयोगादन्नकरणमुदाहरणं स्यात् । तत्र ।
शूर्पस्य विधीयमानस्यन्नकरणत्वस्यार्थवादो ऽयमित्युक्तम् ।
उच्यते । हिशब्दश्रुत्या हेतुत्वेनेहान्नकरणं, यस्मादग्नेनान्नं
क्रियते तस्मादग्नेन होमः कर्तव्य इति, न स्तुतिर्लक्षणाप्रसङ्गा-

त । ननु प्रसिद्धसम्बन्धो हेतुर्भवति । न च होमान्नकरणयोः सम्बन्धो ऽवगतः प्रमाणान्तरेण, यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः ।

उच्यते । सत्यमेवं लोके हेतुः । वेदे तु हिशब्दश्रवणाद्वाक्यमनुमीयते । होमान्नकरणयोः सम्बन्धकर्तृ । तेनानुमितेन वाक्येन हेतुश्रवणमुपपत्स्यते । सति च हेतुश्रवणे ऽन्नकरणं संस्कार्यं, होमः संस्कारकः । यद्यदन्नकरणं तत्तद्धोमेन व्याप्यते । यथा यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यत्वेन व्याप्यते । यथा च यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निना व्याप्यते । तस्माद्विशब्दश्रुत्या ऽन्नकरणार्थो होम इति मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । इहापूर्वार्थे होमे स्थिते प्रथमे ऽध्याये किमन्नकरणं विधीयते उतान्नकरणं स्तुतिरित्ययं विचारः ।

अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च
गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥

यदि ब्रीहिस्वरूपप्रयुक्तं प्रोक्षणं स्यात्तथा सति फलकल्पना स्यात् । न हि स्वरूपार्थत्वे परम्परया ऽपि प्रकृतापूर्वप्रयोजनत्वमग्निद्वारेणैवाऽऽधानस्य क्रतुप्रयोजनता सम्भवति । न च वाक्यस्य द्वावर्थौ । यदि वा तण्डुलनिर्दृष्टिप्रणाड्या यदपूर्वं लक्ष्यते तस्याऽयं धर्मः । अथ वा ब्रीहिजातिलक्षितस्य द्रव्यस्य । अत्र ग्रन्थः ब्रीहिजातिलक्षितं यत्साधनं किं तद्यतस्तण्डुला भवन्ति तत्प्रोक्षितव्यमिति । तण्डुलनिर्दृष्टिकरणं हि तत्र साधनत्वं न द्रव्यता । को ऽभिप्रायः ? तण्डुलनिर्दृष्टिप्रणाड्या यत्साधनत्वं लक्षयति तदर्थं प्रोक्षणम् । यवेष्वपि तण्डुलनिर्दृष्टिरविशिष्टा । न चान्यद्द्रव्यं तण्डुलनिर्दृष्टिकरणांशेन शक्यते लक्षयितुम् । तस्मादन्त्रेषु द्रव्येषु प्रोक्षणाभावः ।

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

न प्रकरणास्य विशेषं सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि त-
त्क्रियमाणं चोद्यते न प्रसिद्धसम्बन्धमिव परविशेषत्वेनेति को
ऽभिप्रायः ? भावयेत्स्वर्गं, केन यागेन, कथमिति प्रकाराऽऽकाङ्क्षा
भवति । स च प्रकारो निर्ज्ञातरूपत्वात्कर्तव्यः । यश्च निर्ज्ञा-
तस्वरूप उच्चार्यते स परविशेषणं, यथा शुक्लः पट इति । इह
यत्कथंभावाकाङ्क्षायामग्न्यान्वाधानाद्युपनिपतति तदस्य स-
म्बन्धित्वे कारणं नान्यस्य भवति, न चान्यस्य भवति ।

देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिदेशात्तस्य च

तत्र भावात् ॥ २० ॥

आधस्त्ये ऽधिकरणे समुदायप्रयुक्तमभिमर्शनमित्युक्तम् ।
समुदायप्रसङ्गेनान्यो यः समुदाय इव लक्ष्यते ग्रहयज्यध्यास-
समुदाय इति, तत्र विचार्यते । किं तत्प्रयुक्तमुपांशुत्वमुत
तत्पदार्थप्रयुक्तमिति । अथ वा संस्कारोहो विचार्यते प्रे-
कृतौ निर्णयाय । अग्नीषोमीयात्प्राग्भाविनां पदार्थानामुपांशुत्वं
श्रुत्या भवति, न तु वाक्येनैष धर्मो विनियुक्तो, न च तृती-
याद्या विभक्तिरस्ति ।

उच्यते । सखं, किन्तु प्राक्शब्दो ऽवश्यं निराकाङ्क्षीक-
र्तव्यः । तत्र यदि सोमयागेन सम्बन्धः क्रियते प्रकरणान्ना-
नानुमितेन सम्बन्धः स्यात् । यद्यग्नीषोमीयेण सम्बध्यते,
श्रुतेन सम्बध्यमानो ऽग्नीषोमीयाद्ये प्राग्भाविनः पदार्थास्तै-
स्सर्वैरगृह्यमाणविशेषत्वात्सम्बध्यते । तस्य च तत्र भावादिति
सूत्रावयवेनाऽपूर्ववन्तो ये पदार्था इति ब्रवीति । तेषु यो धर्मो
विधीयते नासाधनेकार्थो यथा दीक्षणीयावाङ्मयमः पदार्थ-

१ प्रकृतौ विकृतौ निर्णयायेति पुस्तकान्तर पाठः ।

प्रयुक्त इत्युक्तमेवमिहापि श्रुतिनिर्देशादिति श्रुतेन वाक्येन सम्बन्धमभिप्रेत्य श्रुतिमाह । अथ वा पदार्थापूर्वेण सम्बन्धमानो लक्षणया, परमापूर्वेण तु लक्षितलक्षणया सम्बन्ध्यते । प्रथमं पदार्थास्तैरपूर्वाणि तैः परमापूर्वमिति । एवं च लक्षितलक्षणामभिप्रेत्य लक्षणां श्रुतिमाह । अथ वा ऽग्नीषोमीयः पदार्थः । स चोच्चारितः प्राग्भाविनः पदार्थान्बुद्धानुपस्थापयति, न यज्ञभागम् । तमभिप्रेत्य श्रुतिमाह—यज्ञस्य वा न यज्ञशब्दः त्सराशब्देन सम्बन्ध्यते । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । यस्यात्प्राचीनशब्देन सम्बन्ध्यमानः प्रवृत्तिविशेषकरो भवति, तेन यज्ञस्य यः प्राग्भागस्तस्यायं धर्म उपांशुत्वं विधीयते । न च प्राचीनशब्दः पदार्थानां शक्नोति वदितुम् । अतः यागवचन एष प्रतीयते । अक्षरोच्चारणमात्रेणैव प्राग्भागमाह । इतरत्र लक्षणया पदार्थान्यवि लक्षयेत् । अत्र ग्रन्थः—अथाप्यर्थवादपदशेषो ऽयं यज्ञस्येति स्यात्तथा ऽपि प्राग्देशमात्रं अस्या धर्मेण सम्बन्ध्यत इति को ऽर्थः ? प्राचीनशब्दमुद्दिश्योपांशुत्वं विधीयते । तत्र यद्यग्नीषोमीयशब्देन विशेष्येत प्राचीनशब्दः, ततो वाक्यं भिद्यंत । तस्मान्न विशेष्यते । कस्य तर्हि प्राग्भागः ? विपरिवृत्तेऽप्येति श्लोमस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति प्रत्यनुभाषणसूत्रम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

इति परिहारसूत्रम् । अथ वा नासिद्धो दृष्टान्तो भवतीति दृष्टान्तसिद्धये ऽधिकरणं प्रक्रियते । प्रणीतादि तथेति चेदिति यथा यज्ञेन संयोगादित्युपांशुत्वं परमापूर्वप्रयुक्तमेव-

मिहाऽपि न पदार्थप्रयुक्तो वाङ्मन्यम इति । नन्विदानीमेवो-
क्तं स्थितादुक्तमिति च एतस्माद्ग्रन्थाबनुमीयते अधिकरणान्तरं
न यज्ञस्येत्युत्तरपक्षे सूत्रं वर्णनीयम् ।

तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

अत्र ग्रन्थः । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते यज्ञस्य यत्प्राची-
नीमिति । कथं तर्हि ? त्सरा वा एषा यज्ञस्येति । को ऽर्थः ? प-
दार्थप्रयुक्तो ऽपि वाङ्मन्यमो ऽर्थवान्भवति परमापूर्वप्रयुक्तो
ऽपि । तत्र यदि पदार्थापूर्वप्रयुक्तो ऽनर्थको भवति तत्र व्य-
वहितकल्पना ऽध्याहारो वा ऽधुतो ऽपि कल्प्यते । इह तु
यथाश्रुत एव वाक्ये घटमाने किमर्थं व्यवहितकल्पना ऽध्या-
हारो वा कल्प्यते ?

अपि च प्राचीनशब्दे यज्ञशब्देन विशेष्यमाणे ऽपि य-
द्यग्नीषोमीयपदमविवक्षितं, तथा सति साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यमेव
न घटते, कतरस्मात्पदार्थात्प्रागिति । तस्मादग्नीषोमीयशब्दो
ऽवश्यं विवक्षणीयः । तस्माद् द्वयोरपि शब्दयोरग्नीषोमीयश-
ब्दस्तन्त्रम् । तेन सुदूरमपि गत्वा प्राचीनशब्दस्याग्नीषोमीय-
सम्बन्धः । तेन सम्बन्धे कृते पदार्थधर्मो भवतीत्युक्तम् । यदि
हि देशो ऽभिसम्बध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेन्न
यत्किं चिदिति को ऽर्थः ? यस्याऽयं धर्मः परमापूर्वप्रयुक्त-
स्तस्य प्राग्देशो नामैकं वस्तु । भवता किं स्विच्छब्दो ऽनुवादो
वर्णनीयः उत्सृष्टव्यो वा । तत्रानुवादस्तावन्न घटते । वीप्सार्थे
किं स्मिदिति वर्तते । न चैकस्मिन्वस्तुनि वीप्सा सम्भवति ।
स्वप्सर्गो ऽपि नैव गम्यमानत्वादस्मिन्नर्थस्य वाक्ये च शक्यते
ऽवयवार्थो विवक्षितुम् । तस्माद्दीप्ताप्राची सन्निवसितव्यः । पदा-

र्थधर्मं ऽभ्युपगम्यमाने बहुव्यात्यर्थानां किंस्विच्छब्दस्यार्थो
 ऽनुगृहीतो भवति । मन्वथं न वीप्सावर्त्तनी । उच्यते । कि-
 शब्दो ऽप्यमहाते ज्ञातुमिष्टे वर्त्तते । देशश्च ज्ञातः । प्राचीनशब्द-
 श्रवणात् । तत्र किशब्दो ऽनुपपन्नः । विशेषस्त्वज्ञातस्तत्पू-
 पयते । तस्माद्वीप्साफलो ऽस्मिन्वाक्ये वर्त्तते । दीक्षणीयाया
 याजुर्वैदिकत्वात् । साङ्गायामुपांशुत्वं प्राप्नोति तद्योवकेन वा-
 ध्यते । माक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेहायाः शेषं
 तृतीयस्थानेनेत्येतत्स्वरवैचित्र्यं चोदकप्राप्तं तदग्नीषोमीयादि-
 त्युपांशुत्वेन बाध्यते । यावत्वा वाचा कामयेतसनेन दीक्षणी-
 याशब्दवाच्ये बाङ्गियमो विधीयते । स दक्षिणीयाशब्दः प्र-
 धानमात्रे वर्त्तते, नाङ्गेषु । तस्मादुपांशुत्वमङ्गेषु यावत्या वाचेति ।
 ननु यत्किञ्चिच्छब्देन विशेषा उच्यन्ते । दीक्षणीयादिभिरपि
 विशेषा एव । तत्र द्वयोर्विशेषवाचिनोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः ।
 तस्मादीक्षणीयाविषु प्रधानेषु विकल्पः प्राप्नोति । उच्यते ।
 दीक्षणीयादिभिर्वर्णोपात्तमेव प्रधानम् । यत्किञ्चिच्छब्दे न
 कश्चिद्वर्णोपात्तः । बाधे च वर्णोपात्तेनावर्णोपात्तो बाध्यते ।
 उच्चैःप्रवर्ग्येणेति करणविभक्तिनिर्देशात् । साङ्गस्योच्चैस्त्वमु-
 पांशूपसत्स्वसौचिखेन निज्ञानुवादा ऽप्यम् । यदेतत्प्रयोजनं व-
 णितं देशप्रयुक्तत्वे ऽस्योपांशुत्वस्य मासाग्निहोत्रादिषु प्रा-
 प्तिरिति । तत्र । तेषां नाम्ना ऽन्यस्वरः प्राप्नोति, चोदकेनो-
 पांशुत्वम् । चोदकाच्च नामधेयं बलवत् । तस्मादन्यप्रयोज-
 नमनामयुक्तं पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्त्यम्बरा त्वाष्ट्रेणोप-
 रिष्टाद्वैष्णवेनेति ।

अभिधर्मः प्रतीष्टकं सङ्ख्यातात्सौर्णमासीवत् ॥ २६॥

प्रतीष्टकं प्रोक्तपादि कर्तव्यम् । कुतः ? व्यतिरिक्तस्या-

वयविनो ऽभावात् । यत्र व्यतिरिक्तो ऽवयव्यस्ति तत्रैका-
वयवाकर्षणेन कृत्स्नो ऽवयव्याकृष्यते । पूर्वपक्षवादिनः प्रो-
क्ष्यमेवानर्थकम् । अथावयवव्यतिरिक्तेष्टका ऽस्ति, ततो ऽग्नि-
रपीष्यताम् । यदुक्तमेकेष्टकाकर्षणेन कृत्स्नः कृष्यत इति, त-
दुच्यते । यत्र यत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र तत्र द्रव्यान्तरम् ।
न च द्वितीये कृष्यमाणे द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरस्य कारणं, यत्र
द्रव्यान्तरबुद्धिर्न विपर्येति ।

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इत्यविशेषश्रवणा-
त्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्तता । न तु गम्यते विशेषः । अ-
संस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंया-
जान्तता ऽन्त्ये चाहनि सन्तिष्ठते, तत्र पत्नीसंयाजान्तता
न भवति । हेतुसामर्थ्यात् ।

नैतदेवम् । वचनात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्तता प्राप्यमाणा
वचनान्तरेण विना कथं शक्या विशेषे ऽवस्थापयितुम् ? य-
दुक्तं हेतुसामर्थ्याद्यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंयाजान्ततेति । उच्य-
ते । हेतुवचनं पत्नीसंयाजस्तुत्यर्थं भविष्यति । चिरेण संस्था-
मालोच्य स्तुतिः ।

स्याद्वा ऽनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३० ॥

भावयेत्प्रयाजान् । केन ? द्वादशाहसंज्ञकेन । तत्र सङ्ख्यया
कर्मभेद इत्यनेन न्यायेन द्वादशाहयागा एते । अहःशब्दो याग-
सामानाधिकरण्यात्कर्मैह ब्रवीति । प्रकृतौ चानेनाहःशब्देनोपां-
श्वादिहारियोजनपर्यन्तो यागः परिच्छिन्नः । इहाप्येवं द्रष्टव्यम् ।
तत्र द्वादश यागाः सह फलेन चोदितत्वात्सह कर्त्तव्याः । तेषा-

मग्नीषोमीया येतिकर्तव्यता सा गृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रेण कर्तव्या । अवभृथादीन्यपि तन्त्रेणैव । ये सन्निपत्योपकारकास्त आवर्तन्ते । सहप्रयोगात्कस्मिंश्चिदनियमेनावस्थाने प्राप्ते पत्नीसंयाजान्तता नियम्यते । तत्रान्य उत्तरस्य यागस्याभावादवस्थानं नास्ति । अनियमेनाऽनियमस्याऽभावान्नियमो ऽपि नास्ति । न चैतद्वाक्यं क्व चिन्नियमपरं क्व चिदपूर्वविधिपरं विवक्षाभेदात् । अपि च यस्य नियमार्थं तस्य दृष्टो ऽर्थः । यस्यावल्लोपस्तस्यानाकाङ्क्षितत्वाददृष्टो ऽर्थः । तस्मात्प्रागुक्तमात्पत्नीसंयाजान्तता नियम्यते ।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥

अपि वा ऽप्येकदेशे स्यादिति यावज्जीविके प्रयाजादीतिकर्तव्यता भवतीत्युक्तम् । प्रथमपदार्थद्वारेण श्रूयमाणा दर्शपूर्णमासाङ्गमारम्भणीया । सा किं प्रतिप्रयोगं कर्तव्येत सवंप्रयोगे सकृदिति । किं प्राप्तं ? प्रतिप्रयोगं कर्तव्येति । कुतः ? इतिकर्तव्यता हि प्रयोगाङ्गम् । प्रयोगस्य च भेदः । तस्मादावर्तते ।

सकृद्वा ऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

सकृद्वा कर्तव्यता । कुतः ? आधानं कृत्वा सर्वः सङ्कल्पयति, मया यावज्जीवं दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावागते काले । स च सङ्कल्पः सर्वेषां प्रयोगाणामगृह्यमाणविशेषत्वात्साधारणः । सङ्कल्पश्च पूर्वाविस्थां बाधमानो ऽध्यवसानम् । अध्यवसानं च पदार्थः । स च सर्वेषां साधारण इत्युक्तम् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । अत्र ग्रन्थः । अथापि प्रथमं वर्तमानमारम्भ-

स्तथाप्यारम्भणीयाप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्तीति ।

नैतद्युक्तम् । कथं ? कालो निमित्तम् । स कर्मप्रयोजयति । प्राक् पौर्णमासकालात् कर्म न प्रयुज्यते । निमित्ताभावात् । तच्च निमित्तमेकमेव प्रयोगं प्रयोजयति । पुरुषश्च पूर्वावस्थामौदासीन्यं चोर्ज्जित्वा ततः सङ्कल्पमध्यवसानं करोति । अध्यवसानं सङ्कल्पो वैकस्यैव प्रयोगस्य; न द्वितीयादेः, निमित्ताभावात् । अपि चेत्तिकर्तव्यता प्रयोगेण प्रयुज्यते; न कर्मणा । प्रयोगाभेदाच्च भेदस्तस्याः । यदि च कर्मणा प्रयुज्येत तथा सति प्रयाजादीनामपि कर्मैकत्वात्सकृदेव प्रयोगः स्यात् । न चैतदिष्टम् । यदुक्तमाधानं कृत्वा सर्वः सङ्कल्पयति, पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति । स च सङ्कल्पः सर्वप्रयोगाणामगृह्यमाणविशेषत्वादिति ।

तत्रोच्यते । सर्वप्रयोगाणां संकल्प एव न प्राप्नोति निमित्ताभावादित्युक्तम् । नन्वाधानानन्तरं सर्वसाधारण एव संकल्पो भवति । विद्वांश्चाधिक्रियते । स जानाति, निशानि मया कर्माणि कर्तव्यानि काम्यानि फलार्थेनेति । यो ऽस्याधानादुत्तरकालं स संकल्प इव न प्रयोगाङ्गम् । तस्मादिदमशोभनम् । अतो ऽन्यत्क्रियते । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति शानजारम्भकर्तारमभिधत्ते । तत्र सन्देहः । किमारम्भो दर्शपूर्णमासाद्यं पदार्थमभिधत्ते, किं वा ऽप्रवृत्तस्याद्यं प्रवर्तनं पूर्वपक्षवादी मन्यते ? यद्यद्यं कर्तारमभिधत्ते, तथा सति फलकल्पना प्राप्नोति । यद्गयादारम्भणीया न पुरुषार्था । किं तर्हि ? क्रत्वर्था । तथा च प्रतिप्रयोगमात्रते ।

सिद्धान्तस्तु दर्शपूर्णमासारम्भयोग्यं पुरुषं कुर्वती क्रतुना गृह्यते । अपि च यः शानचा पुरुष उपात्तस्तस्य विप-

रिवर्तमानस्य निर्वपेदित्यारम्भणीया तदर्थं श्रुत्या प्रतिपाद्यते । इतरथा ज्ञानजनकः स्यात् । निर्वपेदित्यनुच्चारिते ऽप्यन्वारम्भणीया कृत्वर्था भवत्येव । महाप्रयोगवचने यो भावनावचनस्तेन विधानं भविष्यति । सा च बहिः प्रयोगात्क्रियमाणा पुरुषमारम्भयोग्यं करोति । तस्य चैकत्वाद्वा ज्ञायते ऽस्याऽयं प्रयोगस्य योग्यो ऽस्य नेति । अगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वप्रयोगाणां यदि तन्त्रमध्ये क्रियते तथा सति यस्य तन्त्रं तस्यैव योग्यं करोति नाऽन्यस्येति । ननु लुटः समाने ऽह्न्युत्पद्यमानत्वाद्यस्यैव समाने ऽह्नि प्रयोगस्यारम्भणीया क्रियते तस्यैव पुरुषं योग्यं करोतीति गृह्यते विशेषः ।

उच्यते । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समाने एवाहनि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानो ऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यतीति । अनेन निराकरोति, समाने ऽह्नि लृडुत्पद्यते इत्येतन्न युज्यते । भविष्यत्कालसामान्ये लृडुत्पद्यते । ननु लुटा ऽनद्यतनकालोत्पन्नेनायं बाध्यते । नैतद्युक्तम् । यदि लुडनद्यतने विधीयमानो लृटमबाधमान आत्मानं न प्रतिलभते ततो बाधेताऽपि । अयमबाधमानो ऽप्यात्मानं लभते । तस्मान्न बाधते । तस्माल्लुडनद्यतने ऽद्यतने च भविष्यति काले भवति । लुट्प्रत्ययस्त्वनद्यतन एव । न च सोमेन यक्ष्यमाण इत्यनेनैतत्तुल्यम् । यत्राधानं कृत्वा सोमेनान्यैश्च यक्ष्यते, तत्र सोमेन यक्ष्यमाणो ऽग्निमादधीतेति यद्येतदानन्तर्यं न कुर्यात्ततो ऽनर्थकमेव स्यात् । तस्मादनेनानन्तर्यं विधीयते । यद्यपि लृट् सामान्येनोत्पन्नस्तथा ऽपि सोमाधानानन्तर्यसामर्थ्यादद्यतने कल्प्यते प्रमाणान्तरवशात् । इह तु नास्ति प्रमाणं, येनाद्यतने कल्प्येत । तस्मात्सामान्येनोत्पद्यते । अथ वा ब्रह्मपूर्णमासौ निमित्तभूतौ

श्रूयेते आरम्भसंयुक्तौ । तत्र समाने ऽहनि दर्शपूर्णमासावारम्भ-
णीयासंयुक्तौ कर्तव्यौ । एवमारम्भद्वारेणारम्भणीयां प्रथमः
प्रयोगो ऽपेक्षते । द्वितीयावयश्चैवमेव । तत्र बहिःक्रियमा-
णायां यो ऽसौ दर्शपूर्णमासारम्भाद्यतनकालः स सर्वेषु विद्यते ।
किं दर्शपूर्णमासावारभमाणेनाऽन्वारम्भणीया न कृता, येन
पुनः क्रियेत ? न च प्रयोगो ऽद्यतनेनापेक्षितो दर्शपूर्णमासश-
ब्दश्रवणात् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । एवं च काम्ये क चिन्नैव
कर्तव्या प्रयोगमात्रभेदात्, कर्मणो भेदाभावात् ।

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचो-

दितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

उपोद्धातप्रसक्तानुप्रसक्तादि वृत्तम् । इहेदानीमूहश्चि-
न्सते । किं सवित्रादिशब्दा विकृतावूहितव्या उत नेति । ऊ-
हितव्याः । कुतः ? सवित्रादिशब्दा अर्थप्रकाशका यदि श्रु-
तिवृत्तास्ततो दृष्टार्थाः स्युः । प्रकाशनद्वारेण मन्त्रस्यापेक्षित-
त्वात् । यदि लक्षणया ऽग्निमभिवदन्ति ततो दृष्टार्था भवन्ति ।
अथ वा सवित्रादिभिर्मुख्य एवार्थः प्रसाद्यते, तथा ऽपि समन्वेत-
वचनाः । कथं ? भिन्नत्वान्मन्त्राणाम् । मान्त्रवर्णिको देवतावि-
धिर्दर्शपूर्णमासयोगेनग्न्यादिभिर्वैकल्पिको भविष्यति ।

अत्र के चिदाहुः—मान्त्रवर्णिकेन देवताविधानेन शक्यन्ते
ऽग्न्यादयो देवता बाधितुं विषमशिष्टत्वात् । तस्मात्सवित्रादिम-
न्त्रवर्णैर्यागान्तराणि कल्प्यन्ते । तेषु मुख्याश्च समन्वेतव-
चनाश्चेति ।

नैतद्युक्तम् । एवं सति यागान्तरत्वात्प्रयाजतुल्यास्तत्र
चोदकेनातिदिष्टानामप्यविकारः स्यात् । यथा प्रयाजानाम् । तत्र

पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः सह न कश्चिद्विशेषः । तस्मात्स एव पक्षो यत्रोहः सिध्यति । एवं प्राप्ते लोके सन्निवाद्यो ऽग्न्यादिवचना न प्रसिद्धा, न च गुणेनाग्न्यादीनभिधातुं समर्थाः । यत्र परशब्दसामानाधिकरण्यं तत्र गुणेन परशब्दः परत्र वर्तते । न चेह सामानाधिकरण्यं, विविभक्तिनिर्देशात् । न च मान्त्रवर्णिको देवताविधिः शक्यः कल्पयितुम् । मन्त्रभेदे हि स भवति । एकश्चायं मन्त्र इत्युक्तमर्थैकत्वादिति । कल्पिते भेदे नैवाग्न्यादिना सह विकल्पो, विषमशासनात् । तस्मान्निर्वापस्तुत्यर्थमेषामुच्चारणमिति ।

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥

अग्रये जुष्टं निर्वपामीति जुषीर्प्रातिसेवनयोरित्यग्निना यद्द्रव्यं सेवितं तन्निर्वप्यम्यम् । न चाग्निना सेवितं द्रव्यमास्ति । तस्मादविद्यमानत्वात्तादृशस्य द्रव्यस्यासमवेतवचन इति ।

न समवायात् ॥ ३९ ॥

समवेतवचनो ऽग्निशब्दः । निर्वपेण करणभूतेन जुष्टं भावयेत् । स भाव्यमान एवं भाव्यते, अग्निरिदं जोषिष्यते द्रव्यमिति । एवं सेव्यमानो दृष्टार्थो निर्वपो भविष्यतीति प्रयोजने चोद्यते । प्रकृतशब्देन सम्बन्धशब्देन विकारास्तण्डुलाः प्रकाशिताः । लक्षणायेहाऽपि चोदकस्तथैव प्रापयति । तस्मान्मृगशब्देन मांसं प्रकाश्यं लक्षणाया ।

नैतदेवम् । विकृतावर्थश्चोदकेनातिदिश्यते; न शब्दो वाचक इत्येतद्द्रव्यामः । स चार्थो ऽस्मदायत्ते प्रयोगे किमिवाचकेन प्रकाश्यते ? विकृतावाप्तानसामर्थ्यादवाक्येन शब्देन प्रकाशनं कृतम् । तच्चार्थान्नित्यं न चोदकः प्रापयति । न व-

चनमस्ति, प्रकृषा विकारः प्रसाध्यत इति । तस्मान्मांसशब्द-
स्यैव प्रयोगः ।

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

यज्ञपतिं वर्धनिति वृद्ध्या सह यज्ञपतेरिडापदमनपेक्ष्य
प्रसक्षैकवाक्यता इडया सह परोक्षा ।

सिद्धान्तस्तु यज्ञपतिशब्दो वृद्धिविशेषणम् । वृद्धिरिडा-
स्तुत्यर्था । इडोपवहानेनैकवाक्यत्वात् । अथ यदुक्तमिडापदान-
पेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं गम्यत इति, उच्यते । स यो हैवं वि-
द्वानिडया चरतीत्यनेन इडया चरितव्यमिति विधीयते । त-
त्रेडाप्रचारस्यायं मन्त्र इडोपहूतेत्यादिः । ब्रह्मदेवकृतमुप-
हृतमित्येवमन्त्र इडोपह्वानार्थः । दैव्या अर्ध्वर्यव इत्यादि ऋ-
त्विगुपह्वानार्थः । अर्ध्वर्युशब्दवाच्याः सर्वऋत्विजो लक्षणया
उपहूता मनुष्या इति त एवोच्यन्ते । कीदृशास्त इति । उच्य-
ते । ये यज्ञमवन्ति रक्षन्ति ये च यज्ञपतिं वर्धयितुं क्षमा-
स्तादृशा मनुष्या उपहूताः । तस्मान्मनुष्यविशेषणत्वात्परार्थो
यज्ञपतिशब्दस्तेन नोह्यते ।

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

प्रत्युदाहरणमिदम् । अथ वा ऽधिकरणान्तरं कया चि-
दाशङ्कया ऽऽरभ्यते । अयं यजमान आयुराशास्त इत्यायुषः
फलत्वं नावगतं प्रमाणान्तरेण । तस्माद्यजमानाशीस्सम्बन्धो
वाच्यो दृष्टार्थाय । यजमानसम्बन्धा ऽऽशीर्विक्तव्या । सा चै-
केनापि भवत्येव । तस्मादनूहः ।

नैतदेवम् । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति करणविभक्ति-

निर्देशात्सूक्तवाकः प्रहरणाङ्गम् । न चासौ प्रहरणं प्रकाश-
यति न तत्साधनम् । श्रुत्या च तस्याङ्गता निर्ज्ञाता । तस्मा-
च्छ्रुतिसामर्थ्याद्यदनेन प्रकाश्यते तत्प्रहरणासम्बन्धि । तेन
चाग्न्यादयो देवताः प्रकाश्यन्ते, आयुरादीनि च फलानि । तत्र
देवताः साधनतां प्रतिपद्यन्ते आयुरादीनि च साध्यत्वम् । त-
स्मादायुरादीनि फलानि । कर्तृगामि च क्रियाफलम् । तस्मा-
द्यजमानः प्रधानभूतः फलं प्रति प्रधानत्वादृष्टः ।

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

नैते सन्तोन्द्रे गुणाः प्रमाणाभावात् । ऊहं चेच्छता स-
न्तीन्द्रगतगुणा इत्यभ्युपगमनीयमिन्द्रगुणसम्बन्धमात्रम् । इ-
न्द्रस्यात्मीयगुणा इति चाभ्युपगमे लक्षणा स्यादनेनाग्नेन प्रका-
शयमानेषु । अथोच्येतासमवेता एते गुणा इन्द्रेण चात्मीयत्वं
लक्षयिष्यन्ति । द्वावपि दोषौ परिहरिष्यामः । इन्द्रो हरिवद्
गुणविशिष्ट उच्चार्यमाणो ऽभ्युदयकारी ।

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति
यदुक्तं, तन्न । कुतः ? यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ करणभूतौ ता-
भ्यामिन्द्रो हरति, नान्य इत्ययमर्थो न लभ्यते । कुतः ? ताभ्यां
ह्येष सर्वं हरतीति हेतुरयम् । हेतुश्च प्रसिद्धे सम्बन्धे भवति ।
न चेन्द्रस्य हर्तृत्वमवगतं प्रमाणान्तरेण । येन हेतुः स्यात् ।
वाक्यभेदादिदोषश्च स्थित एव । तस्मात्सर्वेषां स्तुतिद्वारेणै-
कवाक्यता ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्व-

ती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥

चतुर्षु पशुष्वेकवचनान्तो ऽसमर्थ एव प्रास्मैशब्दः ।

उच्यते । प्रातिपदिकार्थस्तावद्विद्यते वचनेन । यथा प्रातिपदिकं नोत्कृष्यते तथा वक्ष्यामः पाशाधिकरणे । तस्मात्समवेतवचनः प्रातिपदिकार्थसम्भवात् स्त्री पुल्लिङ्गेन न शक्यते वदितुम् । नात्र लिङ्गं वचनमिव विभक्त्यर्थः । किन्तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्गमित्युक्तम् । तस्मान्मेष्ण्यामभावो युक्तः असमवेतार्थत्वादिति सिद्धान्तवादी मन्यते । किं लिङ्गविशेषानिर्देशादिति । सिद्धान्तवादी तु मन्यते पशुशब्देनात्र सामानाधिकरण्यं भविष्यति, प्रास्मै पशव इति । तच्च पशुशब्दवाच्यं मेष्ण्यामपि विद्यते । तस्मात्समर्थो निगदो ऽयम् । पञ्चभिधानाद्वेत्यनेन प्रतिपादयति । विशेषा वा तदर्थनिर्देशादिति सिद्धान्तसूत्रेण प्रथमसूत्रार्थ एव स्मार्यते । पशुत्वं चैकशः स्यादिति पशुशब्दो ऽयं पुल्लिङ्गः । अस्मैशब्दो ऽपि तयोर्यत्सामानाधिकरण्यं तत्प्रत्युच्चार्यते । यथोक्तं वा सन्निधानादिति पूर्वपक्षवादिना यदुक्तं तदेतेन निराक्रियते ।

सन्निहितवचनत्वं सर्वनामशब्दानां स्वभावः । उच्चरितमात्रः सर्वनामशब्दो यत्पदान्तरेण सन्निधाप्यते, तेन सह शीघ्रं सम्बन्ध्यते । न चेह पशुशब्द उच्चरितो, येन सम्बन्धः स्यात् । तस्मिन् शब्दोपात्ते सम्बन्धप्रकार आश्रीयते प्रकरणाद्यालोचनेन । लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टेन रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते इति को ऽर्थः ? जातिलिङ्गसङ्ख्याविशेषणविशिष्टां व्यक्तिमभिधाति रूपेण स्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । सर्वनाम्नामेतदेव सामर्थ्यं यदेतानि विपरिवर्तमानमेवाभिबोधयति । व्याक्तस्तु विपरिवर्तते ।

अथ वा रूपेणेति रूपशब्देन विद्यमानं वस्त्वभिधीयते । तच्च विद्यमानं यदि वर्तते प्रकरणसन्निहितं, सन्निधाननैकेन विशेषण्येन विशिष्टां व्यक्तिमभिवदितुं शक्नुवन्ति । यद्यत्सन्निधानविशिष्टं तत्तदभिधायति । तस्मात्सन्निधानमेषां सामान्यं निमित्तम् । सन्निहितं च पुल्लिङ्गम् । यद्यपि स्त्रीलिङ्गमपि सन्निहितं, तथा ऽप्ययम-समर्थः शब्दस्तत्र वर्तितुम् । पुल्लिङ्गत्वात्तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे इति उच्चार्यमाणः पशुशब्दः प्रास्मै पशव इति पुल्लिङ्गेन पुल्लिङ्गशब्दः शक्यः सम्बन्धयितुम् । अस्मिन्पक्षे व्यक्तितो निष्कृष्य पशुत्वं तेन सह सम्बन्धयते । अस्मैशब्दो न व्यक्त्या । एतदापि पशुशब्दे उच्चार्यमाणे न भवतीत्युक्तमेव ।

आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात् ॥ ५० ॥

यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्वा ऽऽमनन्ति न गिरागिरेति ब्रूयात् । यद्विरा-गिरिति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेदैरं कृत्वोद्वेयमिति ।

अत्र पूर्वः पक्षः । ऐरं कृत्वोद्वेयमिति इरापदस्यानेनोत्पत्तिः केवलं क्रियते । उत्पत्त्युत्तरकालं च प्रयोजनं प्रति सा काङ्क्षस्य प्रयोगवचनेनाङ्गता विधीयते । यज्ञायज्ञीयस्य प्रयोगवचनेनाङ्गता । तस्मादुभयोस्तुल्यप्रमाणात्वाद्विकल्पः । अथा यद्यपीरापदमनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्राङ्गत्वेन, तथा ऽनानुत्पन्नं श्रुतिः शक्नोति निर्वर्तयितुमस्यार्थादुत्पत्तिरपेक्षितव्या यज्ञायज्ञीयं स्तुवीतेत्यनेन गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वमुपपद्यते पाठास्तु गिरापदस्योत्पत्तिः सिद्धा । तस्मादेकत्रोत्पत्तिरपेक्षितव्या, परत्र विनियोगः । तस्मादेकाङ्गविकल्पत्वाद्द्वयोरपि प्रत्यक्षप्रकर्षः । विप्रकर्षाच्च विकल्पः ।

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्साप्तदश्यवत् ॥ ५१ ॥

यदुक्तमैरं कृत्वोद्वेयमित्यनेनोत्पत्तिः यज्ञायज्ञीयप्रयोगव-
चनेन स्तुतिसाधनत्वमिति, तन्न । यदेवं श्रूयते ऐरम्भवतीति त-
दोत्पत्तिः स्यात् । इह त्वैरं कृत्वा ऐरमभिनिर्वर्त्य उद्वेयमिति श्रु-
त्यैवास्य साधनता विधीयते । यज्ञायज्ञीयेन त्वन्यथानुपपत्त्या
गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वं विधीयते । सा प्रत्यक्षैरापदेनार्था-
दुत्पत्तिर्बाध्यते । यदुक्तमर्थदुत्पत्तिरपेक्षितव्येति ।

उच्यते । श्रुत्यैरापदविशेष एव विहितः । तस्यार्थादुत्पत्तिः ।
यदुच्यते शब्दस्य नास्ति तत्र व्यापारः, इह तु शब्देन कस्मि-
न्विशेषो विधायकः ? तत्र गिरापदस्य शब्दो न विधीयते ।
गिरापदसाम्प्रदश्यवदिति तुल्यो न दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकः ।
कथं ? साम्प्रदश्यं सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रूयते, पञ्चदश
ब्रूयादिति दर्शपूर्णमासयोः । तत्र क्लृप्तसम्बन्धेन पाञ्चदश्येन
साम्प्रदश्यं बाधितम् । तत्र कासु चिद्विकृतिषु साम्प्रदश्यं पुनः
पश्यते, न चोदकप्राप्तं निवर्त्यते प्रत्याम्नातेन । गिरापदं पुनर्न
कस्यां चिद्विकृतौ, येनेरापदं बाध्यते । अपि चेरापदं क्लृप्तोप-
कारं विकृतौ चोदकेन प्राप्यते । गिरापदमग्नौ श्रूयते, नोप-
देशेन प्राप्नोति । तस्माद्विकृतिष्वेरापदमेवेति सूत्रं भाष्यं चा-
नुपपन्नमेव ।

उच्यते । यथा प्रकृतौ साम्प्रदश्यं पाञ्चदश्येन बाध्यते,
एवं गिरापदमिरापदेनेति तद्बाधितम् । यासु विकृतिषु प्रमाणां
भवति तासु भविष्यति । प्रमाणाभावेन क चिदपि मा भ-
वतु । अथ वा त्रिनापि स्तुतिसाधनत्वेन प्रमाणान्तरेण भ-
वात् कासु चिद्विकृतिषु गिरापदम् । तथाहमग्नौ श्रूयते, यज्ञायज्ञीयं
पुच्छे गायतीति । तत्र यथाग्नात्तमेव गिरापदं युक्तं प्रयोक्त-
व्यम् । यत्र अग्निष्टोमस्तोत्रसाधत्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते तत्रैव

क्लृप्तोपकारेणोरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य प्रकृता-
बुपदेशान्नान्यत्र प्राप्तिरिति ।

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ ५४ ॥

गिरापदगीतिरिरापदेन स्यात् । कुतः ? गीत्या वर्णाः
संस्क्रियन्ते । गिरापदवर्णानां वपासंस्कारिका गीतिः । सा
तानेव वर्णान्संस्कारोति । तैरेव वर्णैः प्रयुज्यते । इरापदवर्णैर्न
युज्यते । गिरापदवर्णस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्गीतिः । तस्माद्यथाभूत-
मिरापदं तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु चैरमिति विकारे तद्धित
उत्पन्नः । वर्णानां च स्वरूप एव विकारः । तस्मात्तद्धितश-
ब्देनैव गीतिरूपदिश्यते । नात्र विकारे तद्धित उत्पन्नः । किं
तर्हि ? स्वार्थ एव । यावदेवोक्तमिरं कृत्वोद्वेयन्तावदैरमिति ।
यदि च प्रगीतात्तद्धित उत्पद्यते तथा सति वृद्धं तालव्यं प्र-
थमस्वरं वेति कृत्वा इकारस्याभावः स्यात् । तत्र “वृद्धाच्छ्र”
इति च्छ्रां भवति । तथा चायिरीय इति स्यात् । न चैवं श्रूयते ।
तस्मात्स्वार्थे तद्धितः ।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥

गिरापदे कर्तव्या । कुतः ? स्तोत्रापूर्वप्रयुक्ता हि
गीतिः, न वर्णस्वरूपप्रयुक्ता । तस्माद्विरापदाभावे ऽपि
गीतिरवतिष्ठते । सा च साकाङ्क्षा । इरापदमपि विधी-
यमानं गीतिं प्रति साकाङ्क्षम् । तस्मात्तयोः सम्ब-
न्धः । ननु विकारतद्धितो ऽयं न स्वार्थीयः । अनर्थ-
क्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्देनैव गीतिर्विधीयत इति । सप्तमत्र
चतस्रो वचनव्यक्तयः प्रतिभान्ति । यद्वेरापदगीतिविकारे त-
द्धितो ऽयमनूद्येरापदं विधीयते । अथ वेरापदमनूद्य गीतिः ।

अथबोभयम् । अथ वा शुद्धमिरापदम् । तत्रैरापदस्य न लो-
कवेदयोर्गीतिः प्रसिद्धा । अप्रसिद्धाच्च न शक्यानि वदितुम् ।
इरा एवमप्रसिद्धत्वादेव न शक्या ऽनुवदितुम् । अपि च यदी-
रापदमनूद्य गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिः प्राप्नोति । न
गीत्या वर्णा निवर्त्यन्ते । अतुल्यकार्यत्वात् । तत्र गिरापद-
प्रतिषेधयोरनुवादो न प्राप्नोति । तत्रैरापदस्य भेदेन प्रति-
षेधो वक्तव्यः । तस्मिन्नुच्यमाने वाक्यभेदः । अपि च गि-
रापदे निषिद्धे अनियमेन तत्स्थाने वर्णाः प्राप्नुवन्ति नाव-
श्यमिरापदम् । अथोभयं प्रगीतमिरापदञ्च, तथा वाक्यभेदः ।
तस्मादिरा एव प्राप्तपद्धिर्कृत् विधीयते । तत्र विधीयमानं गि-
रापदस्य प्रगीतिस्तां कार्यापत्त्या लभते । यदि पूर्वपक्षः—प्रप्र-
पदं प्रप्रिपदं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः—प्रप्रिपदमेव
प्रयोक्तव्यम् । नैतदनन्तराधिकरणस्य प्रयोजनं पदप्रयोगवि-
कल्पमाह न प्रगाणो । तस्मात्पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदमा-
म्नायते । यद्यदित्यस्य प्रप्रपदं प्रप्रिपदं वा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते
प्रप्रिपदमेवेति प्रमादाल्लिखितमप्रगाणादित्यस्य प्रयोजनम-
प्रगीतमिरापदं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ।

यत्पुनरिदं, नात्र कश्चिद्विशेषः अन्यस्मिन्पक्षे तत्सदृशे प्र-
योजनमस्तीति । इदं वचनमिति चेदित्यस्य सूत्रद्वयस्य प्रयोजनं
इरापदे वचनात्प्रमाणात् । यदि स्थानापत्त्या सर्वथेरापदं प्र-
गीतं प्रयोक्तव्यं प्रप्रिपदे तु न वाचनिकं प्रमाणमस्ति ।
किं तर्हि ? न्यायात् । तत्र यदि वचनेन गानं प्राप्यते, प्रप्रिप-
दादीनां तु वचनाभावादप्रगीतता स्यात् ।

तस्मात्प्रप्रिपदादीनां नैव स्यादप्रगीतता ।

पदार्थत्वप्रधानत्वाद्वाक्यस्य स्यात्प्रगीतता ॥

इति नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

सामानि मन्त्रमेकैः स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

यदुक्तं श्लेषमिति, हेतदयुक्तम् । कथं ? कवतीषु रथन्तरं गायतीति कवत्यस्तावन्न कृतकाः । रथन्तरमपि नैव कृतकम् । यदप्यतिदेशवाक्यं कवतीषु रथन्तरं गायतीति, तदपि नैव कृतकम् । तस्माद्भूतेन कवतीषु किं कृतकम् ?

अत्रोच्यते । रथन्तरगीतौ कवतीषु क्रियमाणायां पुरुषस्य गीतिक्रियां प्रति यः प्रथमः प्रयत्नः समाप्तायते नाभीमया रथन्तरगीतिदृष्टातिदेशसामर्थ्याच्च, सा अन्यत्र नियता । यथा प्रजानां नित्यानामपि यदनुष्ठानं तत्कृतकमेवमिहापि ।

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

ननु सप्तमे निर्णीतं संस्कारकर्म सापेति । उच्यते यदि प्रधानकर्मसर्वव्याप्यतिदेशस्य सिद्धिः इह गुणप्रधानता उच्यते विचारणीया । यदि प्रधानं ततो गीत्यनुरोधेन वर्णाः । अथ गुणभूतास्ततो विपरीतम् ।

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥

ननु तृचे वा लिङ्गदर्शनादिति दशमे तिसृषु ऋधु सा गेयमिषेतदवस्थापितम् । आधस्त्ये चाधिकरणे संस्कारकर्म सा भेति स्थितम् । प्रतिसंस्कारं च संस्कारादृष्टिरित्यतो व्यासङ्गमानः पक्षो नैवोचितमिति ।

उच्यते । दशमे शेषं चिन्ता, तृचे साम गेयं न द्वयोरेकस्यां चेति । इह तृचगाने स्थिते किं प्रत्युचमुत व्यासज्येति यदु-
त्कृष्य श्यृचं गानं सिद्धमिति श्रुत्या न्यायवाचं मन्यमानः पू-
र्वपक्षमारभते । एवं साम तृचे क्रियत इत्ययं धातुः सामान्य-
विधिवचनो विशेषधातुना न निराकाङ्क्षीक्रियते । तस्मादयं
निराकाङ्क्षीकर्तव्यः । साम चात्र द्वितीयासंयोगादीप्सितम् ।
तस्माच्चेन निराकाङ्क्षीक्रियते । सामान्यं धातुविशेषस्थानीयं
सामजातं तस्य धातुविशेषस्थानीयस्य निवर्तकत्वेन श्यृचो
विधीयन्ते । एवं करोतिरभुतप्रभाववचनो निगृहीतो भविष्य-
ति । इतरथा यत्साम संस्क्रुर्यात्तृच इत्यभ्यासलक्षणं
प्राप्नोति करोतेः । अथ वा ऽन्यः श्रुतिप्रकारः । यदि ऋग-
नुवाचेन श्यृचो विधीयन्ते तथा सत्येको गुणभूतो विधीयमा-
नत्वाद् शब्दवृत्तेन वा प्रधानभूतः । अपर उद्दिश्यमानत्वात्प्र-
धानभूतः शब्दः, शब्दवृत्ते वा गुणभूतः । तयोः सापेक्षत्वाद्-
समासः स्यात् । तृच इति च समासः । तस्मादपि च धा-
त्वर्थे किञ्चिद्विधेयम् । अपि च सप्तम्या ऽऽधारत्वं तृचस्य प्र-
तिपाद्यते । तत्र यद्येकस्यां सामाविधीयते, तथा सप्तमी बाध्ये-
त तिसृषु ध्रुता ।

वाक्यानां तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं समासिः स्यात्सं-

स्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

प्रत्युचं वा गेयम् । कुतः ? साम्नो ऽत्र साधनतया विहिताः ।
सोमस्थवर्णानां संस्कारमयमेवाकाङ्क्षति । तत्र साम नियम्यते
संस्कारकत्वेन । तस्मात्सोमसंस्कारद्वारेण स्तोत्रेण सम्बध्यते ।
यथा ऋगुणः एकं साम तृचे क्रियत इति निर्वाति सामसं-

स्कारके गुणवाक्याभेदं तत्र यो प्राप्तो गुणः स विधीयते । य-
त्ताम्ना ऋचं संस्कुर्व्यादित्यनूयते तास्तिष्ठ इति विधीयते ।
व्यासज्य गाने माम्ना न ऋक् संस्क्रियेत । ऋगेकदेशः संस्क्रियेत ।
न च ऋगेकदेशः स्तुतिं करोति । न च ऋगेकदेशस्य स्तोत्रीये-
णा संस्कार्येणापेक्षिताः ऋचः स्तुतिसाधनत्वात् । तस्माद्यास-
ज्यमाने कृत्स्नं वाक्यमनर्थकं स्यात् । पादप्रगीतेषु पाद एव
गानं कर्तव्यम् । पाद एव हि तद्वाक्यम् । यथा गोष्ठे वसिष्ठ
इत्येतदयुक्तं भाष्यम् । कथम् ?

उच्यते । सामनी उत्पन्ने न पादे समाना गीतिरिति
साधनास्त्रिषु पादेषु न गीयते । यथा तेभ्यो देशे प्राचीरिति
मन्त्रे । अपि च पादोत्पन्नायाः पादान्न प्रयोगश्छन्दोज्ञे चैव
दृश्यत इति ।

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयते ॥ २३ ॥

रथन्तरमुत्तरयोगीयतीति । अत्र पूर्वपक्षवादी उत्तराशब्दं
सङ्ख्याशब्दं मन्यते । यद्योन्यां तदुत्तरा यो गायतीति वाक्याद्यो-
न्युत्तरे गम्येते । प्रकरणादुत्तराग्रन्थः समाप्तायते । प्रकरणाच्च
वाक्यं बलीयः । अथ वा यथा योन्यां तदुत्तरयोरिह योन्युत्तरे
वाक्यात् उत्तराग्रन्थपाठिते अपि वाक्यादेव स्यादनियमः ।

सिद्धान्तस्तु उत्तराशब्दो रूपाग्रन्थो ऽप्रसिद्धः । उत्तरा
वर्त्तते, उत्तरा ऽध्यापयाम इति । तस्मिन्गृह्यमाणे न पदान्तरसं-
निधानमिति क्षन्तव्यम् । यो ह्युत्तरासु गृह्यमाणसु प्रकृतिस्त्वम-
पेक्षितव्यं तत्र विलम्बितः प्रत्ययः । इतरत्र त्वविलम्बितः ।

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

एकविंशतिकृत्वः षोडशिन्यभ्यस्यमानः कस्याभ्यास इति ।
एतदयुक्तम् । न हि द्वादशाहे षोडशिन एकविंशतिकृत्वः प्रयोगः ।
किं तर्हि ? सकृदेव प्रयोगः । तस्मादन्यो वाक्यार्थः । एकविंशः
षोडशीति सर्वस्त्वोवाणि षोडशिनि एकविंशानि भवन्ति । त-
त्रैकविंशतिकृत्वः संपत्तये त्रैशोकस्य सप्तकृत्वो ऽभ्यासः ।
तस्मिन्नभ्यस्यमाने सप्ताऽतिजगत्यो भवन्ति । एवं सति जग-
तीबहुत्वं भविष्यति ।

प्रगाथादिकं तु ॥ २५ ॥

एवं हि स्मरन्ति । काकुभः प्रगार्थे इति । एतदयुक्तम् ।
बार्हत एवायं प्रगाथश्छन्दोगैः स्मर्यते । अतो भ्रान्त्या चोद-
नापरिहारौ ।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अत्र ग्रन्थः । षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यदिनं सवनमिति नात्र
कर्मणि सवनशब्द इति । यदि कर्मणि सवनशब्दो वर्तते तथा
सति ज्योतिष्टोममात्रेण वृत्तेन माध्यदिनं विशिष्यते । तत्रायं
प्रयोग एव न स्यात् । षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति ।
सवनशब्दो वर्त्तते, तथा सत्याध्वर्यवे हौत्रे च बहुस्त्रिष्टुभो
भवेयुः । तथा सति षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति सवन-
शब्दश्छन्दोगे श्रूयमाणस्तत्राम्नातासु वर्तते । यदि चोत्प-
त्तिबृहत्यावानीयेयातां तदा प्रकृतानां षष्टित्वाभावाद्वाशतयीभ्य
आगमः स्यात्, तत्र तयोः प्रकरणसम्बन्धः कर्तव्यः । न च
प्रकरणमस्ति । प्रगन्थेनापि स्तुत्युत्पत्तेः । प्रगाथसामर्थ्याच्चा-
वदस्य प्रगथनं कार्यरन्तरार्थम् । उत्पत्तिबृहत्सोरानीयमानयोः

षष्टिस्त्रिंशद् इत्यसंबद्धप्रमाधवचनं वा ।

अर्थैकत्वादिकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

अथ स्रोतव्यं साम्ना वा । कुतः ? उभयत्र वर्तमानापदे-
त्वात् । यदि साम्नि विधायकः श्रूयेत, तथा सति काञ्चिज्जि-
न्वां प्रकल्प्य साम्नां स्तुत्यैकवाक्यता स्यात् । न तु विधायकः
श्रूयते । तस्मात्स्तुत्यैवोभयत्र विधायकं कल्पनीयम् । ननु च
निन्दा श्रूयते । उच्यते । विपरीतमिदं कस्मान्न भवति ? इ-
त्यसृक्शोभना यदसुरा अप्यनागतपूर्वास्तत्रागच्छन्तीति ।

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

साम्ना स्तुवत इति साम्नः स्तुतौ विधानमसुराणामना-
गमनार्थवादेन, असुरागमननिन्दाद्वारेण, साम्ना सहैकवाक्यता
ऽपीति यदत्र स्तुवत इत्येतत् । इतरथा निन्दया निन्दितायाः
प्रशंसां कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाद्वा ऽदृष्टं
प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे
श्रवणात् । य एवं विद्वान्साम्ना स्तुवत इति । अयं सहस्रमानव
इत्येतया ऽऽह्वनीयमुपतिष्ठत इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययो,
ऽप्रगीतायामप्युपस्थानं, स्तुतिः प्रगीता ऽपि । तस्माद्विकल्पः ।

एवं प्राप्ते श्रूयः । सन्निहितवचनः प्रगीता च सन्निहिता ।
यद्यप्यप्रगीता ऽपि सन्निहिता तथा च प्रगीतैव ग्राह्या ।
कुतः प्रगीतायाः परार्थपाठः ? न ह्यपठितायाः सामर्थ्यं नि-
वर्तयितुम् । यत्तत्प्रगीता ऽपि क्षास्मात् पठ्यते, सा वा-
क्षेन ग्रहीष्यते ।

उच्यते । तस्याः प्रकरणेव सम्बन्धः कल्प्यः इतरस्य तु

कृतम् । एतदपि नैव सन्निहितवचनो बाध्यते सामप्रवेशे
आम्नातादन्यदित्यारभ्यौपोद्घातिकं वृत्तम् । प्रासङ्गिकं च
प्रकृतमिदानीमभिधीयते । सामोहः प्रतिज्ञातः । सोऽभिधीयते ।

अत्र पूर्वपक्षः । नोहः साम्नाम । कुतः ? वचनादेतदिति-
दिश्यते यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति । यद्यपि साम ऋगक्षराणामु-
पकारकमिति सम्बन्धस्तथा ऽप्युपकारस्यानतिदिष्टत्वाद्याहङ्गं
योनौ तादृशमेवोत्तरयोरपि । यदि नात्र यथातथाभावः पाठा-
न्यथाभावः । यथैष्टिकानां विकृतिषु वचनादिदं साधारणी-
कृतम् । तस्माद्यथा सप्तमे पूर्वपक्षे साधारणा धर्मा इति तथेहापि ।
वचनसामर्थ्याच्च यत्र भावयोनोनावपि भावः कृतः उत्तरयोरपि
तथैव कर्तव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूयः । नैतद्वचनमुपकारकस्य निषे-
धकं; किन्तु उत्तरयोः कर्तव्यमित्येतावत्कृत्वा कृतार्थम् । तच्छू-
रयोः क्रियमाणं यथोपकरोति ऋगक्षराणां, तथा कर्तव्यम् ।
नेदमदृष्टेनोपकरोति । तस्माद्यस्य चर्कस्व येन प्रकारेणोप-
कारकमवगम्यते तस्मिंस्तथैव प्रयोक्तव्यमत आह—सर्वतन्त्रेण
प्रमाणं प्रत्यक्षमिति विरामं कृत्वा ऋगक्षरं गायिष्यत इति । एत-
दयुक्तम् । ऋगक्षराणां साम संस्कारकं समभिगतं योनौ । तच्च
यद्यनक्षरं गीयते ऽयथाप्रकृतिका स्यात् । अदृष्टार्थं च
स्यात् । सर्वं चैतद्व्याख्यम् । तस्माद्यान्यल्पान्यक्षराणि महती
मीतिस्तत्रापि तथा ऽक्षराख्येव संस्कर्तव्यानि । तथा यज्ज-
ऽरुपा मीतिर्वहून्त्यक्षराणि, तत्रापि सैव तेषां संस्कारिका ऽव-
गन्तव्या । न तत्रैकश्रुत्यन्तश्चैवमुपकर्तव्यम् । एतदेव साम्ना-
मृचं प्रति गुणभावस्य प्रयोजनम् ।

सर्वातिदेशस्तु सामान्याह्लोकवह्निकारः स्यात् ॥ ३५॥

स्तोभस्वरकालन्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचक इत्येतदयुक्तम् । गीतिषु सामाख्येत्युक्तत्वात् । तस्मादन्यथा वक्ष्यते । यद्यपि स्तोभा न सामशब्दवाच्यास्तथा ऽप्यतिविश्यन्ते । कथं ? सामोपकारकमृगक्षराणां तस्योपकुर्वतो दृष्टेन साहाय्यं कुर्वतः स्तोभा नोपकुर्वन्ति । तदतिदेशेन यदि स्तोभमागच्छेयुस्तत्कृत उपकारो ऽपि हीयेत । तस्मादतिविश्यन्ते ।

धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे

चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

यद्यप्यपूर्वप्रयुक्तो धर्म इति स्थितं तथा ऽपि कार्यापत्त्या विनोदसिद्धिर्नास्तीत्यनेनाधिकरणेन कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । वास्तवी सा द्विविधा । प्रसक्षानुमानाभ्यां शब्दात्रेधा । स्वस्वशब्दात्प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानेन सङ्ख्यया प्रतिषेधे ऽनुमानं प्रतिषेधश्च शब्दः स्वतन्त्रः । प्रसक्षं तावन्नैवारो बार्हस्पत्यश्चरुः । ननु स्वशब्देनैव नीवारा ब्रीहिकार्ये विनियुज्यन्ते ।

उच्यते । नीवारशब्दो नीवारान्वदति, तद्धितो विकारं, देवतां बार्हस्पत्यशब्दः, चरुशब्दो द्रव्यम् । कतरः कार्यापत्तिपरः ? तस्मात्प्रसक्षेणात्र कार्यापत्तिः । ब्रीहयः पुरोडाशाख्या हविर्निर्वृत्त्या यागार्थाः । नीवारा अपि तस्मिन्निर्वृत्त्या यागसाधनार्था एव प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तस्माद्ब्रीहयो यथा ऽपूर्वार्था इति धर्मान्प्रयुज्यते तथा नीवारा अपि नखावपृतानां चरुरित्यवहनस्य तुषकणविप्रमोहं फलं दृष्ट्वा ऽनुमानं भवति, नूनमुलूखलमुसलकार्ये नखा वर्तन्त इति । पश्वौ पशुं नियुजन्तीति स्वशब्देनैव यूपकार्ये विपरिवर्तन्ते, न गिरागिरेति ब्रूयादिति ।

जयापदं प्रतिषेधेन तत्कार्यं लक्षयति । तत्र लक्षित इरापद-
विधिः । तच्च शब्दादृते न शक्यं विधातुं प्रतिषेधात्स्वशब्दा-
न्मानम् । लक्षणया ऽत्र स्वशब्दः । उद्गीया एताहि श्रुतेति यदि
पृष्ठया षडहः सन्तिष्ठत इति सङ्ख्यायाः प्रतिषेधः । तेन तत्कार्यं,
तस्मिन्मध्वशनघृताशने । एवमत्र लक्षितलक्षणया स्वशब्दः ।

तदेतदयुक्तम् । कथं ? यदि मध्वशनघृताशने कार्ये ष-
डहकार्ये वर्तेयातां तथा फलसाधके स्यातां, तत्र द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदिति वचनं विरुद्धयेत । यागा ह्येतेन फले
विधीयन्ते । ते च द्वादशसङ्ख्याविशिष्टेन मध्वशनघृताशनया-
गौ । ताभ्यां फलवज्यां चतुर्दशसङ्ख्यापजायते । राजसूयव-
दिति चेत् ? तन्न । “षड्विंशदहो वा एष द्वादशाहः” इत्येव-
मादीनि लिङ्गानि विरुध्येरन् । यदि चानयोस्तत्कार्यापत्तिः
स्यात्तथा सति षडहं निर्वर्तेयाताम् । तत्रास्योत्पत्तिरनर्थिका
स्यात् । लिङ्गविप्रतिषेधस्तु स्थित एव । कर्तृसंस्कार एवावग-
म्यमाने कथं फलमाधिके इत्यभ्युपगम्येते । सर्वं चैतदन्याय्य-
म् । तत्र वर्णयन्ति । द्वयमिहास्ति फलं साधनत्वं च । तत्र न
फलसाधनत्वाद्धर्मलाभः । किन्तु साधनत्वात् ।

तदप्ययुक्तम् । यद्येते षडहकार्यं कुरुतः, ततस्तद्धर्मैः स-
म्बध्येयातां यथा नीवाराः । न चैते षडहकार्ये वर्तन्त इत्युक्त-
मेव । तदङ्गत्वाद्धर्मलाभो न भवति । किं तत्र कार्यापत्त्या ?
तस्मादन्यदुदाहरणमुदाह्रियते । सत्पासने तत्स्थानांदाति द्र-
व्यविनाशात्कर्मविनाशः । कर्मविनाशेन प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्र-
तिषेधाच्च स्वशब्दः । अयमप्यस्मिन्नधिकरणे नैव सिद्धान्तः ।
तस्मादेतत्सदृशमन्यदुदाहरणं मृग्यम् ।

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

पृष्ठशब्दः श्रुतेरभिधाता, सा चाहृष्टार्थेत्युक्तम् । तस्माद्द्व-
चनाद्विकल्पः । बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं वेति । तत्र स्तुतिरहृष्टा या-
सामृगक्षराभिव्यक्ता हृष्टोपकारि । तस्माद्ये सामान्युपनिबद्धा
धर्मा उच्चैर्गेयत्वादयस्तेषामुभयत्र सम्बन्धो न व्यवस्था । यथा
ग्रीहिसम्बद्धं प्रोक्षणं न ग्रीहिष्वेवावतिष्ठते, एवमिहापि ।

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥

अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठमन्यथा रथन्तरेणेति । न-
न्वेवं ब्रुवता ग्रीहियवयोरपि धर्मव्यवस्थेत्युक्तं भवति । अन्यथा
ग्रीह्यः साधयन्त्यन्यथा वा यथा इति ।

उच्यते । ग्रीह्यस्तण्डुलानिर्दीप्तिं कुर्वन्ति । ततः पिष्टानि,
तेभ्यः पुरोडाशाद्यागो, यागादपूर्वं, यवेष्वेतत्तुल्यं सर्वम् । किमतः ?
एतदतो भवति, ग्रीह्यवयोरत्यन्तदृष्टार्थत्वाज्जापूर्वभेदः । तस्मात्त-
पूर्वं यागसाधनद्वारेण धर्माभिलाषि । उभौ च ग्रीहियवौ या-
गसाधनम् । अत्र उभयत्र धर्मे नास्ति व्यवस्था । ग्रीहिस्थान-
नीयं साम प्रोक्षणस्थानीया उच्चैर्गेयत्वादयः । तत्र यद्यपि साम
हृष्टोपकारि तथा ऽपि यस्योपकारि तत्पृष्ठानवर्तकम् । ते च स्तुत-
भेदेन चोदिते । अदृष्टार्थत्वाच्च तयोरपूर्वभेदः । अपूर्वप्रयुक्ताश्च
धर्माः । नन्वेकस्मिन्नेवापूर्वं द्वे अपि स्तुती चोद्येते । एकार्थ-
त्वाच्च तयोर्विकल्पो ग्रीहियवयोरिव । तस्मान्न व्यवस्था ।

उच्यते । न निष्पन्नमपूर्वमास्ते, यत्रैते चोद्येते । किन्त्वा-
भ्यामेवापूर्वं जन्यते । स्तुतौ यदेव सुरादिकया जन्यते तदेव
चित्रादिकयेति क्व तयोः ? तस्माच्चित्रादिका यथा साधयति
येन साधनेनोपगृहीता सुरादिका ऽपि तैः साधयिष्यतीति
नास्त्येतत् । अत एव वचनाद्विकल्पः अनैकाध्याद । तस्मा-

यथा श्रवणानामपूर्वभेदाव्यवस्था, एवमिहापि ब्रीहियवौ न साक्षादपूर्वस्य साधकौ । यागादपूर्वम् । तस्माच्चत्रापूर्वस्य भिन्न-
त्वाद्युक्ता व्यवस्था ।

अन्ये त्वाहुः । यदि साम दृष्टोपकारि स्तोभास्त्वदृष्टोप-
कारिणः । तस्मात् स्तोभप्रयुक्ता उच्चैर्गेयत्वादयः । अतो
व्यवस्था । तथा च वक्ष्यति । साम्ना ऽपि दृष्टमदृष्टं च
क्रियत इति ।

तद्युक्तम् । रथन्तरगन्दस्तोभो लक्षणाार्थः स्यात् । अपि
च स्तोभाश्चोच्चैर्गेयत्वादयश्च साम्नि गुणभूता गुणानां च
परार्थत्वादसम्बन्ध इत्युक्तम् । अरुणान्यायो ऽपि नास्ति, स्तो-
भानामुच्चैस्त्वादीनां च परस्परनिराकाङ्क्षत्वात् । यत्तु साम्ना
ऽपि दृष्टमदृष्टं वेति ऋगक्षराभिव्यक्तादृष्टं येन पुनरदृष्टार्थां स्तु-
तिमुत्पादयति तेनादृष्टम् ।

अप्राकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

द्वेधा धर्माणां प्राप्तिः । चोदके कार्योपकया कण्वरथन्तर-
योरुभयोः कार्यापन्नम् । अत उभयधर्मप्राप्तकमन्यकार्यापक्या
धर्मा भवन्ति न चोदकेनेति कार्यापत्तिमाह ।

तदेतदयुक्तम् । कथं ? बृहद्रथन्तरयोरग्निष्टोमसमुच्चयः ।
किमतः ? एतदतो भवति, यद्यप्यग्निष्टोमस्य बृहद्रथन्तरे पृष्ठ-
साधनत्वेनावगते तथा ऽपि तयोर्वैकल्पिकत्वादेकस्यैवेयं कण्व-
रथन्तरमापद्यते । एवं चोदकस्यैव धर्मान्ग्रीहीष्यतीति ।

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ ४९ ॥

दृष्टानुवादेन कण्वरथन्तरविधिः । यत्पृष्ठं तत्करणं रथ-
न्तरमिति । बृहद्रथन्तरे च न पृष्ठानुवादेन विधीयेते । चोद-
केन विकल्पेन प्राप्नुवन्ती वचनेन समुच्चीयते । तस्माद्यथा-
प्राप्ते प्रयोक्तव्ये । यद्यपि च पृष्ठशब्दो नोच्चारितस्तथा च दृष्टसा-
धने प्रकृतौ दृष्टे इति विकृतावापि पृष्ठसाधने एव भवतः । ना-
न्यस्मिन्देशे प्रयोक्तव्ये इति उभयोरविशेषात् । किमुभौ होमौ
पौर्णमास्याममावास्यायां वेत्येतदयुक्तम् । यदा समुदायस्य
संस्कारकौ होमाववगतौ तदा यः पौर्णमासीलिङ्गः स पौर्ण-
मास्यामेव प्राप्नोति । इतरो ऽपि तन्नैवेति नास्त्यनियमः । त-
स्मादन्यथा वर्ण्यते । प्रयोजनसूत्रे एते । यदि पूर्वशब्दः
कालवचनस्तथा सति कालस्यासंस्कार्यत्वादारादुपकारकौ
स्याताम् । कथं ? यद्यपि कालस्य कर्माङ्गता ऽवगम्यते, तथा
ऽपि सकृदेव वेदिते कर्म प्रस्तूयते । न तस्य भूयो भूयः स्मृत्या
प्रयोजनम् । यथा ऽन्यानि पदाङ्गानि भूयो भूयः स्मारकमपे-
क्षन्ते, नैवं कालः । तस्माद्यदि कालवचनः पूर्वशब्दस्तथा स-
त्यारादुपकारकैकत्वाच्च लिङ्गव्यवस्थां करोति । अत आह—उ-
भयोरविशेषादिति । समुदायवाचकत्वेन तस्य संस्कार्यत्वाद्भवति
व्यवस्थाकरणे लिङ्गम् । अत आह—उभयत आकाङ्क्षा तद्वि-
षया वेति प्रयाजे ।

अत्र सिद्धान्ते ग्रन्थः । विष्णुं यजति, वरुणं यजतीति प-
रिचोदना । अत्रोच्यते वाक्यान्तरेण वैष्णवयागो विहित-
स्तस्यायमनुवादः । यदि वा याग एवात्र विधीयते । तस्य प्र-
करणसन्निधिभ्यां मान्त्रवर्णिको विष्णुः प्राप्तः । तस्यायम-
नुवादो यागस्तुसर्थः । न चात्र नामधेयं विष्णुद्वितीयान्तस्य
यजतिसामानाधिकरण्याभावात् । प्रयाजेष्वपि च मान्त्रवर्णिको

देवताविधिः । अग्निसमिदादिश्चैवमेवानूद्यते, संझारूपा वा ।
यद्यपि सामानाधिकरण्यमस्ति, न च सा भेदिका; किन्त्वभ्यास
एव भेदकः । तदुक्तं द्वितीये ।

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ त-
त्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥

मन्त्रविषय इदानीमूहश्चिन्त्यते । स च षडङ्गः । यद्यस्य
परार्था मुख्यार्थाभिधायिनश्चापूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः प्रकृतौ सम-
वेतार्थाभिधायिनो ऽपरार्था अपि । यदि वा उच्यते देवता
विकृतिरिति, तथोहो ऽप्यष्टविधः । क चित्प्रकृतिरूढते; यथा
सूर्यायेति । क चिल्लिङ्गमूढते; यथा वसुरसि रुद्रो ऽसीति । साङ्गे
क चिद्वचनमूढते; यथा प्राजापसे ज्ञागानामिति । क चित्प्र-
कृतिश्च लिङ्गं चादिसै जुष्टमिति । क चित्प्रकृतिवचने; विश्वेभ्यो
देवेभ्य इति । क चिल्लिङ्गवचने; प्राभ्यो ऽग्निमिति । क
चित्रयाणामपि; यथा घृतप्रोक्षणे घृत देव शुद्धमसि । क
चिदभ्यासः; एकैकयेति यथा । प्रकृत्यूहस्तत्र प्रथमे पादे प्रा-
येण चिन्तितः । इदानीं वचनोहश्चिन्त्यते । ननु च फलदेवत-
योश्चेत्येवमादिना गतार्थमेतत् ।

उच्यते । यत्तत्र नाशङ्कितं तदाशङ्क्यते । चोदको द्विविधः॥
शब्दचोदको ऽर्थचोदकश्च । तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेदिति वि-
ध्यादिवाक्यं विध्यन्तवाक्यैर्निराकाङ्क्षीक्रियते । वाक्यसामा-
न्याच्च प्रयाजादिवाक्यानामतिदेशः । एवं मन्त्रवाक्यानामपीति
पूर्वः पक्षः । उपकारापेक्षया तु सिद्धान्तः अर्थचोदकत्वेन स

बलवान् । अर्थाभिधानाय हि शब्दचोदकः प्रवर्तते; न पृथगदृष्ट-
कल्पनाभयात् । तस्मान्नास्त्यस्तरातिदेशः देवतार्थातिदेशस्त्विति ।

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन
प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ९ ॥

ये ऽपि सूत्रावयवे व्याख्या ऽपवृक्ते हि चोद्यते इति प्रश्नो
वै यज्ञस्य दुरिष्टपद्ये कमुपस्पृशेदिति बाह्ययोरेकवाक्यतया,
सा न युक्ता । अर्थैकत्वादेकवाक्यत्वमिति ह्येवं भिन्ने एते वाक्ये ।
स्तुतिस्तुत्यभेदाच्च यूपो वै यज्ञस्येतया निन्दया प्रतिषेधः स बा-
ध्यते । तस्मान्नोपस्पृश्य इति यद्येकं न ह्यस्या ऽपरा स्तुतिः ।
न च दुरिष्टशब्दः समाप्तिवाचकः । इष्टशब्देन सोच्येत वा न वा ।
सोपपदस्तु समुदायप्रसिद्धया पापवचनः । दुरिष्टं पापमित्यर्थः ।
यथा दुष्कृतम् । न चोपस्पर्शननिमित्तत्वेनानूद्यमानं दुरिष्टेनोप-
पदेन विशेषयितुं न्याय्यमिति वत् । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । अत्र
वृत्ते हि प्रतिषेधे सति वोच्यते । मन्त्र उपस्पर्शनेन निमित्तेन । प्र-
तिषेधो ह्युपशमनेतिकर्तव्यतारूपेण प्रयोगाद्गम् । यच्चैतिक-
र्तव्यतारूपं तत्प्रकरणेन गृह्यते । प्रतिषेधस्तु पुरुषार्थः । स
हि स्वभावाद्विचरत्कदाचिदुपस्पृशेदपि । कर्ममध्यगतो वा प्रति-
षिध्यते नोपस्पृशेदिति । तत्र हि यागमाबद्धमिति यस्य च
प्रतिषेधस्तस्य निमित्ते प्रायश्चित्ते ब्राह्मणस्यैव । तत्रैवं वचन-
व्यक्तिर्भवति । यद्येकमुपस्पृशेदेवं ब्रूयादिति प्रकरणाद्युपमा-
नान्तवादः । न च सङ्ख्या सङ्ख्योपस्पृष्टमित्यर्थाच्च यूपानुवादः ।
यूपस्तु निमित्तभूतो ह्यसङ्ख्यया विशेषयित्वा ग्रहवत् । इदमेवा-
स्यास्पृशे मूलं यूपमित्याद्यपस्पर्शने स्नायादिति । ननु प्रतिषेधो
ऽपि प्रकरणात् कर्मागतानृतवदिति चेत् ?

उच्यते । द्विसाधनके कर्मणि व्रीहि यत्सङ्कल्प्य यवमयो न देय इत्युक्तम् । इह तु न द्वौ प्रयोगौ । सोपस्पर्शनको ऽनुपस्पर्शनकश्च । यत्रानुपस्पर्शनके स्पर्शप्रतिषेधो ऽङ्गं स्यात् । यत्तु तक्षणाद्युपस्पर्शनं तद्वाचनिकं तक्षणादिकर्तरि च । इदमधिकरणमुदाहरणप्रसङ्गेन । पूर्वश्चोहः प्रातिपदिकविषयः । इतः प्रभृति वचनविषय एव । पाशौ, पाशं, पाशानितिबद् । अन्यायस्तु तयोः समुच्चयं वक्ष्याति । प्रकृतानुभयोर्निवेश इत्यर्थः । नन्वयं पाशमन्त्रः करणत्वाच्च पापेनार्थद्रुहेनेति जपो ऽयं पाशो ऽन्मोचनकालेक्रियमाणावाद्ये चाथाच्चोत्तराधिकरणं विकृतौ विचारितायां प्रकृतेर्विषयः ।

अपूर्वे त्वविकारो ऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥

यदि पत्री प्रातिपदिकार्थः प्रधानं बलवत्तत एकद्विपत्रीकेषु प्रयोगेषु प्रातिपदिकार्थे इत्येतयोः साधिकरणे वक्षितं तथा ऽपि कथं चिदेकवचनं विवक्षितमित्यदृष्टार्थमेकवचनमुच्चारितं न समवेतसङ्ख्याविधानार्थं, द्विबहुत्वस्यानभिधानात् । यत्र चान्यत्राभिधानविप्रतिपत्तिस्तत्र पाशन्यायः । यत्र त्वेक एव मन्त्रः तत्र पत्रीन्यायः, पवित्रे स्थ इति यथा । ननु पवित्रयोरुपादीयमानत्वाद्विवक्षितं द्वित्वम् । उपादीयमानतया पट्टियतां तयोरिति न वयं द्वित्वविवक्षां वारयामः । किं तर्हि ? तव समवेतवचनेत्याह— विवक्षितः प्रयोजनमिति ।

उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

ब्रीह्याकृतिव्यक्तिसादृश्यानां च व्याख्यानं तत्रैवोक्तम् । ब्रीह्याणां मेघ इत्यस्य प्रियङ्गुवादिषु कथं प्रयोग इति चेद्यदि

ब्रीहीणां विकारस्तत ऊहो, यदि यवानां; ततो ऽनभिधानमेव ।

इति प्राप्ते ब्रूमः । कण्वरथन्तरवदुभयविकारो ऽयं उभय-
धर्माणां ग्राहक इति ।

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयु-
क्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात्सर्वत्रैवाविकारः

स्यात् ॥ ३२ ॥

मेधमित्यत्र चत्वारः पक्षाः अविकारेणोभयोः प्रयोगो
व्यवस्थया च द्विवन्निगदो देवतायामेकवन्निगदो देवतायां
यजमाने उभौ वा स्वामिपरौ । द्विवन्निगदः । यद्यपे-
क्षया उभौ वा देवतापरौ सङ्घातापेक्षयैकवचननिगद इति ।
तत्र तृतीये पक्षे दोषमाह—उत्कर्षो देवतायां स्यादिति ।
देवतावचनस्योत्कर्षः प्राप्नोति । एकवन्निगदो ऽसौ एकदे-
वतेषु पशुष्विति तयोः सत्यायामनालोच्य यत्रास्ति प्रधान-
भूतः प्रातिपदिकार्थस्तत्र गुणभूतं वचनं नियम्यत इति सया-
तस्य देवतात्वमदृष्ट्वैव ।

सिद्धान्तस्तु देवतादिविवक्षा । स्वामिपक्षे चाऽऽद्यर्थ एव तावद्
घटते । आशानपदानर्थक्यात् । अपि च वर्धमानाय मेधपतये
वो यो मेधस्तं मेध्यादुरोपसर्गद्वारमनुपनयत् किमर्थमिति प्रयो-
जनार्थत्वादसमर्थो वाक्यार्थः । न च मेधमनूद्य किं चिद्विधी-
यत इति । इतरथा मेध्याया उपनयत मेधपतये मेधं कर्तुमि-
त्येवमामामुपपन्नो वाक्यार्थः । ते च परकीया देवतायै कर्तुं
शक्यन्त इत्यर्थाद्यो ऽयं यजमानस्येति ।

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥

सिद्धे ऽपि पूर्वाधिकरणस्य पूर्वपक्षे सा क्रियते पदास-
ङ्गतेः । ननु प्रवृत्तौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादिति अयमपि चा-
र्थः प्रायेण गतः । एकत्वे ऽपि गुणानपायादिति किन्तु तत्रैक-
त्वस्याविवक्षोक्ता स एव हेतुर्विवक्षायामपीति । तस्मात्पूर्वस्यैव
तत्प्रयोजनाधिकरणान्तरस्यैवोद्घातिकमिति ।

इति नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद् गुण-
स्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्येना-
भिसम्बन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च
सर्वाभिः ॥ १ ॥

अस्मिन्नाधिकरणे पञ्च पक्षाः । पक्षस्य वचनव्यक्तिर्नि-
रूप्यते । षड्विंशतिरिति त्रिपदं वाक्यम् । तत्राद्यः पक्षसम्बन्ध-
प्रधानः । षड्विंशतिरस्येखनयोर्यत्सम्बन्धाद्यञ्छब्दो नास्ति वा-
चकः, येनासावुच्येत तत्प्रधानं, स प्रकाश्यः । तत्रार्थात्सम्बन्धि-
नावभ्यस्येते । एवमल्पमप्राकृतं भविष्यतीति । वङ्गक्रीशब्दश्च ष-
ड्विंशत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

द्वितीयः पक्षः । अक्षरगोऽयं मन्त्रः प्रमाणात्तरेण प्र-
काशितमर्थं प्रकाशयति; न प्रकाशितस्य प्रकाशान्तरेण प्रयो-
जनमस्ति । एवं च वत्प्रकृतौ कृतं तद्विकृतौ भवति न कि-
ञ्चिद्वाधितम् ।

तृतीयः पक्षः । षड्विंशतिशब्द उभाभ्यां विशेष्यते । सो
ऽन्न प्रधानभूतः । तयोश्चक्षेद्वितीयः प्रकाशयेत् न चाविकृतेन
षड्विंशतिशब्देन पक्षः प्रकाशयितुम् । तस्माद्वचनोहः । एवमल्पं
विकृतं भविष्यति । ननु षड्विंशतिशब्दप्राधान्ये वङ्गक्रीणां प्रा-
प्यमाख्यानां प्राप्नोतीति कोऽभिप्रायः ? द्वेधा हि सङ्ख्याश-

ब्दाः । प्राग्विशतेः सङ्ख्याप्रधाना, ऊर्ध्वं विशतेरुभयप्रधानाः । तत्र यदा सङ्ख्या ऽऽत्मानमुपसर्जनीकृत्य सङ्ख्येये वर्तते, तदा विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यं नास्ति । विशतिर्गवामिति यथा । इह च सङ्ख्या प्रधानभूता बह्व्यश्च प्रथमान्ताः । कथं विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यमिहप्रतीयः । परिचोदयतः—अत्र लक्षणया सामानाधिकरण्यं वाक्येनेत्यर्थः । दृश्यते च प्रयोगः यथेन्द्राग्नी देवतेति । यदा देवतात्वेन गुणो विवक्षितो भवति, न च प्रधानभूतस्तदा ऽपि विनैव षष्ठ्या सामानाधिकरण्यं दृश्यते । तथा हि । देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्ताः पर्षदत्र । पर्षच्छब्दश्च प्रधानभूतः । इतरे देवदत्तादयः शब्दास्तद्विशेषणत्वेन, तथा ऽपि विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यम् । ननु सम्बत्सरविशेषणार्था । तथा सति पञ्चशब्दो ऽकिञ्चित्करो भवति । पञ्चाशच्छब्दस्तु विशेषयन्नप्यर्थवान् । तस्मात्सङ्ख्या प्रधानभूता ।

चतुर्थपक्षः । वङ्क्रीशब्दो ऽस्य विशेषणम् । सङ्ख्या ऽपि । अस्यशब्दः षष्ठ्या परार्थः कथं प्राधान्यं प्रतिपद्यते ? आह—यथेन्द्रस्य तु वीर्याणि ष्ठीवास्ति न च परार्थः । लोके च यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते षष्ठीनिर्दिष्टो ऽपि प्रधानम् । एवमिहापि यत्र द्वौ पशू विद्येते तत्र द्वयोः प्रकाशनं कर्तव्यम् । तथा ऽस्यशब्देन च क्रियते पशुचोदितः । स च प्रकाशयितव्यः ।

सिद्धान्तस्तु उभाभ्यां वङ्क्री यत्र परिच्छिद्यते एतावसो ऽस्य वङ्क्य इति । नन्वसमासमन्तरेणोदन्ता शक्या वदितुम् । यत्रावयवेषु प्राधान्यं तद्यज्ञपतिशब्देन प्रत्युक्तम् । यज्ञपतिशब्दविशेषणतया स एव दोषः । अदृष्टार्थता वा । न च सर्वं प्राकृतप्रदृष्टार्थम् । अदृष्टार्थतैव दोषः । सत्यम् । दृष्टार्थत्वाय न

ख सम्बन्धः । वचनेन चोदितो यः स प्रकाश्यते । अदृष्टार्थता ऽवस्थितैव । प्राकृतशब्दबाधश्च । ता अनुष्ठयो च्यावयतादिति च सर्वनामशब्दो बहुक्रीयप्रत्ययमर्शकः । यद्यस्यपदाभ्यासस्त्रावितीत प्राप्नोति यदि सङ्ख्यायास्ता इति ।

अपि त्वसंनिपातित्वात्पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं

स्यात् ॥ ९ ॥

प्रकरणे ऽधिगुप्रकरणे समाम्नाता । प्रकरणेनोपकर्तव्यम् । तत्कथं यदा शक्नुयात्किं तु शक्नोत्ययमिति क्रियाप्रधानेन यथा समाम्नातैः पदैरभिधानं तत्र बहुक्रिषड्विशत्यभिधानाददृष्टम् । यथा प्रकृतौ तथा विकृतावपीति ।

विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥

उच्यते । यदि बहुक्रीषड्विशत्याः समवेतार्थता नाभिष्यत्ततो दृष्टार्थतामवकल्पयेम । अस्ति तु समवेतो ऽवदानसम्बद्धो बहुक्रयर्थः । स च स्वभावात्षड्विशत्यैव परिचितः । तस्यादातुः संस्कारे दृष्टार्थमेव । प्रकरणमिव तासामपि गुणत्वात्प्रकाशनम् । प्रकृतौ तद्वदपीति ।

आम्नातस्त्वविकारात्सङ्ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

ननु षड्विशत्यभिधाने बहुक्री प्रथमा न प्राप्नोति । को ऽर्थः ? गुणवचनो हि कश्चित्संसृष्टगुणवचनो भवति द्रव्येण । यथा शुकः पट इति । कश्चिन्निष्कृष्टगुणवचनो; यथा शौक्ल्यं पटस्येति । तत्र प्राग्विशतेः संसृष्टगुणवचनः । पञ्च गावो, दश गाव इति । विंशत्यादयस्तूभयवचनाः । यदीह द्रव्यं प्रधानं, बहुक्रय इति प्रथमाबहुवचननिर्देशात् षड्विशतिशब्देनापि प्रथमा-

बहुवचनान्मेव भवितव्यम् । आश्रयतो सिङ्गवचनानि भवन्ति ।
इति दुष्टपरिहरश्चायम् । अतो ऽन्यः पक्ष आश्रीयते । निकृष्टो
गुणः प्रधानभूतः षड्विंशतिरित्यभिधीयते । नन्वेवं बहुक्रय इति
प्रथमा न प्राप्नोति । षष्ठ्या भवितव्यम् । उच्यते । शक्यप-
रिहारमिदं शोद्यते । परिहृतं भाष्यकारेण ।

सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्यात् बहुक्रयः पुनः

प्रधानम् ॥ १३ ॥

इत्युक्तम् । नन्वेवं सति षड्विंशतौ बहुवचनं प्राप्नोति । उ-
च्यते । बहुवचं प्रातिपदिकेनोपात्तं बहुत्वं विशेषश्च तत्र बहुक्रय
इति यद्वत् बहुत्वं यच्च विंशतिप्रातिपदिकगतं विशेषरूपं तयो-
रेकं बहुक्रिद्रव्यमधिकरणम् । अतस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावो
युक्तः । यत्तु षड्विंशतावेकवचनं तदुक्तं विशेषणस्यैकत्वात् ।
स्वभावाद्विशेष्यादीनां स्वाभिषेयसङ्ख्याग्राहित्वमेव । न तु द्र-
व्यसङ्ख्याग्राहित्वम् । यद्यपि विंशतिर्गावो गच्छ-
न्तीति द्रव्यमेव प्रधानं बहुवचननिर्देशात् । सङ्ख्याप्राधान्ये हि
तस्यैकत्वाद्वच्छन्तीति प्राप्नोति तत्पक्षे ऽपि तुल्यम् । सङ्ख्याप्रा-
धान्ये हि बहुक्रिषु बहुवचनं न स्यात् । सङ्ख्याविशेषणत्वात् । अथ
बहुवचनान्वितामिर्बहुक्रिभिः यश्च तत् षड्विंशतिसङ्ख्या सङ्गते ।
मप्येकवचनान्विता षड्विंशतिः बहुक्रीविशेषणम् । अथ वा
षड्विंशतिप्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्वहुवचनम् । निर्देशार्थमेकवचनमेव
युक्तमिति । ननु द्वौ बहुव इत्यादौ प्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्वहुवच-
नबहुवचने न प्राप्नुतः । उच्यते । तद्वक्ष्यामोः नेहाति-
प्रसङ्ग इष्यते ।

अश्वस्य चतुर्लिंगस्य भवनाद्वैदोषिकम् ॥ १७ ॥

अयं तावत्सिद्धान्त एव । चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यनया ऽवश्यं
 वङ्क्रीयत्वा प्रकाशयितव्या ऽऽनर्थक्यभयात् । प्रकरणानुमि-
 तेन वाक्येन प्रापितत्वात् । ननु प्रतिषिद्धेयं न चतुस्त्रिंशद्वि-
 ति । उच्यते । विधिपूर्विकेयं प्राप्तिरिति विधिप्रतिषेधयोर्वि-
 कल्पः षोडशिवदिति पक्षे तावदनया प्रकाशनम् । यत्त्वर्थाप्रा-
 प्ताति तत्प्रतिषेधेन बाध्यते । यथा व्रजे ऽह्नि मांसाशनः । न-
 न्निहानुमानिको विधिः प्रसङ्गेन प्रतिषेधेन बाध्यते । उच्यते ।
 न विधिर्यदि बाध्येत । अपि वा ऽन्यदेतवानुमानिकम् । इदं
 तु प्रसङ्गविधिना विधियत् न बाधितुं शक्यते । एवमुभय-
 प्राप्नौ स्थितायामुत्तरा चिन्ता । न चैत्पूर्वपक्षसूत्रं समाप्तायस्य
 वस्तवत्वात्तथा पक्षव्यावर्तकस्य तुशब्दस्य चोत्तरत्राभावात् ।
 तत्प्रतिषिद्धेयं भूयते । न चतुस्त्रिंशद्विति ब्रूयात्षोडशतिरि-
 सेव ब्रूयादिति । तत्र संशयः । किं समस्तऋक् प्रतिषिध्यते ।
 अस्यापि समस्य वचनं चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः । अथस्व कै-
 शेषिकवचनं षोडशतिरिति तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः । तत्प्रति-
 षिध्येति । ननु षोडशतिरिति म्रुवन् निगदे षोडशांतरिति
 चोदयति पूर्वपक्षवादी । तस्य कर्मानुष्ठानं तूपरगोमृगयोः
 सामासिकवचनमन्यद्वा यवासादनयोर्वाङ्मिष इत्यश्वस्य तु विशेषितं
 वचनमन्यत् । षोडशतिरस्य वङ्क्रीय इति । तद्वितरः प्रत्याह ।
 मा ऽयं विधीयत इति । शक्यश्चात्रान्यतरानुवादः । यदि
 तावत्प्रतिषेधो विधीयते ऋचि प्राकरशिकायां प्रतिषिद्धायां
 यदन्यकोदकप्राप्तमिवत्तावचनं तत्स्वयमेव भवति । षोडशति-
 वचनमनुवादः सहैव कारिका षोडशांतरितया विधीयते ।
 न चाशिक्षाचोदकप्राप्तत्वात् एककारो पूर्वत्वार्थः । एककार-
 कर्मप्राप्तः स विधीयते । तस्य परिसङ्ख्याक्यो ऽर्थः । यद-

न्यप्राकरणिकं प्रतियोगि तन्न भवतीत्येवमन्यतरस्यातिवादत्वे
ऽवश्यम्भाविनि ऋचा प्रतिषेधविधानं मुख्यत्वादितरस्य चा-
नुवादो जघन्यत्वात्प्रतिषेधः स्तुत्यर्थ इति ।

ऋग्वा स्यादाम्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥

वाशब्दात्पक्षान्तरम् । आम्नाता हि अवागप्रतिषिद्धा
वाक्येन । उच्यते । यदि विकारं वक्ष्यामः । तस्यानुवचनादै-
रवतः । ननु श्रुत्या षड्विंशतिविधानेन कार्याद्विधानाविदोषः
स्यात् । उच्यते । ऐरवत्प्रतिषेधकार्यापत्तिप्रदर्शनाय भविष्य-
ति । अथ षड्विंशति वाजिनो देवबन्धोर्वङ्करी सर्वासंबद्धत्वेनाद्य-
त्वादेवायं सहस्रमानव इतिवत् । यत्र त्वनाद्यं गृह्यते न स शक्नो-
ति पराणि लक्षयितुमर्थो नामसम्बन्धात् । नियमावृत्तिभया-
त्स्वयमेव ततः पदं कार्येण प्रयुज्यते । अतश्चाश्वस्य चतु-
स्त्रिंशदिति पक्षसूत्रं नियमेन । अङ्गे च वक्तव्येति तत्प्रतिषिद्धेति
सिद्धान्तो नियममेव वारयति प्रासङ्गिकादर्थादर्थो नाम्ना बुध्यते ।
अनुगते इष्टिः कार्या न वेति । कुतः संशयः ? वाक्यात्पदाद्वा ?
किमुद्गानमग्निविशिष्टं निमित्तं, अथ वा ऽग्निरुद्गानविशिष्ट इति
तत्रोद्गाने निमित्त आश्रीयमाणे सत्तया क्रिया निमित्तं स्यात् ।
अग्न्येकदेशे वर्तमानपटदाहवत् । न च काष्ठावयवेष्वग्नियुक्तेषु क-
दाचिदुद्गानं नास्तीत्यविशेषणमेव । अग्निस्तु निमित्तं विशेषः क्रि-
यया व्याप्यमान एव पटो रक्त इतिवत् निमित्ततां विभक्तिं ना-
व्याप्यमानः । स कदाचिद्व्याप्यमानः स कदाचिद् व्याप्यते इति
युक्ताग्निमित्ताद्वाक्येनाप्यफलं वेदं कर्मप्रकरणादग्निहोत्रस्योपकु-
र्वदुद्गाननिमित्तकमारदुपकारकं प्रयाजादिवत्स्यात् । न विशेषण-
स्याग्नेस्तद्वितुमर्हति । सामवायिकं च स्विष्टकृद्वाक्येनाग्न्यर्थम् ।

विश्वस्य प्रधानं तदा ऽग्निः शक्यः सम्बन्धयितुमुद्धानेष्टया
वा एवं सन्देहः । उच्यते । निमित्तमारावृत्तिदशार्थेन कर्मवदिति
पूर्वः पक्षः । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयासी-
ति उद्धानव्याप्तस्याग्निहोत्रार्थस्याहवनीयस्योत्पत्त्यर्थमिति ।

धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षिकाललक्षकस्योपकारलक्षणं तदर्थमिति कृत्वा प्र-
त्येकसमुदायसम्बन्धाभिप्रायः देवदत्तयज्ञदत्तभोजनवत् ।
यदि तैः सम्बद्धं तदन्यतमेनापि । ये तु समुदायार्थं पर्षद्भोज-
नमिव तदन्यतरार्थमिति न शक्यते वदितुम् । न चाऽसौ वि-
धीयते । तस्मात्प्रत्येकं समुदायाग्निहोत्रार्थं तदुद्धारणमिति ।

सिद्धान्तस्तु भुक्त्यादिलक्षणं तादर्थ्यं गतश्च नोद्धारणं प्रयोजय-
ति । धारणं हि तस्य नैमित्तिकं तत्प्रतीक्षते । यावत्कर्मण उद्देशेनो-
द्धारणं कृतं तदर्थमेव भवतु, प्रसङ्गादन्यस्योपकरोति । तस्मा-
न्नार्थ उद्धृते अग्निहोत्रार्थं प्रायश्चित्तमिति ।

यदि पुनः सायमाग्निहोत्रार्थमुद्धृतेन तच्छ्रयो धारणं भ-
वति प्रातरग्निहोत्रकाले चोद्धारणं, ततः किं, प्रायश्चित्तं भवति
न वा ? भवतीति ब्रूमः । सकलनिमित्ताभावात् । न वा न
त्वमात्रग्निहोत्रमात्राद्योद्धृतः । किं तर्हि ? आग्न्यपेक्षायां व्य-
क्तिमाश्रितोद्धृतो ऽसौ । सा समाप्तैव । प्रातः प्रयोगः प्रसङ्गात्तत्रे-
ति । तच्चैतत्कर्मार्थं धारणं पुरुषधर्मो ऽयम् । गतश्रीयोगात् ।

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ४९ ॥

एते द्वे सूत्रे तु शब्दवाशब्दरहिते पूर्वपक्षधर्मवती
वधिपयसी प्रतिपादयतः । उत्तरे द्वे सूत्रे वाशब्देनैतं
पक्षं व्यावर्तनप्रदानधर्मैर्युज्यते । वधिपयसी इति स्थापयतः ।

एवं सूत्रकारप्रस्थानमपास्य वृत्तिकारः षष्ठाविरोधिनीं व्याख्यां चकार । तत्राद्युक्तं तदेवेदमामावास्यां कर्म केवलं तद्द्रव्यं देवतातोऽपनीतं देवतान्तरेण युज्यतेऽनपनीतयागार्थत्वमेव सत् तस्य कथं यागधर्मा न स्थिरिति । अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षस्य कृतस्यैते सिद्धान्तसूत्रे । उत्तरे अप्येवमेव । पूर्वं पूर्वस्य पूर्वस्य न्यायस्यापवादतया चोत्तरोत्तरमधिकरणमिति युक्ततर आरम्भः । इतरथाऽभ्युदयोदाहरणं हेयमेव स्यात् । आगस्तु स एवेति । पदर्यामि, शेषं संस्थापयतीति लिङ्गदर्शनमेतदुपरितनाधिकरणव्याख्यानेन श्रुयति । तत्कथमिति । आरण्योत्सर्गासमानश्रुतिकं त्वन्यत्पात्रीवतं कर्म । तत्रैतमाज्येन शेषं स्थापयतीति तत्र परिसमाप्तत्वाच्चाष्टकर्मणः शेषशब्दोऽनुपपन्नः । तदभावाच्च संस्थापयतिरप्यनुपपन्नार्थ एव धातुः । प्रत्ययस्तु शुद्धोऽवशिष्यते । शेषमङ्गययोरभावात्करणाथोऽप्यनुपपन्नार्थ एवाज्येनेति परिशिष्टमाज्येनेति । एतयोः सम्बन्धे कर्तव्यतावचनेन स्पृश्यमानमाज्यमीप्सिततमं भवसाज्यं कुर्यादिति । न चैतत्केबलाज्योत्पत्तिविधायकम् । आनर्थक्यात् । अतः प्रयोगवचन उपपदाभिलाषासन्निहितेन पात्रीवतपदेन न सम्बध्यते । द्रव्यदेवतासंयोगाच्च यागः । स चारम्भवान्समाप्तिमाश्रित्योत्तदङ्गभावो नाव्यभिचारसंस्थाधातुरुपादीयते । निर्वपतिवत्सौख्यं । स पशुयागादकल्प्येति कर्तव्यतावांस्तत्रानन्तरं च क्रियमाणतज्जेष इवेति शेषशब्दोऽर्थवान् । तत्सम्बन्धाच्चतृतीया युक्तैव । शेषसंस्थेयमयुक्ता । यच्च पूर्वापि याग एव; अथ द्रव्योत्सर्गस्ततो न युज्यते । तद्वच्चारण्येष्वपीति सिद्धम् ।

इति नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तञ्च नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

विधेः प्रकरणान्तरे ऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

सप्तमेनातिदेशसत्रा व्याख्याताः । दशमेनेदानीं किम-
तिदिश्यत इति व्याख्यायते । यत्प्रकृतौ विद्यते तदतिदि-
श्यते । तस्यां च शास्त्रपदार्थोपकाराविधाते ते ऽतिदिश्यन्ते ।
तस्माल्लुप्तार्थप्रायं प्रवर्तते ।

अपि वा ऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अर्थलुप्तं न प्रवर्तते । कथम्भावो ऽयं लौकिको वैदिक-
श्चोपकारमेवापेक्षते । उपकारद्वारेणोपकारकप्रवृत्तिः । तस्मा-
ल्लुप्तार्थस्य निवृत्तिः ।

ननूक्तं प्रकृतौ शास्त्रपदार्थोपकारा विद्यन्त इति । उच्य-
ते । सौर्य उच्यमाने नाग्नेयविध्यन्तं गृह्णाति । आग्नेये चोप-
कारा अनन्तराः । व्यवहृताः पदार्थाः, व्यवहिततराणि शा-
स्त्राणि । अतः कथम्भावो ऽनन्तरानुपकारान् पश्यति, तांश्च
गृह्णाति । पदार्था उपकारैर्व्यवहृताः । न चापेक्षिताः । ननु
प्रकृतौ पदार्था एवानन्तराः ते प्रथमं गृह्णन्ते पश्चादुपकाराः
कल्पिताः । विकृतावपि तथैव युक्तमिति । ससम् । प्रकृतौ
पदार्था गृह्णन्ते, न तु पदार्थापेक्षया; किन्तूपकारापेक्षया । स
एष कथम्भावः भुक्तोपकारान् गृह्णाति, लक्षणाया पदार्थान् ।
श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी ।

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्तेताऽऽरम्भस्य प्र-
धानसंयोगात् ॥ ४ ॥

सङ्कल्पो ज्योतिष्टोमस्य न दीक्षणाया दानम् । अथौदा-
सीन्यप्रच्युतिः सापि तस्यैव । अथ न प्रथमः पदार्थः सो
ऽपि तस्यैव । प्रसङ्गेन दीक्षणाया दानम् । न चाधानं प्रथ-
मः पदार्थः ।

उच्यते । तदपि तस्यैव । प्रसङ्गेन दीक्षणाया दानम् ।
यथा प्रासङ्गिकेषु न ज्योतिष्मता एवमारम्भणीया ऽपि । न च
प्रकृतावगम्यन्वाधानं प्रथमं, पाठेनैव तत्प्रथमम् । पूर्वं क्रियमाणं
कर्मान्तरमस्याः पदार्थः प्रथमः । प्रणयनं तस्य प्रकृतौ । ने-
वमङ्गभावेन दृष्टा । अलुप्तोपकाराश्च पदार्थाः प्राप्यन्ते । यथा
यूपायाजन आज्ये संस्काराः क्रियन्ते एवं दीक्षणीयादिष्वा-
रम्भणीयाः ।

अपि च दीक्षणीयावज्ज्योतिष्टोम आरम्भार्थः सिध्यतीत्य-
युक्तो ऽयं ग्रन्थः । पुरुषसंस्कारद्वारेणोपकरोति दीक्षणीया ।
न चास्या वचनमस्त्यारम्भकार्यं वर्तते दीक्षणीयेति । दीक्षास-
न्ननमस्या उत्पत्तिवाक्येनैवावगम्यते । तस्मादाग्रावैष्णव-
स्तुत्यर्थो ऽयमर्थवादः ।

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्त्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

सर्वारम्भार्थो न ज्योतिष्टोमः समाम्नायत इत्ययुक्तो ज्यो-
तिष्टोमः । श्रुत्या फलेन संबध्यते । न चोभयार्थता युक्ता विना
वचनेन । अनुमानायपि कार्यापत्तिप्रमाणं न विद्यते । तस्मा-
द्युक्तप्रत्याम्नानाभिधानम् । अर्थलोप एव वक्तव्यः । ननु

ऋत्विग्वरणं सर्वप्रधानार्थम् । तत्र प्रधानत्वादिष्टीनामारम्भणीया भविष्यति ।

उच्यते । तथापि त्वप्राकृतकार्यत्वान्निवृत्तिः । यथा यूपा-
वटवर्हिषी प्रोक्षणस्य ।

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

समानं हन्त सामर्थ्यम् ।

न वाङ्मभूतत्वात् ॥ ७ ॥

अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य प्रधाना
रम्भेणैव सिद्धिः । यद्येवं दीक्षणीयादिवन्मन्यसे, तन्न । कस्मात् ?
दर्शपूर्णमासप्रयोगाद्दहिरारम्भणीया क्रियते । न तथा दीक्ष-
णायादि । तस्मादयुक्तमेतत् । अङ्गे चायम् । कथम्भावपरि-
पूर्णा ऽऽरम्भणीया विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासधर्माना-
काङ्क्षति । तौ च प्राग् विधानादारम्भणीयाशून्यौ ।

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥

स्थाण्वाहुतिरिति षष्ठीसमासो ऽयं सप्तमीसमासानुपपत्तेः ।
कथं ? सप्तम्या तस्य शौण्डादिभिः सह समासः । ननु संज्ञा-
यामिति समासो भविष्यति । उच्यते । तत्राऽलुक् प्राप्नोति ।
यथा ऽरण्ये तिलका इति । नैतदेवम् । हलदन्तात्स उच्यते ।
उकारान्तं चेदम् । तस्मात् लुगेव । एवं तर्ह्यन्यथा नियमः ।
अर्थप्रयुक्तो हि समासः । सप्तमीसमासो ऽधिकरणप्रधानो नि-
र्देशः । तत्राहुतिरारादुपकारिका । षष्ठीसमासे सम्बन्धः प्रधा-
नेम् । तत्राहुतिः संस्कारिका । आरादुपकारकाच्च सामवायिकं-
गरीयः । ननूभयथा ऽप्यदृष्टार्था । किमत्र गरीयस्त्वम् ? उच्यते ।

सत्यमदृष्टार्थाः । किन्तु समवायः सम्बन्धः क्लृप्तः, आरादुपकारकत्वे कल्प्यः । तत्र प्रकरणेनैकवाक्यता ।

प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥

ननु पूर्वपक्षे ऽपि संस्कारकमेव । अन्यत्र स्वाहाकारो विहितः । तस्य स्मारको भविष्यति । नारिष्ठहंमाविषु, न-
शब्दपदार्थनिर्देशात् । शब्दो ह्यर्थस्य स्मारको; न शब्दस्य ।
स च स्वाहाकारमन्त्रेणैव चोद्यते । वाचनिको ऽयं देवताविधिः ।
करणेन मन्त्रेण देवता ऽवगम्यते । यथा सूक्तवाकेन प्रस्तरमिति ।
न चायं करणनिर्विष्टः । ननु चादिशब्दः स्वाहाकारं न
शक्नोति वक्तुम् । उच्यते । शक्यति, व्यर्थत्वात् मातृवदि-
ति । सद्वितीयान्तेन शब्देन देवतोद्दिश्यते प्रमाणाभावात् ।
अपि च स्वाहाकारः शब्दपदार्थको न शक्नोति देवतां वक्तुम् ।
तस्मान्मन्त्रवर्णिको देवताविधिः । प्रकरणात् क्रमसहिता-
त्करणभावो गम्यते । स्मरणं च प्रधानदेवतापेक्षितं तेनैवांशेन
सम्बध्यते । आज्यभागो देवतामपेक्षते, प्रधानयागो देवता-
स्मारकम् । तत्र यागो देवताया विना न भवति । ननु प्रधा-
नदेवताज्यभागमेव स्मारकम् । तस्माददृष्टार्थं आज्यभागयागः ।
अस्मिन्व्याख्यानं स्वाहाकारो ऽप्येवमेवापद्यते यदि कश्चिद् ब्रू-
यात् । तस्मिन् मन्त्रे यक्ष्यमाणा देवता विद्यन्ते । तस्मात्तत्संस्का-
रको ऽयं न त्वाज्यभागे । सत्यम् । विद्यते निर्वर्त्यांशेनैव यागो
गुणभूता देवतामाकाङ्क्षति । तस्मादाज्यभागस्वाहाकारयोस्तु-
ल्यत्वात्कथं स्वाहाकाराधिकरणम् ?

उच्यते । यागो हि निर्वृत्तः सन्निपरिदृष्टः देवताप्रकाश-
नद्वारेणैवोपकरोति । तस्याः प्रकाशनमपूर्वैर्नैवापेक्ष्यते । तदस्य

दृष्टमेव प्रयोजनं; न त्वाज्यभागे ऽपीदृशमेव प्राप्नोति । सत्त्वं वि-
षमात्तादृशमेव । अपूर्वेण नापेक्ष्यते । आज्याभावाविति द्वि-
संख्याश्रूयते । सा च केन चिद् समानयोगेन प्रवर्तते । तत्र
सोमस्तावद्वारादुपकारकः । यद्यप्याग्निरपि, एवं द्विसंख्या यु-
ज्यते; नान्यथा ।

पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥

अयि च यस्य प्रधानभूता देवता तस्य धर्मा एव न प्रा-
प्नुवन्ति । तत्रानिरुक्तः स्विष्टकृदिति दर्शनं नोपपद्यते । कथं
धर्मा न प्राप्नुवन्ति ? उच्यते । विकृतौ सादृश्येन धर्मप्राप्तिः ।
विसदृशयोस्त्वग्नीषोमयोः प्रकृतौ गुणभूतयोरग्नीषोमयोर्धर्मा
विहिता विकृतौ प्रधानभूतयोरित्येतद्विसदृशम् ।

अयमभिप्रायःपरिचोदयतः ।

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशो ऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

अस्यां चोदकेन पशुदेवता प्राप्नोति पशुपुरोडाशश्च ।
तत्र पशुदेवतायां द्रव्यान्तरं विधीयते । पशुपुरोडाशस्य देव-
तान्तरम् । यागस्त्वविकृत एव वितिष्ठते । यथा ऽभ्युदिते-
ष्ट्यां सो ऽभ्यस्यते । यथा सोमयागः ।

इमे सूत्रभाष्ये अयुक्ते । अस्यां सौत्रामण्यां पशुयागा
आप्नायन्ते । देवतासंस्कारेण च पुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति ।
तत्र वाचनिको ऽयं देवताविधिः । तस्मादप्राकृतकार्याः पुरो-
डाशयागाः । वचनसामर्थ्यात् । यो ब्रह्मो देवतासम्बद्धः स
पशुपुरोडाशयागेन न सम्बध्यते । कथम् ? अविपरिवर्तमान-
त्वात् । कथं न विपरिवर्तते ? अविधानात् । कथमविधानम् ?
अत्रोपकारा अतिदिश्यन्ते । यत्र प्रकरणं तत्र विपरिवृत्तिः । एतच्च

प्रकृतौ । अभ्युपेत्य ब्रूमः । अस्ति प्रकरणं विपरिवृत्तिश्च ।
 तथा ऽपि न सम्बध्यते । नैतत्सोमयाजिना तुल्यम् । तत्र
 सोमेन यजेतेति सोमविशिष्टो यागो विधीयते । ऐन्द्र-
 वायवादीनि ग्रहणानि सोमयागद्रव्यस्यैव संस्कारकाणि ।
 तानि च ग्रहणानि प्रकरणेन गृह्यन्ते । अर्थात्तत्र यागाभ्यासः ।
 इह पशुपुरोडाशयागद्रव्यस्य ग्रहदेवतया न कश्चित्संस्कारः
 क्रियते । तस्माद्यागान्तरानर्थाभ्युदितेष्टिवद्द्रविष्यति । नैतदभ्यु-
 दितेष्ट्या तुल्यम् । तत्र निमित्ते सति विभागो विधीयते । यागस्तु
 विद्यत एव । न त्विह तथा विभागवचनं, येनाभ्युदयेष्ट्या तुल्यं
 स्यात् । ननु प्रत्यक्षः पशुपुरोडाशयागः । आनुमानिकस्तु देव-
 तासम्बन्धेन यागः, तस्मान्न यागान्तरं नैतदेवम् । यद्यस्मिन्यागे येन
 केन चित्प्रकरणे निवेशः स्यात् । तद्यदि यागान्तरं न लभ्येत,
 यदि च प्रत्यक्षे यागे स्यानुमानिको न लभ्येत, तदा दीक्षणी-
 यादीन्यधर्मकाणि भवेयुः । यदि चैको यागस्तदैक एव
 विध्यन्तः प्राप्नोति । द्वितीयस्य द्रव्यस्य चोदकवत् प्राप्नोति ।
 एकेन प्रधानं भवतु, द्वितीयस्य तु प्रोक्षणादिविशिष्टार्थत्वेन
 प्राप्नोति । देवतयोस्तु यदि निवेशः स्यात् प्रयाजानुवादेन
 तु सङ्ख्या विधीयते, तत्र यागान्तराशङ्कैव नास्ति ।

चरुर्विवर्तिकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥

चरुशब्दस्योभयत्र प्रयोगः । स्थाल्यामोदने च प्रयोग-
 मात्रेणैव शब्दार्थो भवति । अशब्दार्थे हि प्रयोगो दृश्यते । कथं
 खलु नियमः ? ओदने च संस्मरणं न स्थाल्याम् ।

इति दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

भक्षाणां त्विसादिकेयं चतुःसूत्री कर्तृसंस्कारार्था भक्षा
इत्येतमर्थं प्रतिपादयति । तेन कृष्णलचरौ न प्राप्नुवन्ति ।
असंस्कारकत्वात् । तस्मादप्राप्तौ भक्षो वचनाद्विधीयते हि-
रण्यस्य ।

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहतत्वात् ॥ १७ ॥

ननु वाचनिक इह भक्षो, न प्राकृता विहिताः
प्राप्नुवन्तीति को ऽभिप्रायो ग्रन्थस्य ? नैते कर्तृसंस्कारकाः ।
भक्षणकर्ता तु गुणभूतः । प्रधानभूता भक्षाः । कथं ? प्रा-
शित्रमिडामिति द्वितीयान्तो भक्षः क्रियां प्रति प्रधानभूतो
ग्रहवत् । कर्ता क्रियायां गुणभूत उपादीयते । न कर्तुः कृत्स्न-
स्य संस्कारः । दृष्टार्था च कृतप्रयोजनस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः ।

ननु कर्तृवत्संस्कारे ऽपि दृष्टं प्रयोजनम् । सत्यमुक्तं
तु द्रव्यस्य कृत्स्नस्य संस्कारो न कर्त्तव्यः । अपि च सोमे
उपकारो नास्त्यपकारस्तु कदा चिस्त्वात् । अपि च कृतप्रयो-
जनं द्रव्यं प्रतिपत्तिमपेक्षते । तच्च कर्तृषु प्रतिपाद्यते । तस्य
यदि कर्त्तृसंस्कारो ऽपि प्रयोजनमनुनिष्पादीभवेत्तथा सत्य-
विरोध एव । न तु स विवक्षितः । या चासौ चतुस्सूत्री सा-
ऽनेन न्यायेन विरुद्धा । प्रत्याख्यातव्ये च पुरुषापनयो वा ।

यदि ब्रह्मशब्दो ऽनुवादः सर्वमिति विधीयते, तथा मति न ज्ञायते, किं सर्वमिति । अथ यदि ब्रह्मपरिहारशब्दानून्यते तथा ऽपि सर्वमिति न विधीयते । यदा कस्य विहारस्य परिहारः प्राप्तः कस्य चित्तदा विधानमुपपद्यते । सर्वेषां तु ब्रह्मवादानां परिहारः प्राप्त एव । अथ ब्रह्मणे सर्वमिसनूद्य परिहारो विधीयते, तथा ऽपि प्रथमपक्षे यो दोषः स तृतीये । तस्मात्तिसिद्धान्ते प्रथमपक्षं विधीयते ।

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्म-
मात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥

न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम् । लक्षणा हि तथा स्यादिति को ऽभिप्रायः ? न सत्रर्मास्मन्वाक्ये विधीयते । न च सत्रं क्व चिन्न सत्रे किं चिदिति सत्रं परार्थमुच्चार्यते । तत्रैषा लक्षणा स्यादित्ययमभिप्रायः । वाजपेयेनेष्ट्वा सत्रादुदवसायेति च तुल्यम् । यच्च पूर्वपक्षं करोति उत्तरः पक्षः नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः । वाजपेयेनेष्ट्वेति निर्वर्त्य पूर्वक्रियामन्यत् क्रियान्तरं विधीयते । तदङ्गतया लक्षणाया तु पूर्वक्रियापरित्यागो ऽवगम्यते, न तु क्काशब्देनोच्यते । क्रियाविशेषायैतेषामारम्भानुष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मान्न खागः शब्देनोच्यते । तत्पूर्वो ऽवस्यतिः श्रुत्यैव परित्यागं ब्रवीति । कर्मण्यन्यत्र यद्वन्वद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् । यद्युदवसायशब्दो ऽनुगृह्यते, कथमङ्गत्वम् ? अथाङ्गत्वमुदवसायेति बाध्यते ।

तेषां तु वचनाद्वियज्ञवत्सह प्रयोगः स्यात् ॥ ४१ ॥

यजेरन्नित्युपायत्वे श्रुतत्वाद्वचनस्य विवक्षा । नन्वितरेत-

रनिरपेक्षास्तथा ऽपि यागे सापेक्षा द्वियज्ञवत् । यथा राजपु-
रोहितौ फले प्रति प्रधानभूतौ यागं प्रति गुणभूतौ । कथं ?
यागो विधीयमानः कर्तारमाप्नोति । तत्र सङ्कल्पे भूयते
स्वराज्यकामौ यजेयातामिति सैव विधीयते । कर्तृगामिनि क्रि-
याफले क्रियामकुर्वन्क्रियाफलेन सम्बध्यते इत्यर्थात्कारिष्यति ।
अस्यामवस्थार्या द्विवचनं विवक्ष्यते । यदि च राजपुरोहितौ
द्विवचनावशेषणार्थमुच्चार्येयातां, तथा सति यागं प्रधानभूतं
न काश्चित्कुर्यात् । तयोर्यागो विधीयते । सापेक्षाश्च कर्तारः ।
एकशस्तु इतरेतरापेक्षा उदवसाने कर्तारः । कुतः ? अर्थमा-
प्तत्वात् । उदवसानस्य भाव्यमानत्वाद्वाऽदशाश्चोदवसाने ता-
दृशा एव पृष्ठसवनीये । तस्माद् विवक्षितं बहुवचनम् ।

ननु राजपुरोहितवदित्युक्तं यजेरन्निति भ्रुसैव बहुत्वं ग-
म्यते । सत्यं गम्यते; न तु विधीयते । कथं ? प्राप्तत्वात् । कुतः
प्राप्तिः ? क्ताप्रत्ययश्रवणात् द्वौ प्रयोगौ गम्येते । ये च पूर्व-
स्मिन्प्रयोगे कर्तारस्त एवात्तरस्मिन् । पूर्वस्मिन्नेतरेतरनिरपे-
क्षास्तादृशा एवात्तरस्मिन्प्रयोगतः क्रियाविशेषाद्वा प्राप्तः स
विधीयते । तत्रास्माद्विजो य एवावसाने कर्तारस्त एव पृष्ठ-
सवने विधीयन्ते । कुतः ? सामानाधिकरण्यात् । उदवसाय च-
रन्तीति । यद्वा ऽन्यकर्तारः पृष्ठसवने भवेयुः । सामानाधि-
क-रणमुपपद्यते च ।

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

ननु नैवात्र दानं परिक्रयार्थं, दक्षिणाशब्दाश्रवणात् ।
पृष्ठसवनीये तु विद्यते दक्षिणाशब्दः । कथमेतत् ? उच्यते ।
भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये इत्यत्र दानं परिक्रयार्थं, दक्षि-

णाऽश्रवणात् । पृष्ठमवनीये तु विद्यते दक्षिणाशब्दः । तस्मात्कथमेतत् ? उच्यते । परिक्रयार्थन्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे । तथा च भाष्यं—शब्दश्च कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थ इत्युक्तमिति ।

अत्र ग्रन्थः । न चैतत्सत्रमिति को ऽभिप्रायः ? आस्मन् सारस्वते सत्रे श्रावश्च ते गो अयुधी यजमाना पयोरन्होः शिष्टिः स्वाहा सवर्शपूर्णमासौ एतत्सारस्वतं सत्रं नात्र कामोस्याश्चोदकेन तस्मादङ्गं तदेतत्सत्रमिति ।

इतरो ब्रवीति सत्रस्याङ्गं भवति । साङ्गं च सत्रं कर्तव्यम् । तत्र द्वादशाहप्रकरणाच्च सत्रस्य साङ्गस्य नाङ्गानामिति को ऽभिप्रायः । द्वादशाहे आत्विजेषु यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । तेष्वेतत्स्वयं कर्तृकताप्रकरणात्सत्रस्य साङ्गस्य प्रकृतौ येषु कर्तृनोक्ता, इह चोदकेन तेष्वेवाङ्गेषु स्वयं कर्तृकर्तृता प्राप्नोति । कामोष्टिरपूर्वमङ्गम् । न च प्राकृतस्य कार्ये वर्तते । यो-युपावटस्तरणन्यायः स इहापि । न त्वनेन न्यायेन युपावटस्तरण्ये ऽध्वर्युः कर्ता न प्राप्नोति ।

उच्यते । सोमे साङ्गे प्रत्यक्षेण कर्तारो विधीयन्ते । यत्र चोदकेन, तत्र नियतेष्वेव पदार्थेषु नाधिकेषु ।

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥

प्रकृता एव यजमानाः कामोष्टिं करिष्यन्ति लाघवात् । कामोष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन कर्तारो न प्रप्नुवन्ति । चोदकेनापि न प्रमङ्गेनात्र प्राप्नुवन्ति ।

द्वेष्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणापनयः स्यात् । चोदकपक्षे ऽन्वाहार्यो ऽपनीयते । तत्र चोदको बाध्यते । प्र-

स्युक्तो ऽयं ग्रन्थः । कथं ? पञ्चीसंयाजवेलायामन्वाहार्यो दक्षः ।
यद्यपि निमित्ते इयमीष्टावधीयते तथा ऽपि तेनैव निर्दृष्टत्वा-
त्तनैवान्वाहार्यः प्राप्नोति ।

अस्थियज्ञो ऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्थनाम् ॥ ४७ ॥

यदि स्पृशो ऽभिधीयेताऽदृष्टं कल्पितं, यजन्तं याजयितुं
किमपि भवतीति न च कश्चिद्विदुमिच्छेत् । अतो ऽप्यर्थे ऽनुवादः ।

क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

काम्यानि तु विद्यन्ते कामाज्ञानाद्यथेतरस्यानु-
च्यमानानि ॥ ५१ ॥

ननु काम्यानामतिदेश एव नास्ति । सत्यम् । अस्थीनि
यजेरन्निति श्रूयते । तत्र कः पुनर्याग इति स्तोत्र इति लिङ्गा-
त्सोमयागः नैष्टिकः । स च सोमयाग उपदेशेनैतस्य चिन्ता
घटते अथ वा द्विकृता चिन्ता ।

गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६३ ॥

ननु समाख्या त्रिकालविषया । सत्यम् । तत्र वर्तमानस्ता-
वत्कालो न सम्भवति । भूतो न विद्यते । भविष्यत्कालत्वन्तु
गृहीतो निर्वापस्य सगुणस्वाय । उच्यते । भविष्यत्कालता-
यास्तु भूतकालता न्याय्या । कथमनिसः सम्बन्धः ? भवि-
ष्यति काले कदा चिदस्याभावात् । पुरोडाशकपाले ऽनुभूतस्य
कालस्याभावात् । एवमग्निहोमप्रवर्ण्यपि न भूतकाला पवमाने-

ष्टिनः प्रकृतौ वाऽग्निहोत्रहवणीवचनाद्भवति । सा च भूतकालसम्बन्ध इह चोदकेन तथाभूता प्राप्नोति । न च प्राक्पवमानहविष्यग्निहोत्रं सम्भवति । तस्मान्नास्त्यग्निहोत्रहवणी । यच्च पूर्णाहुत्यन्ते ऽग्निहोत्रं सो ऽपूर्व एव होमः ।

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥६८॥

धेन्वाद्यः शब्दो उभयोरमाधारणवचन एव शोणाद्य इवानपेक्ष्य च पदान्तरमेते पदावस्थायामेवासाधारणमर्थं प्रतिपादयन्ति । के चित्पदान्तरमपेक्ष्य साधारण्यं प्रतिपादयन्ति । यथा शुक्लः पट इति । कथं तर्हि पूर्वः पक्षः ? भ्रूया धेनुरिति शब्दो धेनावेव वर्तते । गोद्रव्यं त्वस्य न शब्देन नापि चोदकेन । अजाद्रव्यं त्वस्य चोदकेन प्राप्नोति । तत्र चानुमानिकः शब्दो विद्यते । एवं पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्ते त्वमाधारणगुणवचनो ऽयमधिष्ठानमन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति । यस्माच्चोदकबाधः । उत्तरमधिकरणस्यैव प्रत्युदाहरणं । यत्र साधारणगुणवचनस्तत्र चोदको न बाध्यते । प्रतिषेधके न यूपस्य खलेवालीत्वम् । तथागुर्पेविहितेन भवतिना सम्बन्धात् । वाक्यप्रत्यक्षमितरथा ऽऽद्यविहितेन भवति । नापरोक्षादित्यमुक्तामवं पूर्वपक्षनिराकरणम् । कथं ? शब्दस्य धर्मो ऽयं क्रमः । अथ प्रतिशब्दो गुणभूतस्तस्माद्वाक्य एव शब्दस्य यो ऽर्थः स ग्राहीतव्यः । क्रमस्तु शब्दधर्मत्वादुपेक्ष्यः । तस्मात्पूर्वपक्षनिराकरणमिदमकल्प्यमिदमन्यथा वर्ण्यते । यूपानुवादेन खलेवालीत्वे विधीयमाने ऽदृष्टार्थता प्राप्नोति । खलेवाल्या यूपकार्ये विधीयमानाया दृष्टमेव पञ्चनपक्रमणं प्रयोजनम् । तस्माद्यथाश्रुतमेव वाक्यं;

न तु विहितकल्पनाप्रसङ्गः । कथं तर्हि प्रसङ्गः ? उपचयत्वेन ।
अयं चापरो गुणः । अयं विहितेन भवतिना संबध्यत इत्यर्थेन
बाधनादितेतदनुदाहरणम् । द्वेषाऽप्यनुपपद्यमानत्वात् । कथ-
मनुपपत्तिः ? चोदकेनापि विपर्यास एव प्राप्यते । पूर्वमवघातः,
ततः श्रपणम्, अथ श्रपणादुत्तरकालमवघातः प्राप्यते, तथा ऽपि
तथैवानुष्ठेयस्तत्रार्थेन विपर्यास इत्युक्तम् । अथोभयत्रावघातः
प्राप्नोति, तथाप्यत्वेन विद्यते । विपर्यासो न युक्तः । अथैव-
मुच्यते निष्पन्नायां यागचोदनायां चोदक इति धानासु नि-
ष्पन्नासु ततश्चोदको ऽवघातं श्रपणं च प्रापयति । एवमनुष्ठाने
ऽप्राप्ते ऽर्थो न विपर्यास इत्युक्तं, तदप्यनुपपन्नम् । यदि नि-
ष्पन्नरूपं द्रव्यं गृह्यते खलेनालीवत्, तदा च पातादीनामक्रि-
याच्छेदनादीनामिव तदा विपर्यासशङ्कैव नास्ति । अथ नैव
निष्पन्नानां ग्रहणं, तन्नापि यथाप्राप्तेवानुष्ठानं न विपर्यासः ।
किं तर्ह्युदाहरणं ? तत्रैव भक्षः । तस्य श्रवणादुत्तरं पेषणं प्राप्नोति ।

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥७४॥

तत्र धर्मा भवन्ति न भवन्तीति पूर्वपक्षे पेषणान्तरं व्युत्क्रमा-
दित्यतो धर्ममेव पेषणम् । सिद्धान्ते च तदेव पेषणं प्राकृतकार्य-
त्वात्क्रममात्रमन्ततो ऽर्थकृते विपर्यये धर्मा भवन्त्येव कृष्णालेषु
पाकधर्मा भवन्तीति यद्यपूर्वोयं पाकस्ततः पाकधर्मा न
भवन्ति । अथ प्राकृतस्य प्रतिप्रसवस्ततो धर्माः सान्ति ।
प्रतिप्रसवो ऽयम् । कथं ? चोदकेन प्राप्तः पाक-
धर्मा अर्थलोपान्निवृत्ताः श्रपणविधानात् प्रतिप्रसूयन्ते । ननु
प्रतिप्रसवे श्रपणमात्रमेव विधातव्यम् । घृते विधीयमाने वाक्यं
भिद्यते । यद्यपूर्वविधानं तथा सति विशिष्टविधानाच्च दोषः ।

अमासत्वात् । उच्यते । अस्मिन्वाक्ये घृतं न विधीयते । कुतः
 प्राप्तिर्घृतस्य ? उत्पत्तिवाक्ये घृतमेवाधारत्वेन भूयते । प्राजा-
 पत्यं घृते चरुमिति सप्तमीविभक्तिसंयोगात्, चरुशब्दसामर्थ्या-
 न्न । यथा ऽऽदित्यपयोधिकरणे तथेहाप्युत्पत्तिवाक्ये । तस्माद्
 मुखवाक्ये घृतमनुवादः ।

इति दशमाध्यायस्य द्वितीयः पदः ।

अथ तृतीयः पादः ।

विकृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः
संनिधानात् ॥ १ ॥

अवभृथस्तावदनुदाहरणम् । अपूर्वत्वात् । शिष्टानां च
विध्यन्तेन धर्माः प्राप्नुवन्ति । कथं संशयः ? उच्यते । यत्प्रा-
कृतमङ्गं विकृतौ श्रूयते तदेव विकृतिनिराकाङ्क्षात्स्वीकरोति ।
यथा गृहमेधीये आज्यभागभक्षणम् । श्रूयते चात्र प्राकृतमङ्गं, नव
प्रयाजा इति । तस्मात्तन्नैवास्य निराकाङ्क्षत्वं गृहमेधीयवत् ।
अधिकानामुत्पत्तिरिति प्राकृतानां निवृत्तिरित्यभिप्रायः प-
क्षयोस्तुल्यः । वाक्यं च लिङ्गवचनप्रमाणेन न्यायेन तुल्यमेव ।
ततः किं ? प्रकृतौ पदार्थस्य करणे सर्वत्रोपायचतुष्टयं प्रसक्तम् ।
ब्राह्मणपदमन्त्रसूत्रे उपयष्टारस्तत उत्तरस्मिन्नाधाने मन्त्राभ्यान्-
सामर्थ्यादितरेषां निवृत्तिः । पूर्वस्मिन्स्वाधारे मन्त्रो नास्ति ।
अतस्तत एवाभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति । विकृतावपि तथैव प्राप्तपूर्वो
मन्त्रक इत्येवं विशेषमात्रं विधायिष्यते । इतरथा पूर्वस्मिन्नाधारे
मन्त्रसामान्यं मन्त्रविशेषश्च विधातव्यः । तत्र वाक्यं भिद्येत ।
तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

अत्र ग्रन्थः । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्ये विशेषविधायकं मन्त्रस्य
स्मरणम् । तत्र विशिष्टस्मरणोत्पत्त्यर्थमेवेदं; न मन्त्रकार्यस्य
सामान्यस्य निवामकं, नोपायान्तराणां निवर्तकम् । अथोच्येत,

विशिष्टमेवेवं स्मरणं विधीयते; न सामान्यं, सामान्यं च मन्त्र-
कार्यं पाक्षिकम् । तत्र नियमो युक्तो; न विधिः । अस्मि-
न्पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत् ? यदा मन्त्रपा-
क्षिस्तदा विशेष इत्यनर्थक्यं, कदाचिद्भावो मन्त्रस्य कदाचिन्न,
अस्मत्पक्षपरिग्रहश्चेति मया ऽपि सामान्ये प्राप्ते विशेषो विधीयते ।
तत्र नियमेन मन्त्रस्य प्रयोगो भविष्यति । इतरथा पाक्षिकः
स्यात् । उपदेशस्यार्थवच्चमिति यदि नित्यसमाप्नातं न स्या-
त्ततो ऽन्यथानुपपत्त्या पाक्षिको ऽपि कल्प्येत । अस्ति चोत्त-
रस्मिन्नित्यसमाप्नानम् । तस्मादुत्तरे मन्त्रः । उत्तरसूत्रे का-
र्यापत्तिं प्रतिपादयति । विधिस्तु तन्नति सामान्ये प्राप्ते वि-
नमन्त्रस्य प्रयोगो विशेषो विधीयते । तत्र नियमेन मन्त्रप्रयोगः ।

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥

ननु वाजिने विशिष्टानुवादो वाक्यभेदो वा ? उच्यते ।
वाजिनं निविध्याभिघाट्येति प्रकृत्यन्ततः श्रूयते—वाजिनमु-
त्करेणासावयतीति । तत्रोत्कर एव विधीयते । वाजिनं तु प्रक-
रणाल्लभ्यते । यन्नियुजान्वतत्पथा इति पशुः सामर्थ्याल्लभ्यते ।

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥

प्रकरणे हि पुनरुत्पद्यते न द्वावित्येतस्माद्वाक्यात्समु-
च्चयो न गम्यते । समुच्चयशब्दाभावात् । ननु ता उभयीर्ददा-
तीति समुच्चयः श्रूयते । उच्यते । अर्थवादो ऽयम् । अप्रक-
रणे हि कामानीत्यस्य सूत्रावयवस्यायं ग्रन्थः । तदसति प्रा-
कृते प्रकरणे पुनरुत्पद्यमानं यदि भवेत्ततो न बाधे-
ताधानदक्षिणाम् । प्रकरणान्तराभावाद्दक्षिणान्तराभावादक्षि-

ज्ञान्तरत्वात् । अमति त्वाधानप्रकरणाम्नाने यन्नैमित्तिकं पुन-
रुत्सृष्ट्यादिविधीयते तत्प्राकृतं बाधमानमेव निविशने काम्या-
न्वात्मानम् ।

द्रव्यविधिसन्निधौ सङ्ख्यातेषां गुणत्वात्स्यात् ॥ ३९ ॥

दक्षिणाप्रसङ्गेनेदमधिकरणमास्नातम् । प्रकृतौ निर्गो-
तायां विकृतौ दक्षिणाविचारः सुखं वर्तिष्यते । तस्य
नवतिशतं स्तोत्रा इति । अस्य वाक्यस्यार्थवादत्वेन शे-
षभूता गवादयः । कथं ? तस्य नवतिशतं स्तो-
त्रीया इत्यभिप्रायाहनायामशीतिशतं षड्विंशत्यो विराजः
प्रतिनिष्ठन्तीति विराजां स्तुतिस्तार्सां स्तोत्रीयाणाम् । तत्राह—
अथ पादशो मा आत्मना विराडिति । पादशः स्तोत्रीयास्ता ग-
वादिभिः स्तूयन्ते । तस्मादर्थवादत्वादनुदाहरणम् । माध्ववचे
ऽपीदृशं वाक्यं द्रष्टव्यं कृत्वा चिन्ता वा । अथ बोदाहरणमेवेवं,
तस्य द्वादशशतमिति । यदि तस्येति क्रतुविशेषणं स्यादप्रवृ-
त्तिविशेषकरणमनर्थकमेव स्यात् । गवादयस्तु यद्यप्यर्थवाद-
त्वेनोपयुक्तास्तथा ऽपि विपरिवर्तमानास्त एव तस्यशब्देन
सम्बध्यन्ते; नैकैकस्य गवादिद्रव्यसङ्ख्याया सम्बन्धः । कुतः ?
तच्छब्देन गवादयः परामृश्यन्ते । प्राप्स्या तेषामेव गुणभूता
सङ्ख्या विधीयते । ननु गवादिभिः सम्बन्धे तेषामिति बहुव-
चनं प्राप्नोति । उच्यते । गवादयो ऽत्र सङ्ख्यां प्रति प्रधान-
भूताः । उद्दिश्यमानस्य च सङ्ख्या न विवक्ष्यते ग्रहस्येव ।

अथ वा तन्त्रसम्बन्धो ऽयं तस्येति । तस्य द्वादशशतमि-
त्येवमपि सङ्ख्या गुणभूता द्रव्याणि प्रति तस्य शब्दसामर्थ्या-
त्समत्वाद् गुणानां सङ्ख्या द्रव्याणि प्रति । कुतः ? वाक्यभेद-

ममङ्गात् । सकृदुच्चारितस्तस्योति शब्दो यदि दक्षिणायां विधीयते, तं प्रांतं सङ्ख्या विधीयते, ततो वाक्यभेदः । अथाऽपि वाक्यभेदमङ्गीकृत्य तच्छब्दस्य सङ्ख्या विधीयते, तथाऽपि दाक्षिणायाः सङ्ख्यानगतां प्रति विधीयमानत्वात् । तत्रैकत्वमयङ्गाङ्गीभूतामिति चेत् ? तत्र सम्बन्धोऽपि । गवादयः सङ्ख्यानुरक्ता न सङ्ख्यायां दक्षिणा विधीयते । अथापि दक्षिणाऽनुरक्ता गवादयः सङ्ख्यायां संबध्यन्ते, तत्र वाक्यभेदादयो ये दोषास्त इहापि । तस्माद्गवादयः सङ्ख्यायां तच्छब्दा वेति त्रयमपि दाक्षिणां प्रांतं विधीयते । तच्छब्दसामर्थ्याच्चैकजातीयस्य द्रव्यस्य परिच्छेदिका सङ्ख्या । यस्य कस्य चिदप्यनूद्यमानेऽपि तच्छब्दे तेषामिति वचनं प्राप्नोति । तच्छब्दस्य द्रव्यपरत्वाज्जात्याख्यमिति, तदपि न लभ्यते । यस्य वा सन्निधाने यस्य कस्य चिदिति । तत्कुतः ? माघा दक्षिणायां अनन्तरं विपरिवर्तन्ते त एव प्राज्ञाः । गवादयस्तु न विपरिवर्तन्ते । व्यतीहृतत्वात् । असंयुक्ता सर्वसम्पादिनी सङ्ख्या । कुतः ? चक्षब्दश्रवणात् । चक्षब्दो माषाणां परः भूयमाणो द्रव्यान्तरसां हनान्माषान् गमयति । यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भिन्नार्थयोरापि सतोः पूर्वप्रत्ययोच्चारणम् । प्रकृते यस्मान्न किञ्चित्प्रत्यापत्तं भवेद्विशिष्टक्रमके तु प्रत्यादयेत । एवमिह चक्षब्दोऽपि परस्ताच्छ्रूयमाणः श्रुत्यैव स्वार्थमर्थान्तरसम्बन्धित्वेन प्रतिपादयति । वाक्यसम्बन्धो हि पुरस्तादुच्चार्यमाणा एवमर्थं कुर्यात् । अपि च प्रथमाविभक्तिप्रयुक्तानि गवादीनि स्वार्थ एवोच्चार्यमाणानि सामानाधिकरण्यं प्रांतपद्यन्ते । विभक्तानि तु तस्य शब्दनिर्दिष्टानि व्यधिकरणसंज्ञायां सम्बध्येरन् । तस्माच्चक्षब्दश्रुतेः सामानाधिकरण्याच्च मिथः संयुक्तानां

सङ्ख्यायोग इति सर्वसम्पादिनी ।

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्या-
कोपात्कतोः ॥ ४३ ॥

एकेन द्रव्येण सङ्ख्या संपद्यते । कुतः ? सङ्ख्या दक्षिणां प्रति विधीयते । तेन द्वादशशतविशिष्टं दक्षिणां प्रति विधीयते । न द्वादशशतविशिष्टमेकजातिविशिष्टमेकसङ्ख्याविशिष्टं च नियमेन ग्रहीतव्यम् । न च गवादीनां वस्त्वन्तरभूतं विद्यते । तत्सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तस्मात्प्रकृतानां गवादीनां परामर्शः ।

ननु विद्यत एव समुदायः । भवत्वसौ वस्तु । तथा ऽपि गवादीनां समुदायशब्देनोच्यते । गवादिद्रव्यतिरेके नास्ति शब्दः, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तत्र दानं विभागार्थेन । इदमप्युत्तरविवक्षार्थम् । स्थित एतस्मिन्विभागे ऽनियमादयो विचारा भविष्यन्ति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिविधीयते । ऋत्विग्भ्य इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः । चतुर्थ्यत्र संप्रदाने । संप्रदानं च कारकं कारकं च क्रियां प्रति गुणभूतम् । तत्र विभज्य दानं प्राप्नोति । विभागस्य चोदितत्वात् ।

उच्यते । ददातिरयं ददातिश्च स्वस्वत्त्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनरूपम् । तच्चैकैकं प्रति कर्तव्यम् । यदि समुदायमङ्गीकृत्य परित्यजेत्तथा सति साग एव कृतो भवेन्न ददातिः । तस्मात्प्रविभज्य दानम् । समं स्यादधृतत्वादिति प्रसक्तानुप्रसक्तेन विभागोद्भूतकं च तस्य धेनुरिति विकृतिसिद्धयर्थम् । प्रकृति तावन्निरूपयामः । यदि गवादयः प्रधानभूतास्तत एकद्रव्यनिवर्तिका धेनुः । अथ दक्षिणा, कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुः । गवादयो ऽत्र प्रधानभूतास्ते ऽत्र निर्दिश्यन्ते । दक्षिणा

तान्प्रति विधीयते । न च शब्दः समुदायार्थो भवति । नतु समुच्चयनिर्देशक इति को ऽभिप्रायः ।

शब्दास्तावद्विप्रकाराः । के चिद्वाच्यस्वप्रधानमाहुः; नोप-
सर्जनत्वेन । यथा वृक्षाविति वृक्षशब्दः स्वार्थप्रधान उच्चार्यते ।
के चिद्वाच्यमर्थमन्यत्रोपसर्जनीभूतं ब्रुवते; न स्वप्रधानभूतम् ।
यथा ऽत्रैव वृक्षाविति द्विवचनं प्रातिपदिकोपसर्जनमात्मत्वं ब्र-
वीति । न द्विवचनार्थमेव जहति । एवं चशब्दः समुच्चयं ब्रुवन्नु-
पसर्जनत्वेन ब्रवीति स्वप्राधान्येन । तस्माद्यस्योपसर्जनं चशब्दः
सो ऽत्र क्रियागुणाभ्यां सम्बध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्मि-
दमिति । ते च गवादयः । न च नशब्दः समुच्चयस्य पर्याय-
वचनः । समुच्चयशब्दः प्राधान्येन निर्दिशति नान्यत्र गुण-
भावेन गवादयः स्वार्थस्य वक्तारो, न द्योतकाः । कथं ? शब्द-
स्तावद्वदृष्ट्या शक्त्या ऽर्थमभिधत्ते स एव । नाद्यः । एवं चशब्दः ।
कथम् ? एकशक्तिकल्पनात् । अन्यथा शब्दान्तरस्य तद्वि-
धायिता चशब्दस्य च द्योतकत्वमिति शक्तिद्वयं स्यात् ।

अपि च वृक्षशब्द उच्चरिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरिवर्तते;
नान्यसहितः । प्रकाशशब्दोच्चारणात् । उच्चरिते तु चशब्दे
इतरेतरयोगः प्रतीयते । तस्यार्थः—गवादीनामुद्दिश्यमानानां
विशेषणमविवक्षितम् । तस्मादेकैकस्य दक्षिणासम्बन्धः । उद्दि-
श्यमानप्राधान्यात् । प्राधान्यं च द्रव्यत्वात् ।

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां
कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात्तस्मात्समवा-
याद्धि कर्मभिः ॥ ५७ ॥

इतरेतरयुक्ता दक्षिणा प्रतिविधीयते । कुतः ? सङ्ख्या-

सामर्थ्यात् । यदि गवादीनुद्दिश्य दक्षिणा विधीयते, न सङ्ख्या
दक्षिणां प्रति विधीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यद्वि च गवा-
दयः प्रधानभूतास्तथा सति तेषामिति प्राप्नोति । गवादीनां
प्राधान्ये ऽदृष्टकल्पना प्राप्नोति । अन्यत्र शेषभावादगवादीनाम् ।
दक्षिणाप्राधान्ये तु नादृष्टं, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति ।
अपि च गुणवचनो ऽयं दक्षिणाशब्दो यदा द्रव्ये उपसर्जनी-
भूतः तदा द्रव्यस्यैव, यद्वि लिङ्गसङ्ख्यं तदेव चेच्छभते । इह च
बहूनि द्रव्याणि । तस्माद्बहुवचनेन भवितव्यम् । अनुषङ्गस्य
सस्यां गतावन्यायत्वात् । यदा तु स्वप्राधान्येन विवक्ष्यते, गु-
णद्रव्यस्य यल्लिङ्गसङ्ख्यं तल्लभते । भवितव्यं च गुणस्यापि व-
चनेन । तस्मादेकवचनान्तं युक्तम् ।

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

ददातिमनूय प्राकाशो विधीयते । हिरण्यमाविति न वि-
धीयते । कुतः ? प्राकाशाविति हिरण्यमावेवोच्यते; नान्यद्रव्य-
मयौ, धेनुशब्दवत् । यदि प्राकाशाध्वर्युसम्बन्धो भवेत्तथा स-
त्यन्तं वाक्यमेव भवेत् । न धात्वर्थो विधीयते । न धात्वर्थो ऽन्य-
न्कि चिदात् । कारकविभक्तिश्च श्रुत्यैव प्राकाशयोर्ददातिना स-
म्बन्धं ब्रवीति । अध्वर्युसम्बन्धे षष्ठ्यभाविष्यत् ।

अत्र ग्रन्थः । अपि च स्वविशेषणे सस्यापि यद्वि ददाति-
रविशिष्टः पदान्तरेण शक्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोतीति
को ऽभिप्रायः ? अस्मिन्वाक्ये ददातिमनूय प्राकाशो विधीयते ।
एतस्यां ददातेर्विशेषणमविवक्षितं, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । प्रयु-
ज्यमानमपि विशेषणमशक्तं विशिष्टं न विशिष्टं । कथं ? प्र-
धानभूतो ऽत्र ददातिः । प्रधानभूतस्य च लिङ्गसङ्ख्यमविव-

क्षितम् । कथं ? प्रत्ययः क्रियां विधत्ते । क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति । कारकाणि च स्वविशेषणैर्विना न भवन्ति । तस्मात्क्रियाकारकाणि कारकविशेषणानि प्रत्ययेन परामृश्यन्ते । तत्र ये क्रियां प्रत्युद्दिश्यते स प्रधानभूतः क्रियां प्रति; न तु स क्रियाङ्गम् । क्रियैव तदर्थः । तस्य प्रधानभूतस्य यल्लिङ्गसङ्ख्यं तदनङ्गत्वात्क्रियायाः प्रत्ययेन परामृश्यन्ते । तस्माद्यत्क्रियार्थं प्रातिपदिकमुपादीयते तस्य यल्लिङ्गसङ्ख्यं तद्विवक्षितमक्रियाङ्गत्वात् । प्रधानस्य तु विशेषणमध्ययुगा विवक्षितम् । तस्मात्कृत्स्नविकाशौ । अध्वर्युशब्दस्त्ववयुत्यानुवाद इति ।

अपि त्ववयवार्थत्वाद्भिभक्तप्रकृतित्वादुणेदन्ताविकारः

स्यात् ॥ ६४ ॥

न कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कुनः ? यदि दाक्षिण्यमनूद्य प्राकाशौ विधीयेयातां, प्राकाशौ दक्षिणा, तौ चाध्वर्यवे इति । यच्चौदुम्बरी सोमचमसो दक्षिणा, स ब्रह्मणे देय इति । एवं चेदं वाक्यं, प्राकाशावध्वर्यवे वदातीति । प्राकाशाविति न चेयं प्रथमा । यथा सोमचमस इति । किं तां हि ? द्वितीया सा । अध्वर्यवे ददातिना सम्बध्यते । एकवाक्यत्वात् । अध्वर्युप्राकाशयोर्वदातिना सम्बन्धो विधीयते । न ददातिमध्ययुविशिष्टमुद्दिश्य, नापि वदातिमुद्दिश्याध्वर्युशब्दस्यावयुत्यानुवादो, दोषाद्व्यवहितमम्बन्धाच्च । किं त्वध्वर्युमेवोद्दिश्येति तत्र चतुर्थ्यन्तो ऽध्वर्युः सम्प्रदानभूतः । प्राकाशप्रातिपदिकं च द्वितीयान्तम् । अध्वर्युं प्रति गुणभावेन तयोः प्रातिपदिकयोः सम्बन्धाच्चतुर्थी लभ्यत इति ।

ननु वदातिमनूद्य प्राकाशौ विधीयेते इत्युक्तम् । उच्यते ।

अध्वर्युपदसामर्थ्यात् । तदा तु येन यो ऽर्थः स ग्रहीतव्यो न प्रकाशददासोः सम्बन्धो ग्रहीतव्यः । ननु ध्रुवैव क्रियया कारकाणि सम्बध्यन्ते । तेन ददातिना प्राकाशयोः सम्बन्धो भविष्यति । उच्यते । अविधीयमानत्वाददातेर्वाक्यसम्बन्ध एव बलवान् भवति । विधीयमानायां कारकाण्युद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तानि क्रियया सम्बध्यन्ते कारकत्वात् । अविधीयमानायां तु क्रियायां कारकाण्यनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तथा चानन्तर्येण यः सम्बन्धो वाक्यलक्षणः स ग्रहीतव्यः; न व्यवहितेन ददातिना, ऽध्वर्युपदेन व्यवधानात् । प्राकाशयोर्नासौ वाक्येन प्रोक्षणीश्रुतिरित्यादिग्रन्थः । अनेन न्यायेन यः प्रसिद्धिदर्शनेन बाध्यत इत्ययमपि विधीयमानत्वेन नेयः । तस्मादध्वर्युणा सम्बध्यान्तर्भागस्यैव निवृत्तिरेकां गामिति । एकशब्दस्य गोशब्देन सम्बन्धः; न ददातिना । अनुद्यमानत्वादेव क्रियाया इत्ययमेव नेयः । द्वितीयमधिकरणं कृत्स्नस्य । तृतीयमपि कृत्स्नस्यैव लिङ्गाशङ्कानिवृत्त्यर्थमारभ्यते । चतुर्थमपि तत्कृत्स्ने विकारः । तदन्तविकारो ऽध्वर्युभागे नियमार्थः ।

इति दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं
स्यात् ॥ १ ॥

निवीतानृत्विज इत्येतदनुदाहरणम् । कथं ? उयोतिष्ठोमे
उपवीताभावान्न प्रत्यक्षेण, न चोदकेन उयोतिष्ठोमे उपवीतम् ।
तत्प्रकृतिश्च श्येनो न दर्शपूर्णमासप्रकृतिकः । आनर्थक्यात्त-
दङ्गेष्विति न्यायो ऽत्र नास्ति । प्रधाने ह्यसम्भवन्नङ्गेष्वर्थात् क्रि-
यते । सम्भवति चात्र प्रधान एव निवीतम् । तस्माद्भिन्नवि-
षयत्वान्निवीतोपवीतयोर्व्यवस्था । एवमुदाहरणमुपहोमाद्येव
तदुदाहरणम् । ननूपहोमानां प्रत्यक्षविधानाच्चोदक एव ना-
स्ति नक्षत्रेष्टौ । यथा गृहमेधीयस्याऽऽज्यभागस्य प्रत्यक्षा-
म्नानात् । यथा सोमस्य प्रत्यक्षविधानात् । उच्यते । सर्वा-
स्वेव विकृतिषु उपमानेन धर्मप्राप्तिः । न च सोमस्य केन चि-
त्सादृश्यमस्ति । दर्शपूर्णमासकैर्विहितधर्मकैस्तौ व्यक्तचोदनौ ।
सोमश्च व्यक्तचोदनः । तस्मात्सोमे य एव धर्मा विधीयन्ते
त एव भवन्ति; नान्ये । नक्षत्रेष्टयामपि प्रथमं तावदुपकारा-
पेक्षा भवति, ततः सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । न चापूर्वमङ्गमुपका-
रवद् दृष्टम् । सादृश्यञ्चास्याग्रेयेन । तस्य च प्रकारा अनन्त-
रिता आग्नेये विधीयन्ते । ते नोपकारमन्तरेण सम्भवन्तीति
तत्सद्भावः । तस्माद्यत्प्रकारान्तरमुपकारा विद्यन्ते तद् गृह्णाति
विकृतिः । इमे चोपहोमा नोपकारपूर्वका दृष्टाः । तस्मात्प्रकृत-

मङ्गजातं प्रवर्तते । गृहमेधीये तु दृष्टोपकारावाज्यभागौ पुनः
भृतौ शक्नुवतो गुणवैकैकस्याम् तस्यां गिरापदस्य प्रतिषि-
ध्यमास्य यत्कार्यं लक्ष्यते तत्रेरापदं विधीयते । तस्मात्का-
र्यस्यैक्यार्थं गिरापदमुच्चार्यते; न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभे-
दादिवोषप्रसङ्गात् । न चापि लक्षणया कार्यापत्तिः । यथा
पृष्ठः षडङ्गः सन्तिष्ठत इति । अयं भावः । सङ्ख्याभावेन प्र-
तिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधेन लक्षणया कार्यं गम्यम् । देवग्र-
हणं यत्र यत्रापि सन्दंशाभावः तत्रापि क्रमादेवाङ्गत्वमिति ।
तस्मात्समुच्चयः । जुहोतिशब्दसामान्यान् सामान्यपूर्वबाधः ।

उच्यते । नात्र बाधः । कुतः ? कार्यापत्त्यभावात् ।
प्रत्यक्षेण तावत्कार्यापत्तिर्यथा नैवारश्चरुर्भवतीति ब्रीहीणां
कार्ये नीवारा वर्तन्ते । ननु शब्देनेयं कार्यापत्तिः । न हि नी-
वारप्रातिपदिकं नीवारान्ब्रवीति । तद्विदितो विकारम् । चरु-
शब्दश्चरुम् । बृहस्पतिशब्दस्तस्य विकारस्य देवतासम्बन्धम् । न
हि शब्देन कार्यापत्तिर्गम्यते । प्रत्यक्षेण त्ववगम्यते । ब्री-
हयः पुरोडाशं निर्वर्तयन्ति । पुरोडाशो यागम् । एवं नीवा-
राश्चरुं, चरुर्यागमित्युभयेषामपि हविर्निर्वर्तकत्वं प्रत्यक्षम् । न-
चैवमुपहोमानामदृष्टार्थत्वात् । न चानुमानेन कार्यापत्तिः ।
यथा नखावपूतानां चरुरिति तत्र तुषकणविप्रमोक्तं दृष्ट्वा
फलमवघातकार्यं वर्तते, नखावपनमिति । न च प्रतिषेधेन
कार्यापत्तिरनुमीयते । यथा न गिरागिरेति ब्रूयादिति । ननु
परस्परनिराकाङ्क्षमेवेवं वाक्यम् । विधायकद्वयसद्भावाद् ब्रूयादु-
द्देश्यमिति चेत् ?

उच्यते । एवं सति वाक्यभेदः प्राप्नोति । वि-
धायकशक्तिकल्पना चैकैकस्य स्यात् । तस्माद्गिरापदस्य प्रति-

विध्यमानस्य पत्कार्यै लक्ष्यते तत्रेरापदं विधीयते । तस्मात्कार्यपदलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते; न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदाविदोषात् । न चापि लक्षितलक्षणया कार्यापत्तिः । यथा परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । तस्मात्पञ्चमकाराऽपि कार्यापत्तिर्नास्त्युपहोमानां, येन बाधेरन् । प्राकृतं वा येन केन चिदन्येनावगम्यते । कार्यापत्तिरिति निरूपयन्तीति कोऽयं ग्रन्थः ? न ह्येमानुवादेन मन्त्रविधानम् । शुद्ध एव होमो विधीयते । तेन वाक्येन सोऽत्र जुहोतीति द्वितीयेन मन्त्रः । अग्नये कृत्तिकाभ्य इत्येवमादिना तयोर्होममन्त्रयोः सम्बन्धः प्रकरणेन वाक्येन । तस्मान्नागरिष्ठोपहोमयोः समुच्चयः । अथ घोषेणेति रथो दर्भयोर्निवर्तको, घोषो मन्त्रस्य । कुतः ? एवं स्वार्थे रथशब्दो भविष्यति । इतरथा परविशेषणमिति लक्षणां ब्रवीति । श्रुतं स्वार्थे इतरथा रथशब्दो रथमेव ब्रवीति । घोषशब्दो घोषमेव । तत्पुरुषे तु रथः परार्थमुच्चार्यते । तस्माद्द्वन्द्वोऽयम् । ननु द्वन्द्वे सति द्विवचनं प्राप्नोति ।

उच्यते । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवचनं भवत्येव । एवं तर्हि तत्पुरुषादयं पापीयाज्ज प्राप्नोति । कथं ? अत्र धवस्वादिरयोर्यः समाहारः स प्रधानभूतस्तं प्रति धवस्वादिरावत्यन्तभूताबुच्चार्यते । स च समुदायः केन चिच्छब्देन नोच्यते । तत्र द्वात्रापि रथघौषौ परार्थौ भवेताम् । तस्मात्तत्पुरुष एव शेषात्प्रयोजनं, यदि रथे घोषविशेषणमेव नियमो भवति । ननु यवपक्षेऽपि नियम एव ।

अत उच्यते । साधारणगुणवचनोऽयं शब्द एवोपपद्यते । अरुणगुणस्तु साधारणोऽपि भवति । तत्र वाक्येन द्रव्यनियमो भवति ।

सर्वत्र तु ग्रहान्मानमधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥

प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णातीत्येवमादीनि वाक्यानि प्रकृतौ भूयन्ते; नैव मैत्रावरुणेन चक्षवेन यजेतेति । यद्येवं भूयेत तथा सतीरात्रादिकल्पः स्यात् । किं तर्हि ? इन्द्रवायु देवता ऽस्येति तद्वितो देवतां द्रव्योपसर्जनभूतां ब्रवीति । तच्च द्रव्यं द्वितीयया गृहीतं प्रति गुणभूतं गृह्णातिश्च द्रव्यस्य पृथक्प्रकल्पनम् । तच्च दृष्टार्थम् । यो ऽत्र देवतानिर्वेशो दृष्टार्थः । अन्यत्र देवताया अचोदितत्वात् । तस्या द्वितीयादिष्वपि ग्रहणेष्वप्येव न्यायः । न चैन्द्रवायवो ऽयं मैत्रावरुणस्य कार्ये वर्तत इति प्रमाणमस्ति । तस्माद्भिन्नान्येतानि ग्रहणानि यागे ऽत्र वेचतामपेक्षन्ते । देवताश्च यागपन्तरेण न सम्भवतीति यागमपेक्षन्ते । ततः सन्निधानेन प्रमाणेन सम्बन्धो भवति । तच्च सन्निधानं सर्वेषां ग्रहणार्थमपि विशिष्टमीदृशी तावती प्रकृतिः । यागः प्रधानभूतः । फलं चोदितत्वात् । प्रधानभूतदेवतावाक्यानि तदर्थानि । तस्मात्प्रधानभूत एव यागो ऽर्थादभ्यस्यते । विकृतौ तु ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति चोदकप्राप्तानि सन्निहितानीतराणि । आप्तानसामर्थ्यात् । सन्निहितान्येव तानि सर्वाणि युगपद् गृह्णाति प्रयोगवचनः । सन्निधानादिविशेषात् । ननु बृहस्पतिदेवता चोदकप्राप्तेषु ग्रहेषु विधीयते ।

उच्यते । न सम्भवति देवताविधानम् । कथं ? यदेवताविधानं तस्योपसर्जनार्थो विधीयते । यथा दण्डीति पुरुषोपसर्जनीभूतो दण्ड एव विधीयते पुरुषस्य प्राप्तत्वात्; एवमिहापि । कथं द्रव्यदेवतासम्बन्धे चोदकप्राप्तमनूय बृहस्पतिदेवता विधीयते ?

उच्यते । उपसर्जनार्थो न चोदकप्राप्तौ ग्रहेषु
वाक्यतो विधातुमसामर्थ्यात् । कथममामर्थम् ? यदास्य
देवतासम्बन्धः, यदा ऽस्यशब्दो देवताविशेषणत्वेनोच्चार्येत,
तदा परार्थमुच्चारणं न स्वार्थम् । यदा बृहस्पतिरस्येति
तस्याः स्वार्थमुच्चारणं न परार्थं सकृदुच्चारणेन स्वार्थवत्परार्थ-
वच्चोच्चारणं विरुध्यते । यदा तु न देवताविशेषणत्वेनोच्चा-
र्यते तदा ऽस्यशब्दः प्रधानभूतो, देवताप्रातिपदिकं तदर्थम् ।
तस्माद्वाभ्यां विशेषणाभ्यां त्रिंशष्टस्तद्धितार्थो विधीयते; नो-
पसर्जनम् । तस्माद्वाह्स्पसं गृह्णातीति श्रुत्यैव विधानमि-
नेनैवाभिप्रायेणोच्यते । न चैतद्व्रीहीन्मोक्षतीत्यनेन तुल्यम् ।
तत्र वाक्यान्तरेण व्रीहयो यागसाधनत्वेनावगताः । तेषां स्वरूप-
मपि विद्यते । लक्षणाया ऽपूर्वसाधनत्वमपि । तत्र द्वितीया प्रो-
क्षणस्य गुणभावं ब्रवीति व्रीहिलक्षितापूर्वं प्रति । न त्विहैन्द्र-
वायवद्रव्यं प्रमाणान्तरेण यागसाधने निह्नाते तां न गृह्णाति ।
क्रियापूर्वाग्नेन सम्बध्यते । प्रोक्षणं क्रियेत । तस्मादैन्द्रवायवं
गृह्णातिक्रियां प्रति प्रधानभूतम् । द्वितीयाविभक्तिसामर्थ्यात् ।
न च प्रयाजादिवाक्यतुल्यम् । तत्र द्रव्यदेवतेन क्रिया नि-
र्बस्यते । सा तदुपकारिका । इह तु विपरीतम् । न चाग्नेय-
तुल्यं, तत्राग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीति साकाङ्क्षमेतद्वाक्यम् ।
तच्च यागमन्तरेण निराकाङ्क्षं न भवति । परिपूर्णं वाक्या-
न्तरेण सम्बध्यते । प्राक् च यागात्परिपूर्णमेव भवति । न च
यागमन्तरेणान्येन प्रकारेण पूर्यते । तत्राग्नेयो ऽष्टाकपालो
भवतीति यागात्तुल्यम् । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन प्राकृता
एव फले विधीयन्ते आग्नेयादयः । न चेह तथा । ऐन्द्रवा-
यवादीनां यागविधानाभावात् । अन्यथानुपपत्त्या यागकल्पना ।

परिपूर्णवाक्यमैन्द्रवायवं गृह्णातीत्यनेन । न त्वाग्नेयादि वाक्यं परिपूर्णम् । तत्र साकाङ्क्षत्वाद्यागकल्पना । इह तु परिपूर्णस्यार्थानुपपत्तिवेलायां सोमेन यजतेति विद्यते यागः । स च यागो देवतामात्मसिद्धयर्थमपेक्षते । ऐन्द्रवायवादीन्यपि यागानपेक्षन्ते । तयोर्द्वयोः साकाङ्क्षयोरैकाङ्गविकलयोः सम्बन्धो भवति । तस्मान्न प्रकरणेनैन्द्रवायवादीनां सम्बन्धः । न चैतदेवंतावाक्यैः पूर्वमसंबध्यमानः फलेन संबध्यते । अपि चैन्द्रवायवं गृह्णातीत्येतदपरिपूर्णं वाक्यं सोमयाजिना सह क्षीघ्रं सम्बध्यते प्रकरणेन ।

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥२३॥

अस्याधिकरणस्य बाधसम्बन्धे पूर्वपक्षे न किं चिद्बाध्यते । सिद्धान्ते पर्यायशब्दो बाध्यते । इन्द्रादीनां यद्यर्थो विद्यते लोकव्यवहारे यथा गवादीनां, ततः पर्यायशब्दानामवकाशो भवेत् । न त्वर्थो विद्यते । इन्द्रादीनामप्रत्यक्षत्वात् ।

उच्यते । इन्द्रशब्द उच्चारिते किमपि प्रतीयते सामान्येन । तत्रोपपदाध्यवहारात्स्मरणाच्चेन्द्रादीनामर्थो विद्यते । यथा प्राची दिगिति न प्रत्यक्षेण प्रतीयते, नानुमानेन, शब्दादेव प्रतीयते । इन्द्रशब्देन च यदुच्यते शक्रशब्देन च तदेवोच्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च स्मरणं न शक्यं पर्यनुयोक्तुम् । यथाऽप्रत्यक्षेण रूपमवबुध्यमानं न शक्यते पर्यनुयोक्तुं, किमर्थमवबुध्यत इति । एवमिहापीत्युभयोरर्थ एव देवता । तस्य च वाचकः शब्दः । स हविषा सम्बध्यमानो ऽर्थस्य देवतात्वं प्रतिपादयति; नान्यथा ।

पूर्वपक्षस्तु-शब्दो ऽर्थ प्रत्यन्तगुणभूतः । अर्थ एव का-

र्थयोगी प्रधानत्वात् । अग्निशब्दो न स्वयं कार्येण द्रव्येण सह सम्बध्यते । किं तर्हि ? अर्थेन सम्बध्यते । अर्थपरत्वाच्च निर्वेशस्य पर्यायशब्दानामनिवृत्तिः । न चाग्निशब्दः शब्दपदार्थक एव द्रव्येण सम्बध्यते । तथा सति तद्वितानुत्पत्तिः । अपि च वाक्यार्थे पदनिर्वचनम् । वाक्यार्थश्च पदार्थपूर्वको भवति । यदि शब्द एव देवता भवेत्तथा सति देवतापदमर्थशून्यं स्यात् । अर्थशून्ये च तस्मिन्नस्य शब्देन यो ऽर्थ उच्यते, स एव केवलः स्यात् । तत्र साकाङ्क्षत्वादनिराकाङ्क्षिकतत्वाच्च वाक्यमेव न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायशब्दानामप्रसङ्ग एव । कथम् ? अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशं प्रति देवतात्वेन प्रतिपादयति । तच्च देवतात्वं यत्वाचिकां श्रुतिमुद्दिश्य परिश्रजति द्रव्यं, ततः सम्पादितं भवति; नान्येन प्रकारेण । अस्यां चाऽवस्थायामग्निशब्द एव मनसि विपरिवर्तते; नान्यः । तस्माद्विपरिवर्तमानः स एव ग्रहीतव्यो; नान्यः । स च शब्दः । तस्मात्स एवोच्चारयितव्यो वाचकश्रुतिवेल्लायाम् ।

अत्रोच्यते । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशस्य देवतात्वेन प्रतिपाद्य कृतार्थः । उच्चारणवेलायां शब्देन प्रयोजनम् । नान्यथा यागो भवतीति । एतस्यामवस्थायामग्निशब्दो न विद्यते । येन केन चिच्छब्देनोच्चारणं कर्त्तव्यम् । अग्निशब्दस्य व्यवहितत्वात् । तस्मादग्निशब्दो न शक्यो नियन्तुमिति ।

सिद्धान्तस्त्वग्निशब्द एवाष्टाकपालेन सम्बध्यमानो ऽर्थस्य देवतात्वं प्रतिपादयति । यथा वैष्णवीमनुब्रूयादिति ऋगुच्यमाना ऋगर्थं प्रतिपादयति । न च विवक्षितऋगर्थः कार्ययोगेन, एवमिहाप्यग्न्यर्थो न कार्ययोगेन विवक्षितः । अपि च

यो ऽष्टाकपालेन सम्बन्धयितुमिच्छति तस्यापि वाचिका श्रु-
तिरुच्चारयितव्या । तद्वारेण देवता क्रियया सम्बध्यते । तत्र
प्रथममर्थस्य देवतात्वम् । पश्चाच्च शब्दोच्चारणं विधीयते
इति श्रुत्यर्थाभ्यामर्थद्वयं बोध्यते । यस्य पुनरग्निश्रुतिरेवाष्टा-
कपालेन सम्बध्यते तदुच्चारणमेव विधीयते । अग्नय इत्यु-
च्यार्थाष्टाकपालं सजेदिति तस्यायमर्थो देवतेत्यनुवाद एव ।
यथा पूतिकामभिषुणुयादिति यागी ऽर्थास्तुभ्यते ।

तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

ननु नैवेदमधिकरणमारभ्यम् । य एव शब्दश्चोदितः स
एवान्यत्राप्युच्चार्यः । उच्यते । यत्र शब्दो विद्यते तत्रैव
पर्यायशब्दनामप्रसङ्गः । यत्र शब्दो नाम्नायते तत्रार्थः प्रसा-
यितव्यः । स च येन केन चित्प्रसाध्यत इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सूर्यशब्दो यागानुमितप्रयोगभावनया स-
म्बध्यते । अन्यः शब्दो यद्युच्चार्येत तथा सति शब्दः प्रयोगे
ऽश्रुत एवोच्चार्येत । एवं प्रकृतावपि ।

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्भि-

कृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥

ननु उत्सायै वपायै मेवस इति मन्त्राज्ञानादनियमेनैव
प्राप्नोति विधिशब्दे वा । उच्यते । सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रू-
यते; न त्वनेन कर्तव्यमिति विधीयते । चोदकस्तु विधिशब्दा-
दन्येन प्रकाशनं प्रापयति । तस्मादनियमः । नन्वनुबन्धोपाया
भवेदपि । वनस्पतौ तु विधिशब्द एव प्राप्नोत्युक्तेन न्यायेन ।
उच्यते । स्निष्टकृद्विकारो वनस्पतिः । स्निष्टकृति च विधिग-

स्वाद्यन्येन प्रकाशं विकृतौ चोदकेन तथैव प्राप्नोति । न चेह
गुणलोपो निर्गुणत्वादाप्नानस्य । अन्यत्वं कर्तव्यं विधिग-
न्दात् । अतः पर्यायशब्दप्रसङ्गः ।

सिद्धान्तस्तु समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदाहृतः ।

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

यद्यप्यन्यदेवसः पशुरितेतद्वचनं चिन्सते, किं प्रकृताबु-
पपद्यते उत विकृताविति पूर्वपक्षः । प्रकृताविति । अग्निसिद्धा
मनोता प्रकृतौ नाग्नीषोमावाभिधातुं शक्नोतीत्याशङ्का भवति ।
सा चोत्कर्षे प्राप्ते विकृतावनामानात् तस्यामपि न भवति
श्रुतिलिङ्गाद्यभावात् । ननु लिङ्गेन प्राप्नोति । उच्यते । सा-
मान्यसम्बन्धे सति लिङ्गमवकाशं लभते । न च सामान्यस-
म्बन्धो ऽस्ति । तस्मात्प्रकृतौ निवेशो मनोतायाः । न चादृष्टार्था
मनोता प्रकृतौ । अग्निं तावच्छ्रुत्यैवाभिधत्ते । तत्सम्बन्धं सोमं
लक्षणया शक्नोति वक्तुमुभयोर्यागसाधनत्वात् । इतरेतरयुक्तौ
हि तौ देवतात्वं प्रतिपद्येते । यथा पुष्करं स्वनन्तं दृष्ट्वा ग्रहेश्वरो
ऽपि स्वनन्निव लक्ष्यते एककार्यत्वादेवमिहापि । इदं वचनमर्थ-
वादत्वेन स्तुवन्मन्त्रं प्रयुक्ततायामेव निवेशयति ।

अथ वा उत्कर्षाशङ्कायामिदं वचनमनुत्कर्षं करोति । ल-
क्षणया च सोमं प्रत्याययतीत्युक्तमेव पुष्करवद्ग्रहेश्वरम् ।

सिद्धान्तस्तु एवकारकरणमनर्थकं प्रकृतौ भवति । अवधा-
रणत्वात् । विकृतौ चावधारणं विद्यते । तत्र चादकेन य-
देवसः पशुस्तदेवत्यैव मनोता प्राप्नोत्युद्देहेन । एवं प्राप्ते ऽवधारणं
क्रियते । आग्नेय्येवेति । न चार्थवादत्वेनोपपद्यते । अन्यत्रैव
मनोता श्रूयते । मनोतामन्वाहेति । अन्यत्र यद्यप्यन्यदेवसः

पशुरिति । अपि चार्थवादेनेवकारस्य पर्युदसितव्याभावो
भावस्येव । यथा विधौ दशमसम्बन्धो बाधसामान्येन ऊहबाध इति ।

स्वयोनौ वा सर्वाख्यातत्वात् ॥ ४४ ॥

भाष्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं प्रस्तो-
तोद्गीषादौ कथं रथन्तरशब्द इति, तदयुक्तम् । गीतिषु सा-
माख्येति कण्वरथन्तशब्देन सामोच्यते; नर्क । प्र-
कृतौ चर्गक्षराणि संस्कुर्वती रथन्तरगीतिः पृष्ठस्य साधन-
भावेनावगता । एवं बृहद्गीतिरपि । इह तु बृहद्रथन्तरानुवा-
देनान्यद्गीत्यन्तरं विधीयते पृष्ठसाधनत्वेन । तस्माद्गीतिर्गीतिरेव
कार्यं वर्तते । सा ऋक् चोदकेन प्राकृती प्राप्नोति । सा न
वाक्याङ्गभूता वाक्यस्य तावदपदार्थः । न चापदार्थसामर्थ्या-
च्चोदकप्राप्ताया ऋचो बाधः । यथा धेनुशब्देन ज्ञागबाधः ।
धेनुशब्दो गोद्रव्यमन्तरेण नैव दृष्टः प्रयुज्यमानः । कण्वरथन्त-
रगीतिस्तु ऋगन्तरे ऽपि दृष्टैव प्रयुज्यमाना । न च गौणी सा गी-
तिरन्येन क्रियमाणा । तस्माच्चोदकेन ऋक्प्राप्नोतीति ।

इति दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमः पादः ।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादि-
त्वाद्वचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ९ ॥

ननु प्रकृतौ क्रम अनुमानिकस्त्रिञ्छन्द आवापो माध्यन्दि-
नः पवमान इति वचने प्रतीयते । चोदकेन प्राप्नोति । तस्मा-
च्चानुमानिकत्वात् क्रमबाधश्छन्दसामनुग्रह इति । उच्यते ।
युक्तं प्रकृतौ बलाबलम् । तत्र प्रत्यक्षाणि शास्त्राणि । इह पुन-
रुपकारा अतिदिश्यन्ते; न शास्त्राणि । तेन विकृतौ श्रुतिमा-
तृस्य समारूपाप्राप्तस्य च बलाबलशङ्का नास्त्यनामानात् ।
असत्यां बलाबलशङ्कायामुभयं कर्तव्यम् । यदि विरोधो नास्ति ।
इह तु विरोधः । तत्र छन्दसामनुग्रहः, किमुत क्रमस्येति ।
क्रमस्येति ब्रूमः ।

अत्र ग्रन्थः । अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित्पदार्थे सर्ववैकल्पिकं प्रा-
प्नोति; न प्रवृत्तौ । वैकल्पिकानां हि सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः । या-
वदन्यसमध्यवसायो न भवति तावत्तुल्याकृतौ तदेवानुष्ठेयमि-
तरेषां निवृत्तिः । तदुक्तं—निर्देशाच्च विकल्पे यत्प्रवृत्त-
मिति । प्रवृत्तौ च ततोऽन्यन्न भवत्यनुक्तत्वात् । अन्न च पूर्वेषां
मन्त्रेण गायत्री प्राप्यत इत्युभयसिद्धम् । सा च गायत्री द्वि-
तीयां गायत्रीमेव पर्युपस्थापयति; न द्वितीयं छन्दः, पर्युप-
स्थापकाभावात् । तस्मात्क्रमानुग्रह इति ।

अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात्सर्वा-
सामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

प्रकरणे मन्त्रा आप्नायन्ते । ते च प्रकरणात्सर्वे प्रयोक्तव्या
इति श्रुत्या चतुर्दशानां प्रयोग उच्यते । स चानियमेनापि घ-
टते । क्रमस्तु नियतक्रमानेव प्रापयति । प्रकरणे तु सर्वे प्रयो-
क्तव्याः । ननु प्रकरणं क्रमो ऽपि नैव बाधते प्रकृतग्रहणात् ।
उच्यते । सर्वविषयतां क्रमेणावगतां बाधते । सा च क्रमानु-
ग्रहे सर्वविषयता न घटते । तस्मात्प्रकरणाद्ग्रहः । अतो विकल्पः ।

आगमेन वा ऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

पूर्वपक्षस्तु प्राकृतस्य सङ्ख्याविधानं, सङ्ख्येयस्याबाधि-
तत्वात् । तस्माच्चेषामभ्यासः । यथा प्रयाजानां सङ्ख्याविधा-
नम् । सङ्ख्येयास्तु त एव ।

सिद्धान्तस्तु पृथक्कनिवेशः सङ्ख्यया ख्याप्यः । यत्र वचनं
नास्ति वचनेन तु बाध्यते । यत्र सङ्ख्येयानुवादेन सङ्ख्याविधानं
यथा एकादश प्रयाजानिति प्रयाजवाक्येनोपात्तास्तत्र सङ्ख्या
ऽभ्यस्यते । उपात्तत्वात्सङ्ख्येयस्य । इह तु नोपात्तं सङ्ख्येयं वा-
क्येन यथा प्रयाजेषु । तस्मादत्र पृथक्कनिवेश एव नाभ्यासः ।

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

य एवं विद्वान्षोडशिनं गृह्णातीति ।

अत्र ग्रन्थः । मध्यमे ऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति प्रत्यक्षेण
वाक्येन विकृतिसम्बन्धः । प्रकृतौ प्रकरणाप्नानानुमितेन वा-
क्येन सम्बन्धः स्यात् । तच्च प्रत्यक्षे सति वाक्ये दुर्बलमिति ।

प्रकृतौ वा विशिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

नहीदं प्रकृतौ वचनं प्रतिषेधकम् । किं तर्हि ? विकृता-
वुपदेशकमिति जात्युत्तरमैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यत्रापि
शक्यं वक्तुम् । गार्हपत्यसम्बन्धं श्रुतिर्ब्रवीति; नेन्द्राभिधानं
निवर्तयतीति । सर्वत्रैवेदमुत्तरं घटते । अत इदमुत्तरं न्यायेन
विरुद्धम् । तस्मादसमञ्जसम् । कथं तर्ह्ययं ग्रन्थः ? उपचयत्वेन ।

पदुक्तं वाक्येनोत्कर्षः षोडशिन इति । तत्र । कथं ? प्र-
कृतौ षोडशी विधीयते । षोडशिनं गृह्णातीति । तत्र विधीय-
मानस्य श्रृंशा भावना किं, केन, कथमिति । तत्र किमंशं कर-
णोपकारो विपरिवर्त्तमानो निराकाङ्क्षं करोति । केनेत्यंशं षोड-
शी । कथमंशं षोडशिन इतिकर्तव्यता यत्राग्रायते सा निराकाङ्क्षं
करोति । तत्र वाक्यं परिममाप्तं न केनाप्यंशेनापरिपूर्णम् ।
परिपूर्णात्वाद्व्यस्य प्रकृतावेव निवेशः । यत्र स्ववाक्य एव
विधीयमानस्यैव किमंशपूरणं पदान्तरेणोपनीयते, यथा युवं
हि स्थः स्वर्पती इति प्रतिपद्विधीयमानैकवाक्येन द्वियजमानेन
क्रतुना सम्बध्यते, तत्र प्रकरणाबाधो युक्तः । यथा च द्वाव-
शोपमत्वस्य विधीयमानस्यैकविंशपूरणमहीनशब्दः करोति,
एवं नात्र किमंशस्य पूरणं वाक्येन, येन प्रकरणादुत्कर्षः स्यात् ।
तस्मात्प्रकरण एव निवेशः ।

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्स-

ति हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥

अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति सत्याग्निष्टोमे षोड-
शिश्रावणम् । यदि सस्तोत्रशस्त्रः क्रियेताऽग्निष्टोमसंस्थं न स्यात् ।

असत्यां चाग्निष्टोमसंस्थायां षोडशिशृङ्गमेव न प्राप्नोति । तस्मात्स्तोत्रशस्त्रं यत्र निमित्तं, यत्र निमित्तविघातो, न तद्विषयम् । इह तु निमित्तविघाताय स्यादिति । कथं च सस्तोत्रशस्त्रो भवेत् ? यद्यग्निष्टोमस्तोत्रस्य षोडश्यङ्गत्वेन विधीयते, तथा सति प्रधानस्याङ्गेन व्यवधानात्क्रियेत स्तोत्रशस्त्रम् । न चायमग्निष्टोमस्तोत्रस्याङ्गत्वेन विधीयते, षोडशयागाभ्यासस्य फलवत्त्वात् । न च निष्फलस्याङ्गता स्तोत्रशस्त्रं प्रति ।

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

कर्तव्ये स्तोत्रशस्त्रे तदङ्गत्वात् षोडशियागः फलवत्त्वाद्-
ङ्गान्यपेक्षते । यद्यङ्गानि क्रियेरंस्तथा सति षोडशी स्वकार्यं
नैव साधयेत् । तस्मात्क्रियेत स्तोत्रशस्त्रम् । क्रियमाणे त्वग्निष्टोम-
संस्थान स्यात् । असत्यां वा ऽग्निष्टोमसंस्थायां तस्मात्स्तो-
त्रशस्त्राभावादतिरात्रे गृह्यते, न तूत्तरे ऽग्निह द्विरात्रस्य गृह्यत
इत्यनेन वचनेन प्राप्नोति । तस्मात्किमनेन षोडश्युत्तर इति ।

उच्यते । द्विरात्रमात्रं वर्णोपात्तम् । द्विरात्रविशेषो नोपात्तः ।
द्विरात्रविशेषो वर्णैरुच्यते । तस्मादेतद्विधानं सामान्यविधानेनापि
लभ्यते । किं तर्हि ? प्रमाणवेलायां केन शीघ्रं प्रमीयत इति प्रमाण-
शक्तिं निरूपयामो; न विधीयमानमर्थम् ।

अन्वयो वा ऽनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

षोडश्युत्तर इति प्रकरणादस्मिन्द्विरात्र इति गम्यते द्वि-
रात्रमात्रे श्रुत्यैव विधानम् । तस्मादाङ्गरसां द्विरात्रे । अ-
नेन प्रथमप्राप्तिः पश्चाच्च प्रकरणादिना । किमर्थं तर्हि
प्रकरणान्नानं ? परिसङ्ख्यार्थम् । का ऽत्र परिसङ्ख्या ?

आङ्गिरसां द्विरात्रे एव षोडशीः नान्येषु द्विरात्रेषु । न पदार्थपरिसङ्ख्या । यदि बहवः पदार्था द्विरात्रेषु श्रूयेरस्तथा सति एतद्वचनं पदार्थपरिसङ्ख्यां कुर्यात् । न च पदार्थाः श्रूयन्ते । तस्मात्क्रतुपरिसङ्ख्या जगत्साम्नि । कृतकरो विधिरनर्थकः स्यादिति को ऽर्थः ? रथन्तरसामत्वे ऐन्द्रवायवाग्रता विहितः, बृहत्सामत्वे तु शुक्राग्रता । उभयसामत्वे आग्रयणाग्रतैव विधातव्या । जगत्साम शब्दे ऽनुच्यमाने ऽपि लभ्यते ।

अतः परं व्यनीकाधिकरणं व्याख्यायते ।

स्वस्थानविवृद्धिर्वा ऽन्हामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥

प्रथमस्य यज्ञभागस्यैन्द्रवायवाग्रता विधीयते । कुतः ? यज्ञस्य चोदितत्वात् । अर्थानीत्यमर्थो लभ्यते एव । यदि चाहरिति विवक्ष्येत, वाक्यं भिद्येत । निष्फलानि च तानि ।

पृष्ठथावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशो

परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥

यस्य दण्डकलितवदावृत्तिः तस्यैतद्दर्शनं नोपपद्यते । कथम् ? अस्मिन् गवामयने पूर्वपक्ष एवमुत्तरम् । तत्र पूर्वपक्षे व्यनीका निविशते । सा निविशमाना आद्ये द्वे अहनी वर्जयित्वा भवति । तयोरैन्द्रवायवाग्रतायाः प्रत्यक्षान्नानात् । शिष्टेष्ट्वहस्तु निविशमानायाः सप्ताहानि परिशिष्यन्ते । तत्र सप्तमं ऐन्द्रवायवाग्रता । तस्मिंश्च पूर्वपक्षः । अहः समाप्तः व्यनीकास्वपरिसमाप्ता । सा च परिसमापयितव्या । ततो विषुवान् शिशुकन्दः ततः स्वरसामा । प्रथमः आग्रयणाग्रः, द्वितीयः स्वरसामा ऐन्द्रवायवाग्रः, तृतीयः स्वरसामा शुक्राग्रस्ततो विश्व-

जिदाग्रयणाग्रः, ततः षड्हात्प्रवृत्तः प्रयुज्यते । तस्यावृत्तस्य प्रथमं त्रयस्त्रिंशमहः तदैन्द्रवायवाग्रं प्राप्नोति ।

एवं वर्शनं नोपपद्यते दण्डकलितवदावृत्तौ । यदेत-
आख्यानं भाष्यकारेण कृतमिदं नोपपद्यते । कथम् ? अस्मि-
न्गवामयने चोदकेन श्यनीका प्राप्नोति । विश्वजिति नामधेये-
नाग्रयणाग्रता प्राप्नोति । पृष्ठयः षडह इति नामधेयेनैव षड-
हसम्बन्धिनी ग्रहाग्रता । अभिप्लवेन च नामधेयेनैकाहिको
विध्यन्तः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तेश्च नामधेयप्राप्तिर्बलीयसीत्युक्तम् ।

एवमिदं नोपपद्यते । यद्यपि चोदकेन प्राप्तिः स्यात्तथा
ऽपि दशरात्रस्य धर्मा अतिदिश्यन्त इत्युक्तम् । दशरात्रप्र-
वृत्तौ च पूर्वस्मिन्पक्षे ऽपि दशधा विभागः प्राप्नोति । नवरा-
त्रप्रवृत्तौ नवधा विभागः प्राप्नुयात् । नव नवरात्राः प्रवर्तन्ते
दशमे । दशमे चैन्द्रवायवाग्रता । उत्तरे पक्षे ऽपि स एवान्यो
दशमो भागः प्रथम आरभ्यते । तत्रैन्द्रवायवाग्रता प्राप्नोति ।
त्रयस्त्रिंशे ऽहनि पूर्वोत्तरपक्षयोर्न कश्चिद्विशेषः । यद्यपि न-
वरात्रः प्रवर्तते, तथा ऽपि को ऽयं विशेषः ? एकस्य त्रिवृत
आरभ्य गणनां ऽपरस्य प्रायशीयात् । तस्मात्तुल्या गणना
कर्तव्या । तुल्यायां च गणनार्यां लिङ्गवर्शनानुपपत्तिरेव ।
अयं च विशेषो दर्शितः । एकस्य कृत्स्नं गवामयनमधिकृत्य गण-
ना ऽपरस्य पूर्वस्मिन्नेव पक्षे गणना ।

अत्रोच्यते । यदि चोदकेन श्यनीका प्राप्यते तथा स-
ख्येते दोषा भवेयुः । एषा तु गवामयने प्रत्यक्षेण वाक्येन वि-
धीयते । गवामयने च धर्मा विधीयमाना अवाप्नोतिप्रकरणेन
पूर्वस्मिन्पक्षे निविशन्ते; न कृत्स्ने गवामयने ऽसम्भवात् । अकृ-
त्स्नगवामयने भवेयुः । सम्भवति चावान्तरप्रकरणेन निवे-

शः । पूर्वपक्षवादिनस्तु दण्डकलितवद्धावृत्तिः । पूर्वस्मिन्पक्षे
ऽपि न समाप्यते । तस्य त्रिवृत आरभ्य गणना प्रवर्तते । अ-
ग्रताद्ययोरैन्द्रवायवाग्रतायाः प्रसङ्गाम्भानात् । आदौ वा ऽऽर-
भमाणस्य द्वितीये ऽह्नि शुक्राग्रता स्यात् । तस्मात्प्रत्यक्षेणै-
न्द्रवायवाग्रत्वेन विरोधः स्यात् । ननु शुक्राग्रता ऽपि प्रसङ्गै-
व । उच्यते । सामान्येन शुक्राग्रता, विशेषेणैन्द्रवायवाग्रता ।
सामान्याश्च विशेषो बलवान् । तस्मात्तृतीयादारभ्य तस्य गणना ।

सिद्धान्ते त्वविरोधात्प्रथमादेव लक्षणया धर्मप्राप्तिं क-
रोति । ध्यनीकां गृह्णाञ्च गणना घटते ।

अत्र चोद्यते । ज्योतिरादय उत्पद्यमाना विशेषनामधे-
येन धर्मान्गृह्णन्त एवोत्पद्यन्ते । यथा कुण्डपायिनामयना-
ग्निहोत्रमनीकत्वेन सङ्घातधर्मत्वेन प्राप्नोति । सा च पञ्चान्का-
सीनत्वाद् दुर्बलोत्पन्नसंयोगत्वेन ।

उच्यते । अत्र पौर्वापर्यबाधो भवति । यथा त्रिकुतौ
वृक्षिणाम्भानं चोदकेन प्राप्तं बाधित्वा निविशते विरोधान्,
एवमिहाप्यनीका नामधेयप्राप्तं बाधित्वैव निविशते । यथा
ऽपच्छेदे पूर्वं नैमित्तिकमुत्तरेण विरोधे बाध्यते ।

अथ वा यदा यागः फले चोदितो भवति तदा धर्मा-
नाकाङ्क्षति । एतस्यामवस्थया किं चोदकेन धर्मा, उत ना-
मधेयेनेति चिन्तायां नामधेयेन धर्मप्राप्तिः । तच्च विलक्षणया
धर्मप्राप्तिं करोति । उपदेशेनैव गृह्णाति । अतिदेशाच्चोप-
देशो बलवान् ।

इति दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ षष्ठः पादः ।

पृष्ठयस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्वम् ॥ ४ ॥

द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयम् । अथ वा ऽनेकपदविशिष्ट इति ।
द्वन्द्वगर्भे प्रथमं तावत् बृहच्च रथन्तरं चेति द्वन्द्वः, पश्चादन्यप-
दार्थसम्बन्धः । अनेकपदे विशिष्टे बृहदस्य रथन्तरमस्येति स-
र्वाण्येवाऽस्यशब्देन सम्बन्ध्यन्ते निरपेक्षाणि ।

तत्र पूर्वः पक्षः । बृहच्छब्द उच्चरितः सम्बन्धिनमपेक्ष-
ते । रथन्तरशब्दो ऽपि तयोरानन्तर्येणोच्चरितत्वात्प्रथमं ता-
वदानन्तर्येण सम्बन्धः पश्चादस्यशब्देनावृत्तिपक्षस्याश्रितत्वा-
दिति वृत्तिशब्देन समासं ब्रवीति । स प्रागन्यपदार्थसम्बन्धा-
द्वन्द्वसमासो भवति, पश्चादन्यपदार्थसम्बन्धः । ननु विभाषेः-
नेन वैकल्पिकः समासः स्यात् । न । तत्र यदा वाक्यं तदा ऽन्य-
पदार्थसम्बन्ध एव भवति; नावान्तरसम्बन्धः । यदा समास-
स्तदा ऽवान्तरसम्बन्धो लभ्यते । एतस्मिन् द्वैते चोदकसामर्थ्या-
द्वाक्यमेवाश्रयामो न समासमिच्छाशङ्कां निराकर्तुं वृत्तिपक्षे च
समासस्य नित्यत्वावित्यनेन ग्रन्थेन निसं समासं प्रतिपादयती-
दृशेषु । कथमेवमाह—द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे निसं समासवचनं ?
वाक्चक्रप्रियः, पञ्चगवधनो, दशगवधन इति । यच्च पूर्वसमासो
न क्रियेत तथा सत्यप्रयोगः प्राप्नोति । तस्माद्वन्द्वभाविनोः
पूर्वपदयोरवान्तरसमासो नित्य इति ।

श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

एकादशिनी विहिता । तस्मिन्प्रकरणे प्रायणीयोदयनी-
ययोरालभेरन्निति तत्रैकादिशिनीतिकर्तव्यतामपेक्षते । अपे-
क्षमाणायाश्च देशविशेषत्वेन प्रायणीयोदयनीयौ विधीयते ।
द्विवचनमितरेतरयोगश्च सर्वं विवक्षितमुपादीयमानत्वात् ।

अत्र ग्रन्थः । तत्र द्वन्द्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्पामप्य-
पेक्षार्या भवति । समासासमासे च इतरेतरयोगादिति प्राय-
णीयोदयनीयौ विधीयमानौ शब्दवृत्तेन प्रधानभूतौ । प्रधानस्य
पदान्तरमपेक्षमाणस्यापि भवति समासः । यथा राजपुरुषो
दर्शनीय इति प्राधान्यं पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्षमाणस्यापि
राज्ञा सह समासो भवति, एवं प्रायणीयोदयनीययोरेका-
दशिना ऽनपेक्षमाणयोरपि भवति समासः । यदि न विधी-
येयाता, तथा सति गुणभूतौ । गुणभूतयोश्चैकादशिनामपेक्ष-
माणयोः समासो न प्राप्नुयात् । तस्माद्विधीयते ।

इति दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ सप्तमः पादः ।

पशोरेकहविष्टं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

द्वितीये ऽध्याये हृदयस्याग्रे ऽवद्यतीत्येवमादीनि न यागं चोदयन्तीति स्थितम् । इयं यागचोदना अग्नीषोमीयं पशुमिति । किं हृदयादीनि हवींषि, तत्पश्चात् हृदयोपलक्षिता व्यक्तिर्हविरिति ।

तत्र पूर्वपक्षः । पशोरग्नीषोमीयसम्बन्धः भूयते; न हृदयादीनाम् । तेषामग्नीषोमसम्बन्धे लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्याग्नीषोमीयाद्विध्यन्तः । तेन मध्यात्पूर्वाद्धाञ्चाऽवदाने प्राप्ते हृदयादिदेशा विधीयन्ते । तेषां च विकल्प इति ।

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

एकस्तावदप्रमेयदोषो लक्षणया हृदयादिदेशा इति । विकल्पदोषश्च । यस्य पशुव्यक्तिर्हविरिति तस्य तस्य । एवं व्यक्तेः सकाशादवदानं प्राप्नोति; न हृदयादिभ्यः । पश्चादवद्यतिरनुवाद इति, तत्रावद्यतिमनूय हृदयादानि विधीयेरन् । तत्राऽप्यथशब्दाग्रशब्दावनर्थकौ स्याताम् । विधातुं तावन्न शक्यते । वाक्यभेदभयात् । न चान्नूयते । अप्राप्तत्वात् । यदि च हृदयावद्यतिर्विशिष्टः पदार्थो विधीयते, जिह्वाया अवद्यतीत्येवमादयश्च, तथा सत्यथशब्दो ऽनुवादः स्यात् । कथम् ? अथशब्द आनन्तर्ये वर्तते,

पदा च पूर्वोत्तरौ पदार्थाविवगतौ तदा ऽऽनन्तर्यं, यदा तु तौ न स्तः, कस्यामन्तर्यं ब्रूयात् ? अवमतौ चेद्यामादेवावगतः क्रमः । तत्रायशब्दानुवादवद्भवता यदग्रविधानमिष्यते येनाथशब्दाग्रशब्दौ यश्वनुवादीस्यातां सप्त हृदयादिविशिष्टो ऽवद्यति-विधीयते । एवं जिह्वादिष्वपि । एवं यस्माद्ब्रव्यादवदीयते तद्ध-विरिति । यथा ऐन्द्रवाचं गृह्णातीति वाक्यं पृथक् कल्प्यते तदेव तुल्यं हविरेवमिहापि । न चेते एकादशावद्यतयो ऽदृष्टार्थाः । पशोरेव सकाशाश्चरदानभागित्वाच्च इति । अस्मिस्तु पक्षे ऽदृष्टार्थत्वमेव दोषः । एतेषु यागार्थेषु न किं चिददृष्टम् । पशु-चोदना ऽपि लक्षितलक्षणाया हृदयादीनि लक्षण्यन्तर्ग-षोमाभ्यां सह सम्बध्यते । एवं च येषामङ्गानामवद्यतिः श्रूयते तान्येव यागसाधनानि; नाङ्गान्तराणि । कुतः ? पशुशब्दो ऽयं हृदयादीनि वाक्यानि दृष्ट्वा ततो लक्षणावृत्त्या कल्पितः । यानि दृष्ट्वा कल्पितस्तान्येव लक्षयति । अन्येषामश्रूयामा-णानां कः प्रमङ्गो येनेमानि हवींषि न लक्षयेत् ?

त्र्यङ्गैर्वा शरवद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

एकादशानां त्वन्मध्ये त्रित्वं विधीयते । सङ्ख्या हि केन चिदेकेनावान्तरभेदसंयोगेन प्रवर्तते । न च केषां चि-देकधर्मयोगो ऽस्ति । येनैकादशभ्यो ऽवच्छिद्येत त्रित्वम् । समा-सानुपपत्तिश्च स्यात् । अङ्गशब्दो यदि त्रित्वेन सम्बध्येत ततो न स्विष्टकृदादि । स्विष्टकृता न त्रित्वेन दोषादीन्येकया समव-द्यतिक्रियया युक्तानि भवन्त्यग्निसंयोगेन । तत्रासमासाथो विशेषणविश्लेषभावश्च घटते तेषु वृक्षमाणेषु ।

अत्र चोद्यते । प्रकृतौ यागद्रव्यलोपसंस्कारको दृष्टः स्वि-

ष्टकृत । नैतैर्दोषाविभिर्द्वयागः कृतो, येन प्रतिपाद्येरन् । तस्मा-
त्स्विष्टकृतप्रतिरूपकं यागान्तरमेतदप्राकृतं कार्यं विधीयते ।
हृदयाविभिश्चोक्तप्राप्तः स्विष्टकृत्केन वार्यते ?

अत्रोच्यते । यदि स्विष्टकृतनुवादेन अङ्गानि विधीयेरन्,
अङ्गविशिष्टो वा स्विष्टकृतः, प्राकृतकार्यः स्यात् । इह तु अ-
ङ्गानि प्रति स्विष्टकृद्विधीयते । तान्यपि प्रतिपादनीयानि
तुषकणवत् । या तृतीयाविभक्तिः सा ऽर्थमाप्तैवानूद्यते । हृद-
यादीनि तु येन केन चिदुपायेन प्रतिपाद्यन्ते; न स्विष्टकृत्या-
गेन । यदि यवङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ततस्त्रिभिरिति तस्याङ्ग-
शब्दः स्विष्टकृद्विशेषणार्थमुच्चार्यते, विशेषणं च न कार्ययोगि,
विशेष्यश्च स्विष्टकृतस्य त्रिरभ्यासः प्राप्नोति । न चैकादशानां
मध्ये त्रिसङ्ख्या विद्यते । क्रियायोगगुणयोगाभावात् । यक्षै-
कादशानां मध्ये त्रीणि गृहीयात्तेन चोद्धारप्रयत्नः कर्तव्यः ।
योऽप्यपितानां त्रयाणां ग्रहणं करोति तेनापि समाहार-
प्रयत्नः कर्तव्यः । यस्तु दोषादीनि गृह्णाति तस्योभयबोधा-
भावः । प्रमाणान्तरेण समाहारोद्धारयोः कृतत्वात् ।

ननु यागद्रव्यशेषस्याप्रतिपादनादप्रकृतत्वं ऽऽपद्येत । त-
स्मात्त्रिरभ्यासः स्विष्टकृतः प्राप्नोति ।

एवं वर्ण्यमाने उच्यते । स्विष्टकृतवयमन्यत्र विधीयते
प्राकृतात्कार्यादवच्छिद्येति ।

अपि वा ऽऽमेयवद् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥

अगत्या ऽनुवादाश्रयणं कल्प्यते । अस्ति चात्र गतिः । यथा
निर्वपतिशब्दः श्रूयमाणो दर्शपूर्णमासविध्यन्तं नियमयति
पुनः श्रवणात्, एवमाज्यभागौ श्रूयमाणौषष्टिकाविति तस्मिन्

यमयतः सादृश्येन विध्यन्तो निषम्यते । न चान्यत्सादृश्यकारणमस्ति । तस्माच्चोदकनियमः । आज्यभागश्रवणात् ।

न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

अग्न आबहेसावहनक्रियां प्रसग्निः कर्ता । तस्यां चावहनक्रियां प्रति न ज्ञायते क आबोढव्यः । तत्राग्निमिति निर्दिश्यते । किं चिदाबोढव्यम् । तत्रेतौ भिन्नार्थौ शब्दौ । एकः कर्ता उपरः कर्म । इह तु चोदकेनाज्यभागौ प्राप्येते । प्रसक्षेणाप्याज्यभागावेव । तत्रैकार्थौ द्वावपि शब्दौ स्याताम् ।

यदप्युच्यते चोदकनियमं करिष्यत्याज्यभागश्रवणं निर्वपतिर्वादिति, तदपि न युक्तम् । ओदनशब्दस्य श्रुतत्वात्म एव सादृश्यमापादयन्विध्यन्तनियमं करिष्यति । निर्वपतिशब्दे तु नान्यः शब्दो विद्यते, यो विध्यन्तनियमं कुर्यात् । तस्मान्न द्वाभ्यामेको ऽर्थो गम्यते इति युक्तम् । किं तर्हि ? प्राकृतविधिस्तुत्यर्थो ऽयमीदृशो यदर्शपौर्णमासिको विध्यन्तः शोभनो यदाज्यभागावपि स्तः ? तौ च यज्ञसंपत्तये । अनेन द्वारेण स्तुतिः ।

अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वचनाद-

विकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपुर्वत्वात् ॥ २७ ॥

अर्थनादो ऽभिन्नवाक्यत्वात् । विधीयमानस्य च वाक्यशेषत्वेन स्तावको ऽर्थवादो भवति । न चैष गृहमेधीयस्य वाक्यशेषत्वेन घटते । तस्मात्कर्मान्तरम् । चोदकेनाज्यभागौ प्रसक्षेणाप्याज्यभागौ । एकस्यैवं पुनः श्रुतिरित्यनेन न्यायेन

कर्मान्तरम् । यदि गृहमेधीये दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो न स्यात्तथा सति प्रकरणांतर इत्यनेन न्यायेन कर्मान्तरं स्यात् ।

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

आज्यभागशब्दो लक्षणार्थो भवेत् । अप्राकृतश्चादृष्टार्थः सन्नधिको भवेत् ? तस्मात्पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थम् । अन्येषां निवर्तकमित्यर्थः । ननु नात्र निवर्तकः शब्दो नापि निवर्त्यः । उभयोरभावाद् भ्रान्तिरेषा निवृत्तिरिति ।

उच्यते । आज्यभागविधानं तावदेतन्न भवति । चोदकेन प्राप्तत्वात्तयोः । किं तर्हि ? एतस्माद्वाक्यादन्यनिवृत्तिर्गम्यते । सा चाप्राप्ता सैव विधीयते । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते पुनः श्रूयते पञ्चम्यां विष्णुमित्रो भोजयितव्य इति, तत्र न भोजनं विधीयते प्राप्तत्वात् । अन्येषां च निवृत्तिर्विधीयते एवमत्रापि ।

अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

प्रसक्षेणाज्यभागौ गृहमेधीये प्राप्येते । अन्यानि त्वङ्गानि चोदकेन । नन्वाज्यभागावपि प्राप्नुतः । सत्यम् । प्रसक्षेण तु शीघ्रं प्राप्तिर्विलम्बिता चोदकेन । तस्मादाज्यभागवर्जमन्यश्चोदकः प्राप्स्यति । एवं कर्मान्तरमपि न भविष्यति ।

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

यदि विकृतिः शास्त्राण्यपेक्षेत पदार्थान्वा, तत आज्यभागौ न प्राप्स्येत प्रसक्षाम्नात् । किं तर्हि ? विकृतिः प्रकारमपेक्षते । स चैकः प्रकारः प्रकारापेक्षायां प्रमाणमस्ति; न

शास्त्रापेक्षायाम् । सौख्येण साधयेत् । कथमित्यपेक्षायां सादृश्ये-
नाग्रेये बुद्धिर्भवति । आग्रेये ये प्रकारास्तान् गृह्णाति विकृ-
तिः । ते चापेक्षिताः । शास्त्राणि पदार्थस्थानापेक्षितानि
व्यवहितानि च । तस्मात्कृत्स्नं चोदकः प्रापयति । कृत्स्नप्रा-
पितत्वान्नोपसंहार इति ।

ननु सामान्यस्यापि विशेषेणोपसंहारः सम्भवति । एवं
तर्ह्यनर्थकश्चोदकः ।

अपूर्वतां तु दर्शयेद् ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

भावयेत्फलम् । केन ? गृहमेधीयेन । कथमित्यपेक्षायां
प्रकरणेनाज्यभागौ गृह्णाति । तां च क्लृप्तोपकारौ दृष्टौ । त-
स्मात्तौ गृह्णाति । उपमितप्रापणं यावद्गृहमेधीयकथम्भावो नैव
गच्छति तावत् प्रसक्षाभ्यामाज्यभागाभ्यां गृहमेधीय एकवाक्य-
तां गतः । तस्मादानुमानिकेन प्रकृतिवच्छब्देन न सम्बध्यते
गृहमेधीयः ।

यच्चपूर्वमङ्गं तव क्लृप्तोपकारं न भवति । अक्लृप्तोप-
कारत्वात्कथम्भावाकाङ्क्षां न शक्नोति पूरयितुम् । तत्रावश्यं
प्रकृतिरपेक्षितव्या । अपेक्षितायां च चोदकेन निराकाङ्क्षीक्रियते ।

प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ ४० ॥

शंयन्ताङ्गीरिति विधीयते । सा च विधीयमाना ऽज्यभागवन्नि-
राकाङ्क्षीकरोति प्रायणीयाम् । तस्यां च द्वे संप्रुचे । ते तत्र पूर्वस्यां
शंयन्तायां गृह्यमाणायामुत्तरस्य शंयोः प्राग्ये पदार्थाः कर्तव्या
अवगतास्ते बाध्येरन् । उत्तरस्यां तु गृह्यमाणायां न किञ्चि-
द्भाषितं भवति । शब्दार्थश्च सम्पादित एवमुत्तरस्यापि । शं-

यन्तत्त्वाविशेषात् । अनुयाजप्रतिषेधार्थवचनं च । इतरथा ऽनुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । सन्तिष्ठतिश्चानुवादः ।

प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥

नात्राङ्गरीतिविधीयते । किं तर्हि ? सम्पूर्वस्तिष्ठतिः । एवं श्रुतार्थो ऽनुगृहीतो भवति । इतरथा शंयन्ततायाः प्रायशी-
यायाश्च सम्बन्धं कर्तुं सन्तिष्ठतिरुच्चार्येत तत्रात्यन्तं वाक्यं
स्यात् । त्रिविधा ऽपि श्रुतिरुल्लङ्घ्येत । सन्तिष्ठतिविधाने चोद-
को ऽङ्गानि प्रापयति । तस्मादाज्यभागन्यायो ऽत्र नास्ति । तत्र
पूर्वा शंयन्ततामतिलङ्घ्य यो गच्छेत्तेनागमो बाधितः स्यात् ।

यथा श्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥

न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

पञ्चावचैव वपा ऽऽचर्येति किमत्र विधीयते ? त्वत्पक्षे येन
देयमपि । न ह्यत्रावदानोद्देशेन सङ्ख्या विधीयते । किं तु व-
पोद्देशेन पञ्चावदानमुद्दिश्य विशेषणम् । अस्य चाविवक्षोक्ता;
नोद्देश्यस्यापि ।

उच्यते । अवत्तेत्यनेन विधानेन द्रव्यमवदानसंयुक्तं स्त्री-
लिङ्गमेकमङ्ख्यायुक्तं चोच्यते । तच्चानूद्य पञ्चसङ्ख्या विधीयते ।
तस्य चानूद्यमानस्य यदि लिङ्गसङ्ख्यं विवक्ष्येत, वपया च
विशिष्येत, वाक्यभेदः स्याद्ग्रहाधिकरणन्यायेन । तस्मादव-
दानप्रातिपदिकस्य पञ्चसङ्ख्या विधीयते । सा च विधीयमाना
प्रकरणाद्यागेन गृह्यते । तच्च प्रकरणाविशेषात्सर्वावदानेषु नि-
विशते । नन्वेवकारश्रवणादन्यनिवृत्तिर्गम्यते; न पञ्चसङ्ख्या-
विधानम् । यथा षड्विंशतिरिसेव ब्रूयादिति चतुर्विंशत्यावृ-

न्यर्थः; न षड्विंशतिविधानार्थम्, एवमिहापि चतुरवदाननिवृत्त्यर्थमिव; न पञ्चावत्ताविधायकम् । तस्मात्पञ्चावदानमपि न प्राप्नोति । अन्यपरत्वाद्वाक्यस्य ।

उच्यते । पञ्चसङ्ख्यैवात्र विधीयते । तस्यां च विधीयमानायां चोदकप्राप्तो नैव भवतीत्यर्थादेवकारार्थो लभ्यते, सोऽनुवादः । यत्र तु द्वे सङ्ख्ये प्राप्नुतस्तत्रैवकारोऽन्यतरभिवर्तयेत् । तत्रैवकारार्थः परिगृह्यते । इह तन्नास्ति ।

इति दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अथाष्टमः पादः ।

प्रतिषेधः प्रदेशे ऽनारभ्यविधाने च प्राप्त-

प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

न होतारं वृणीते, नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र पूर्वः पक्षः । अयं न श्रुत्या कर्तव्यतां प्रतिषेधति । ये धातुनामनी ते अपि तामेव विशेषयतः । एवं सर्वाणि पदानि स्वार्थवृत्तानि भवन्ति प्रतिषेधे । पर्युदासे तु लक्षणावृत्तानि भवन्ति । यथा ऽब्राह्मणमानयेत्यत्र न ब्राह्मणपदं चान्यस्य लक्षणार्थमुच्चार्यते क्षत्रियादेर्न स्वार्थमेवमिहाऽपि नञ्शब्दो ऽनुयाजशब्दश्चान्यस्य यजतेर्लक्षणार्थावुच्चार्येयाताम् । तस्मात्पर्युदासो न ग्राह्यः ।

ननु प्रतिषेधे ऽपि पर्युदासफलं भवत्येव । यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां, तक्रं कौण्डिन्यायेति । अत्र ब्राह्मणजातिर्वर्णैरुपात्ता । तदुपलक्षिता च व्यक्तिः । नैव सोपात्ता । कौण्डिन्ये ऽनुपात्ता ऽन्यव्यक्तिः । तत्र यदधिदानमवर्ण्य कौण्डिन्यः प्राप्नोति तद्वर्णेन तक्रदानेन विरोधाद्वाध्यते । एवमत्रापि यज्ञसामान्यं वर्णोपात्तं यज्ञविशेषश्च लक्षणया नानुयाजेष्विति वर्णोपात्त एव यज्ञविशेषः । तत्र श्रूयमाणः प्रतिषेधः सामान्यं बाधते । चोदकस्त्वश्रूयमाणः कल्पनीयः । कल्पितो ऽप्यङ्गानि सामान्येन ब्रवीति । न होतारं वृणीत इति

विशेषेण श्रूयमाणमुपमितकल्पितं सामान्यप्राप्तिं बाधते ।

उच्यते । नकारो ऽयं निवृत्तिं ब्रवीति । सा च प्रवृत्ति-
मन्तरेण न सम्भवति । सामान्यशास्त्रेण वा भवेद्विशेषशास्त्रेण
वा । यद्यनुयाजेषु ये यजामहो न स्यातथा सति प्रवृत्तिरेव
न स्यात् । एवं च प्रतिषेधानर्थक्यमेव स्यात् । यथा तर्हि
ब्राह्मणो न हन्तव्य एवं भविष्यति । न ह्यर्थवद्बचनं प्राप्तम् ।
कुर्या वा न वेति यदा करोति तदा प्रतिषिध्यते, न हन्तव्य
इति । तत्रार्थप्राप्तस्य शास्त्रेण नित्यबाधः । इह तु द्वे शास्त्रे ।
ते द्वे अपि ग्रहीतव्ये । तयोर्विरोधाद्विकल्पः स्यात् । चोदको
ऽप्येवमेव ।

अपि चैकस्य शास्त्रस्य कर्तव्यता प्रमेया ऽपरस्य निवृत्तिः ।
तस्माद्भिन्नविषयत्वात् बाध्यबाधकभावः । तस्माद्विकल्पः ।
न चेदं पूर्वपक्षोक्तिमात्रं पारमार्थिकमेव तथा सूत्रभाष्यकारा-
बाहतुः । सर्वप्रतिषेधो वा संयोगात् पदेन स्यादिति वचनेन
ऋक् प्रतिषिध्यते । आनुमानिकी प्राप्तिः प्रकरणाभ्यानात् ।
तत्र विकल्पोऽभ्युपगतो नानर्थक्येन प्रमाणेन । आनर्थक्यं
हि परिखागे कारणं; नोपादने । तस्माद्युक्तो विकल्पः ।

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विक-

ल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

प्रतिषेधशास्त्रस्य भ्रान्तिः कल्पनीया, विकल्पापत्तेः । द्वि-
रदृष्टकल्पना च प्रतिषेधादक्रियायां को ऽप्युपकारो भवतीति
विधौ क्रियायां न स्यात् । पर्युदात्ते तत्र लक्षणा केवला ।
अदृष्टकल्पनायाश्च लक्षणा ज्यायसी । नन्वर्थैकत्वादित्यं न्या-
यो ऽत्र नास्ति । येनैकवाक्यता स्यात् ।

उच्यते । सत्यमयं न्यायो नास्ति । किं तु यथा दध्ना जुहोतीति होमः पूर्वण वाक्येन प्राप्तो विपरिवर्तते, तत्र बधि विधीयते, भवति चैकवाक्यत्वम्; एवमिहापि ये यजामहं विपरिवर्तमानमनूद्य पर्युदासार्थो विधीयते । तथा चोदके ऽपि यत्प्रकृतिवात्पितृयज्ञे न तद्वरणवर्जमिति । अथ वा येयजामहः सामान्यवाक्येन प्राप्यमाण एवानुयाजवाक्येन विशिष्यते । अनुयाजवर्जं येयजामहं करोतीति । पितृयज्ञेष्वेवमेव ।

अत्र ग्रन्थः । नन्वनुयाजसम्बन्धेन शब्दस्य समासः प्राप्नोति । पर्युदासपक्षे समासः स्यात् । तस्माद्विकल्प एवाश्रीयते ।

उच्यते । विभाषेत्तनेन समासो वाक्यं वा भवति । यदि समासलक्षणमेवाश्रीयेत, राज्ञः पुरुष इत्यपप्रयोगः स्यात् । तस्माद्राज्ञः पुरुष इत्येतदपि साधु । राजपुरुष इत्यप्युभयस्यानुगमः स्यात् । यत्रानुगमो नास्ति तत्र साधुप्रयोगो यथा भावीति तेनासद्यपि समासे स एवार्थः समासे ऽपि । तेनासमासत्वमदोषः । नित्यो ह्यस्य नञः सुबन्तसम्बन्धे स इति को ऽभिप्रायः ? भिन्नार्थावेतौ वाक्यसमासौ । वाक्येन पुल्लिङ्गैकत्वविशिष्टः पुरुषः प्रतीयते । समासे तु न ज्ञायते किं द्वयोः पुंसोरुत बहुनामुत स्त्रिया उत नपुंसकस्येति । तस्माद्वाक्यसमासो नैकार्थः । गोशब्दे त्वेको ऽर्थः प्रतीयते । तत्र यस्यानुगमः स साधुरितरे ऽपभ्रंशाः । यथैको गोणीशब्द आवपने साधुर्न सास्त्रादिमति । अत्र राजपुरुष इति लिङ्गसङ्ख्यावियुक्ते वाक्ये नित्यं समास एव साधुः । तद्युक्ते राज्ञः पुरुष इति वाक्यमेव । अत आह—वा वचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वादिति । तेन पर्युदासो नास्ति । समासाभावाद ।

अत्रोच्यते । समर्थः पदविधिरिति समर्थयोः समासः ।
सामर्थ्यं च यदि लिङ्गसङ्ख्यादिकं नापेक्षते राजशब्दस्ततः
स्यात्ततः पुरुषेण समस्यते । तस्माल्लिङ्गसङ्ख्यावियुक्तः श्रूय-
माणः समास एवार्थः । प्रतीतेस्तुल्यत्वात् । एवं सत्यप्येको
ऽर्थः । तस्मादुभयोरनुगमः कर्तव्यः । उभयोश्चानुगमाद्वाक्ये
पर्युदासः सिद्धः ।

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

तौ ब पशौ करोति न सोम इत्याज्यभागयोः पर्युदासो
न घटते । यदि पशुप्रकरण इदं श्रूयते, तथा सति चोदकमाप्तौ
पर्युदस्येयाताम् । आर्षेयवरणवदाज्यभागप्रकृतिवत्कुर्यात् । इह
तु दर्शपूर्णमासप्रकरण इदं वर्तते । तत्रेयं वचनव्यक्तिराज्यभा-
गवर्जं दर्शपूर्णमासौ कुर्यादिति दर्शपूर्णमासविधिशेषः स्यात् ।
ततो विधानमाज्यभागयोरनर्थकं स्यात् । पशावित्ययं च प्र-
मादपाठः स्यात् ।

अथोच्येत नाज्यभागानां नजः सम्बन्धः; अनाज्यभागौ
दर्शपूर्णमासाविति । किं तर्हि ? पशुशब्देन । यद्वर्शपूर्णमासयो-
राज्यभागौ कुर्यात्तदपशौ पशुवर्जितयोरिति ।

एतदपि न । अपशुत्वाद्वर्शपूर्णमासयोः । तस्मात्पैशाबा-
ज्यभागयोः प्रतिषेधः । ततश्च विकल्प इति स्थितम् । आ-
नर्थक्यात्तदङ्गे ऽप्वित्ययं न्यायो ऽत्र नास्ति; सोमे येन प्रतिषेधः
स्यात् । वाजपेयस्येति षष्ठ्या सम्बन्धयुपात्तस्तस्य सप्तदशार-
त्रिता विधीयते । सम्बन्धमात्रं यागाङ्गस्याऽप्यस्त्वेवेति युपे
निवेशः । इह त्वाधारत्वेन सोमः श्रूयते; न सम्बन्धमात्रत-
या । न च परम्परासम्बन्धे ऽस्त्याधारत्वमिति स्मृतावेवायं

सोमसम्बन्धः प्रतीयते । स चाप्राप्त इति । तस्मादर्थ्यवादाथं
सोमग्रहणम् ।

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

तृतीये प्रतिषेधः । न तत्र पर्युदासो भवति । यद्यनति-
रात्रे गृह्णातीति अतिरात्रे न ग्रहीतव्यः । नात्र प्रतिविधाना-
नर्थक्यं षोडशिनो गृह्णीयादिति । तथा उप्ययमेव बोधः ।

न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकृतसावर्थ्यवादः स्यादानर्थ-
क्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

चतुर्थे नास्ति पर्युदासः । जर्तिलयवाग्वा जुहुयावि-
क्षनेन सम्बन्धेन पर्युदासाभावः । यद्वि होमे पयश्च जर्ति-
लयवागूश्च प्राप्नुयात्तथा सति पर्युदासः स्यात् । न चैतयोः
प्राप्तिः । पयसस्तु केवलस्य ।

अथैवमुच्येत जर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति, ततो जर्तिल-
विधानमनर्थकम् । किं तेन विहितेन ? अथैवमुच्येतानाहुतिः
कर्तव्येति । तथा सर्वमेव न घटते । तस्माज्जर्तिलयवाग्वा जु-
हुयादिति विहिता यवागूरनेन निषिध्यते । निषिध्य पयो
विधीयते । तस्माद्विकल्पः ।

उच्यते । अर्थवादोऽयमनाहुतिर्जर्तिलाश्चेति । अना-
हुतिवचनेन प्रतिषिद्धस्य विकल्पमिच्छति । स च पयसा जु-
हुयादिसनेनैव लभ्यते विकल्पो विना प्रतिषेधवचनेन । त-
स्मात्प्रतिषेधो न घटते । सर्वस्वयं पयसा जुहुयादित्यस्य वि-
धीयमानस्य वाक्यशेषत्वेन घटते । यथा देवदत्तः शोभनो
विद्वानिसेवंगुणविशिष्टोऽपि यद्देवदत्तमपेक्षयाऽविद्वानशोभन-

भेति । तत्र ये देवदत्तस्य निन्दास्तुती न ते देवदत्तार्थमुच्चार्यन्ते । किं तर्हि ? यद्देवदत्तार्थं । एवमत्रापि निन्दास्तुती पयोविधानार्थं ।

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्स-
न्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

नन्वदृष्टार्थत्वात्पदाहवनीययोर्न विकल्पो, न बाध्यबाध-
कभावः । कथमदृष्टार्थता ? याग आधारं नास्तिपति । विना
ऽप्याधारेण सिध्यमानत्वात् । यवि वा ऽऽधारमाग्निपेक्षया
सखाहवनीयो नियम्येत । यथा ऽग्नेयो ऽष्टाकपालो भवती-
न्नष्टाकपालेन द्रव्यमाक्षिप्तं तत्र व्रीहयो नियम्यन्त इत्याधारो
वचनसाध्यादिधीयते । तस्माद्यथा प्रयाजा अदृष्टेनोपकुर्वन्तो
नोपहोमादिभिः सह विकल्प्यन्ते न च बाध्यबाधकभावः,
एवमिहाऽप्याहवनीयपदयोः । तथा च न देवाग्निशब्दक्रि-
याणां प्रतिनिधिरित्युक्तम् । तेन प्रतिनिधिकण्डन्याये स्थिते
समुच्चयस्यैव युक्तत्वात्कथमिदमधिकरणमारभ्यते ?

उच्यते । सखमाग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यनेन यथा द्र-
व्यापेक्षस्तथा न यागेनाक्षिप्त आहवनीयः । तथा विना ना-
काङ्क्षितः सम्बध्यते । यदाहवनीय इति सम्मन्यन्तं साकाङ्क्षं
जुह्वतीत्यनेन निराकाङ्क्षीक्रियते । जुह्वतीत्यपि साकाङ्क्षमाह-
वनीयेन निराकाङ्क्षीक्रियते । यथाकाङ्क्षा न स्यात्तथा सति
यदाहवनीये जुह्वतीति सम्बन्ध एव न स्यात् । स च विधी-
यमानो ऽदृष्टेनैवोपकरोति । व्यवधानस्याधेयस्याधारतां प्रति-
पादयति । एवं वर्ण्यमाने सिध्यतो बाधविकल्पो । प्रतिनि-
धिस्तु प्राप्नोति । दृष्टार्थत्वाद्ब्रह्म्यान्तरादाति ।

उच्यते । युक्तं द्रव्यान्तरेषु । तन्नाग्नेयो ऽष्टाकपालो भव-
तीत्ययं यागफले चोदितः । यदा ब्रीहयो न सन्ति प्रक्रान्ते
कर्मणि तदा ऽपि यागचोदना द्रव्यमाक्षिपति । द्रव्येण विना
यागो न निर्वर्तते । यदा त्वाहवनीयः प्रक्रान्तकर्मणि ना-
स्ति, तदा यागचोदना नाक्षिपति आहवनीयम् । विना ऽप्या-
हवनीयेन यागस्योपपद्यमानत्वात् । तेनानाक्षिप्तत्वात्नास्त्या-
हवनीयस्य प्रतिनिधिः । नन्वेनेन न्यायेन देवताया यागेना-
क्षिप्तत्वात्प्रतिनिधिः प्राप्नोति ।

तत्र के चिद्वर्णयन्ति । सादृश्येन प्रतिनिधिः । यदि दे-
वताशब्दो न स्मर्यते ततः सादृश्यमेव न ज्ञायते । अथ स्म-
र्यते तथा सति स एवोच्चारणीयः । एवं वर्णयमाने यदा ब्री-
हयो नष्टाः प्रक्रान्ते कर्मणि वचनसामर्थ्याद्यागो ऽवश्यं समा-
पनीयः । न च ब्रीहीन् स्मरति, कीदृशा ब्रीह्य इति । तेषां च
स्मरणात् शक्नोति सादृश्यं सम्पादयितुम् । ईदृश्यामवस्थायां
यागो नैव कार्यः । न चेदृश्यवस्था नास्ति । कदा चिद्विद्यते ।
तस्मात्सादृश्याभावाद्देवतायाः प्रतिनिधिर्नास्तीति । एतदयुक्तम् ।

तेनान्या उपपत्तिर्वक्तव्या । सा च षष्ठे वर्णिता,
न प्रतिनिधीयमाना देवता भवतीति । तेनादृष्टार्थत्वा-
दाहवनीयस्याक्षेपात्प्रतिनिधिकण्डेन नेदं विरुद्धम् । अपि
चाहवनीयः पदनिरपेक्षः सप्तम्या ऽऽधारत्वं प्रतिपद्यते । प-
दमप्याहवनीयनिरपेक्षम् । यथा ब्रीहिशिरिति कारकविभ-
क्तिर्यवनिरपेक्षान्प्रतिपादयति यागसाधनत्वेन, तथा यवैरिति
तत्र यः समुच्चयं कुर्यान्नासौ पुरोडाशं न निर्वर्तयति । किं
तु वाक्येन यो ऽर्थः प्रतिपादितस्तम्बाधते । एवमिहापि ।

अपि च ब्रीह्यबाभ्यां मिश्राभ्यां पुरोडाशो निर्वर्ततो;

न प्रत्यक्षविरोधः । पवाहवनीययोस्तु समुच्चये पदे आहवनीयः
 क्षिप्येताहवनीये वा पदम् । तत्र यदाहवनीयो ऽधिकरणं
 तत्र व्यवधानात्पदमधिकरणं न स्यात् एवं पदे ऽपि । तस्मान्न
 वस्तुतो न शब्दतो वा पवाहवनीययोः समुच्चयो घटते । उ-
 दाहरणे तु चोद्यते । पदे जुहोति, बर्त्मनि जुहोति, इवं जुहोति-
 श्रवणं तुल्यमाहवनीयपदयोः । एकत्रापि होमसामान्यमन्य-
 त्रापि तदेव । तस्मादत्र सामान्यविशेषाभावाद्वाध्यबाधकभावो
 न घटते । यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां, तक्रं कौण्डिन्या-
 येति । तत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणजातिर्वर्णैरुपात्ता कौ-
 ण्डिन्यव्यक्तिः । न च कौण्डिन्ये सामान्यं विद्यते । यथा
 गोत्वमम्बादिभ्यो व्यतिरिच्यते, शाबलेयादीनन्वेति, तद्वद्गोत्वं
 प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । न च कौण्डिन्ये वस्तु विद्यते अवा-
 न्तरसामान्यं यत्र प्रत्यक्षेण गृहीत्वा शब्दः प्रवर्तते । तस्मात्कौ-
 ण्डिन्यशब्देन विशेष एवोच्यते ।

अपि च वाक्यार्थे पदविधानमिदम् । वाक्यार्थश्चेन्न सा-
 मान्यं प्रसाययति । तस्माद्विशेष एव शब्देनोच्यते । तत्र चा-
 नन्तर एव कार्यम् । इतरस्मिन्सामान्येन विशेषः प्रकरणादि-
 भिरवच्छेत्तव्यः । तस्मात्तत्र विप्रकर्षः । इह तु सन्निकर्षः । अ-
 नेन न्यायेनाहवनीयो बाध्यते विशेषश्रुतेन गार्हपत्येन । अथ
 वा इदमेवोदाहरणं सम्भवति । आहवनीयः पवमानेष्ट्यादि-
 मिरुत्पादितः प्रयोजनमपेक्षते । तस्यानारभ्यवादेन होमे ऽधि-
 करणभावो विधीयते । इह तु यदि विशिष्टो होम उत्पाद्यते तत्रा-
 हवनीयो न शक्यते विधातुम् । पवेन होमस्य व्याप्तत्वात् । आ-
 हवनीयो विधीयमान उत्पत्तिवाक्येन यादृशा होमा अवगता-
 स्तादृशाननूय विधीयते । तत्र शुद्धेषु शब्देषु विधातुं युज्यते ।

अधिकरणोत्पत्तेषु न घटते ।

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥

अनारभ्यप्रधानसंयोगेन स्वाहाकारवषट्कारौ श्रूयते । तौ चानारभ्यवादौ मन्त्रेण विशेषं न शक्यते । मन्त्रस्य प्रमाणा-
न्तरप्राप्तमर्थं प्रकाशयितुं सामर्थ्यं, नानारभ्यवादं विशिष्टम् । अ-
विधायकत्वात् । तस्मात्तत्र च्छागो वा मन्त्रवर्णादिति
न्यायः । कथं ? तत्र यावदग्रीषोमीयापूर्वं तावन्मन्त्रः प्रयो-
क्तव्यः । अग्रीषोमीयं पशुमालभेतेति न कीदृशत्पशुजाति-
विशेषः श्रूयते; तत्रावश्यं जातिविशेषो ग्रहीतव्यः । स य-
द्यनेन गृह्यते यस्तु नित्यवत्ततो यद्यपि चोदना न विरुध्यते
श्रुतं मन्त्राञ्जानं तत्पाक्षिकं कृतं स्यात् । तस्माद्येषा नियमेन
चोदना सा मन्त्रवर्णतो वचनेन जातिविशेषपरैः कल्प्यते । न च
मन्त्रविध्योर्विशेषणविशेष्यता, प्राप्तार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्राणा-
मित्युक्तम् ।

अपि च पृथिव्यै स्वाहेति पृथिव्या इत्यनेन देवतोच्य-
ते । तस्याश्च संप्रदानत्वात्स्वाहाकारो वा प्राप्नोति । तत्र स्वा-
हाकारो नियम्यते वषट्कारनिवृत्त्यर्थम् । वषट्कारनिवृत्तिपरत्वाच्च
वाक्येष्वन्येषु क्रतुस्वाहाकारो नास्तीत्याशङ्का नास्ति । स्वाहा
पृथिव्या इति यद्येवं श्रूयत तथा सति यो ऽसावनारभ्य-
वादो न विहितः स्वाहाकारस्तमनूयास्मिन्नियम्येत्यादि ।
अस्मिंश्च पक्षे नान्येषु । न चेदृशमपि वाक्यमिति ग्रहणे समा-
नविधानं स्यात् । यत्समानविधाने गुणकामानां पट्टतिस्तन्नो-
पपद्यते । कथं ? प्रकृतौ वैकल्पिको ऽग्निरुत्तरवेद्यां निधात-
व्यः । स्थाने वा सम्बन्धचोदकेन वैकल्पिक एव प्राप्नोति । तत्र

पुनर्वचनं नियमार्थं भविष्यति । यथा खदिरादिपुनर्वचनं नियमार्थम् । यद्यग्निद्विरात्रादीनां प्रकरणं आम्नायेत, अग्निरत्र कर्त्तव्य इति, एवं नियामकं स्यात् । यथा खादिरो यूषो भवतीति । अयं त्वग्निरनारभ्य एवेतिकर्त्तव्यताविहितस्तद्विधायिभिर्वाक्यैस्तस्य क्रतुसम्बन्धः क्रियते । एतानि च वाक्यान्वस्मिन्नेव प्रकरणे । तत्र च द्विरात्रादीनां प्रकरणं न विपरिवर्तते । येन द्विरात्रादिषु चोदकेन प्राप्तस्य नियामकानि स्युः । तेन द्विरात्रादीनां चोदकेन वैकल्पिक एवाग्निः । पुनर्वचनं तु यदाग्निस्तदा ऽऽग्रण्यकामानां प्रवृत्तिरिति । आभ्यां च सह स्विष्टकृतः सकृच्चे द्विरभिधारेण च तदाभिवचनात् । यज्जुहोतीति यदि जुहोतिरनूद्येत तथा सति हविलक्षणार्थमुच्चार्येत । अयं दोषः स्यात् । तस्मादियं वचनव्यक्तिर्नास्ति । यच्चरुरवत्तं तज्जुहोतीति । तच्चतुरवत्तं विद्यते । विद्यमानत्वान्न शक्यमनुवादितुम् । अनूद्य चतुरवत्तस्य होमसम्बन्धः क्रियते । तत्र होमादि वा चतुरवत्तार्थः । चतुरवत्तं वा होमार्थं, यदि होमश्चतुरवत्तार्थ इति ।

इति दशमाध्यायस्याष्टमः पादः ।

समाप्तश्च दशमो ऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैकक-
र्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयौ वृत्तौ । तत्राभ्युच्चयो नाम
न किञ्चिद्वस्तुरूपं विद्यते । किं तु भयहेमैरनूयाजा न बाध्यन्त
इति बाधाभावमात्रमभ्युच्चय इत्युच्यते । अस्मिंश्च दशमे
चोदकप्राप्तानां प्रत्यक्षविहितानां च पदार्थानामियत्ता चिन्ति-
ता । इह त्वेकादशे इयत्ताविशेषश्चिन्त्यते । तत्र प्रयोगाः श्रूय-
न्ते । तत्र सेयमियत्ता किं तन्त्रेणोत आवृत्त्येति ।

ननु दशमानन्तरमङ्गानां तन्त्रावापचिन्ता युक्ता न इय-
त्तावधारणा । प्रथमेऽधिकरणे फलं चिन्त्यते । तच्चेयत्ता
न भवति । तस्मात्तस्य दशमेन नास्ति सम्बन्धः । किमेकैकस्य
फलमुत संहतानाभिति कीदृशो दशमसम्बन्धः स्यात् ?

उच्यते । यदि समुदितानामेकं फलं ततस्तन्त्रावापचिन्ता
घटते । अथैकैकस्य फलं, ततस्तन्त्रं नास्त्येव । तस्मात्प्रथमा-
धिकरणमारभ्यते तन्त्रावापसिद्धये । द्वितीयादीन्यपि प्रस-
ङ्गेन किं संहतान्यङ्गान्येकं क्रतूपकारं कुर्वन्ति, उत निरपेक्षा-
शीति । अथ वा तन्त्रावापसामान्येन प्रथममधिकरणं चि-
न्त्यते । यजेतेत्यनेनाक्षिप्तः कर्ता स विशेष्यते स्वर्गकामश-
ब्देन । यथा राजा राजमूयेन यजेतेति । विशेषणं च कर्माङ्गं
भवतीति । एवं च यदि स्वर्गं नित्यमेव कामयते, नान्यानि

ब्रह्मवर्चसादीनि, तथा सत्यसाधारणत्वाद् विशेषणमवकल्प्य-
ते । न चेदृशः कश्चिदस्ति । यत्र वा स्वर्गं न कदा चित्का-
मयते, तथापि तमपेक्ष्य विशेषणं घटते । स्वर्गकाम एव य इति ।
किं त्वीदृशो ऽपि नास्ति यो न कदाचित्स्वर्गं कामयते ।

अथोच्येत यस्यां बेलायां स्वर्गकामः तस्यां बेलायां द-
र्शपूर्णमासादीनि करिष्यति ।

एतदपि न घटते । यावत्साङ्गं प्रधानं निर्वर्तयति ताव-
दनेके कामा उत्पद्यन्ते । यदि च शुद्धमेव स्वर्गं कामयेत तथा
यथाश्रुतौ दर्शपूर्णमासौ कृतौ स्यातां, नेतरथा । न चेदृशः क-
श्चिद्विद्यते । तस्मात्कालद्वारेण विशेषणं न घटते ।

यो ऽयं निरानुवादविरोध उक्तः स नोपपद्यते । कथं? य-
स्यापि स्वर्गकामशब्देन फलमभिधीयते तस्यापि नित्यानिरावि-
रोधो भवत्येव । दर्शपौर्णमासौ यावज्जीवं कर्त्तव्यौ जातौ पुनः
कामेन कर्त्तव्याविति न कश्चिन्निमित्तेन विशेषो ऽस्ति । न चेदृशो
नित्यानित्यविरोधो भवति । आप्रेषादय उत्पन्नाः । तेषामुत्प-
त्तिवचनेन निरस्यत्वमवगम्यते; न काम्यत्वम् । ते तु विपरिवर्तमाना
एकेन वाक्येन यावज्जीवं प्रतिविधीयन्ते, अपरेण स्वर्गम् । न
च यावज्जीवस्वर्गकामचोदनयोः परस्परापेक्षा विद्यते । येन य
एव यावज्जीविके कर्त्तव्यास्त एव काम्ये ऽपि कर्त्तव्या
इति । तस्मात्काम्यनित्याभ्यामुत्पत्तिरपोक्षतव्या । तेन तर्ह्य-
न्यथा वार्यते । स्वर्गकामशब्देन निमित्तं नाभिधीयते । सप्त-
म्यन्तेन निमित्तमुच्यते । यथा भिन्ने जुहोतीति यद्वृत्तेन वा
यस्यामुभयमिति । न चायं सप्तम्यन्तो, न च यद्वृत्तेन युक्तः ।
तस्मादनेन स्वर्गं कामयमानः पुरुषो ऽभिधीयते । स च पुरुषः
स्वर्गं कामयते उन साधनत्वेनेति द्विप्रकारा ऽपि कामना

ऽस्ति । यद्ययं साधनत्वेन स्वर्गमिच्छति तथा सति प्रीतिविशिष्टेन द्रव्येण यागः साधनीयः, तदा न कश्चिच्छब्दो, येन फलमभिधीयेत । यः स्वर्गकामशब्दः स साधनवचनः । अनेनापि प्रकारेणानारब्धव्यमधिकरणम् । इदं षष्ठे निराकृतम् । स्वर्गस्य साध्यत्वेन कामना । किं कारणं सर्वे ह्येवं कामयन्ते, स्वर्गो मे स्यादिति ? साध्ये च मुख्या कामना, साधने तु नान्तरीयिका ? साधनेन विना साध्यासम्भवात् । तस्मात्साधने या कामना सा गौणी । अथ च यजेतेति भावनावचनः श्रुत्या पुरुषार्थमाक्षिपति । स चाक्षिप्तः किंशब्दं प्रथमं पुरयति । यदि च किंशब्दो यागेन पूर्येत तथा चोदितमपि यागं न कश्चित्कुर्यात् । यः स्वर्गसाध्यत्वेन कामयते तेन लक्षणयोपाय आक्षिप्तः । तत्रोपायत्वेन यागो विधीयते ।

अत्र ग्रन्थः । य एषां समुदितानामेकशब्दो वाचकस्तेनैतान्यभिधाय फलसम्बन्धः कृतो दर्शपूर्णमासशब्देनेति । य एषां समुदितानामिति केषामाग्नेयादीनामेकः शब्दो वाचक इति दर्शपूर्णमासशब्द इत्यर्थः । तेनैतान्यभिधायेति दर्शपूर्णमासशब्देनाभिधाय फलसम्बन्धः कृत इति, तदयुक्तम् । न दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायवचनः । यदि समुदायवचनः स्यात्तथा सति समुदायो न द्रव्यं, न देवता, न क्रिया । किं तर्हि ? गुणः । तस्य गुणत्वाद्यागेन सामानाधिकरण्यं न स्यात् । तस्मात्समुदायवचनोऽयम् । एकशब्दाभियोगादित्येतद्व्यथा वर्ण्यते । भावयेत् । किं ? स्वर्गं । केन ? यागेन, करणेन, दर्शपूर्णमाससंज्ञकेन । स्वर्गः प्रधानभूतो, यागः साधनमुपादीयमानश्च । तस्मात्तेषामितरेतरयोगो विवक्षितः ।

अत्र ग्रन्थः । विशेषणमप्य विधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो भवति । अयुक्तमिदं दूषणम् । अरुणादीनामप्ययं दूषणप्रकारः स्यात् । यथा भवता वर्णितम् । बलीयांश्चायं न्यायः, यद्भावनया सर्वेषां सम्बन्ध इति । इतरेतरसम्बन्धस्त्वार्थः ।

अत्र ग्रन्थः । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं यावता रूप-
षतामाग्नेयादीनां सन्निधावरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति
शब्दः समुदायवचन इति । तदयुक्तम् । यथैवाग्नेयादीनां द्र-
व्यदेवतेन रूपवत्त्वम्, एवं प्रयाजादीनामपि । तत्र न कश्चिद्-
पविशेषो विद्यते । न च सन्निधाने । तस्मात्प्रकृतत्वाविशेषा-
त्सर्वेषामेव फले विधानं स्यात् ।

यदपि च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गमिति सम्बन्ध इति । ए-
तदपि भावार्थाधिकरणे निराकृतम् । याग एव फले विधीयते ।
तस्माद्भावनया सर्वविशेषणविशिष्टा विधीयते ।

अङ्गानां शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

समिधो यजतीत्येवमादीनि परस्परनिरपेक्षाण्युत्पद्यन्ते ।
उत्पद्यमानानि प्रयोजनमपेक्षन्ते । प्रयोजनापेक्षायां चैकैकं क्र-
तूपकारं साधयतीति । तेनार्थादेव विकल्पः ।

अर्थभेदश्च तत्रार्थे हैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

इत्यनेन यदितरेतरयुक्तानां क्रतूपकारः प्रतिपादित एवं पू-
र्वपक्षनिराकरणं कृतं स्यात् । एवं च कृत्वा विकल्पपरिचोदना
नोत्तिष्ठति ।

अभेदसूत्रं नेतरतरयोगं प्रतिपादयेत् स्वरूपोपकारं प्रति ।

तथा च सति किं निराकृतं पूर्वपक्षस्य ? यदि क्रत्वन्तवदित्युक्तं तदेकवाक्यत्वादिति न परिह्रियते । सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युर्भिन्नानि च कार्याणि कुर्युस्तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनीति । अनेन किं सिध्यति पूर्वपक्षवादिनः ? एवमपि सर्वाण्येव प्रयोक्तव्यानि । सा च परिचोदनायाः स्वपक्षं वा स्थापयति, परपक्षं वा दूषयति । यश्च दृष्टान्तो ऽसौ सुतरामविकल्पं प्रतिपादयति ।

अयमप्ययुक्तो ग्रन्थः । समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते । समिद्यजिः प्रयोक्तव्य इति । यदि सत्तामात्रेणैव क्रियते तथा सति निराकाङ्क्षादेर्षां प्रकरणेन सम्बन्ध एव न स्यात् । द्वयोर्हि साकाङ्क्षयोः सम्बन्धो भवति । तस्मादुत्पद्यमानानामेवैषां तिस्र आकाङ्क्षा उत्पद्यन्ते । विधायको नास्तीति चेत् ? अर्थवादादिना कल्प्यः । यत्र च विधायको विद्यते ऽङ्गानां तत्राप्येकं कार्यं वाच्यं सिद्धान्तिना । तत्र योपपत्तिः सा ऽत्रापि भविष्यति । इसनयोपपत्त्यैतन्न घटते, यद्विधायको नास्तीति । तस्मादेतानि सूत्राण्यन्यथा वक्ष्यन्ते । अर्थभेदस्तु तत्रार्थे हेकाध्यादैककर्म्यमित्यनेन सूत्रेण सर्वेषामङ्गानामितरेतरयुक्तानां क्रतूपकारनिर्दिष्टिः फलं कथ्यते । कथंभावाकाङ्क्षायामुत्पन्नायामङ्गसम्बन्धः । स कथंभावो यस्मिन्नेव क्षणे प्रयाजान् गृह्णाति तस्मिन्नेवानुयाजादीन्यपि । न च भिन्नः कथंभावो, येन भिन्नानि सम्बध्येरन् । तस्मात्सर्वेषामितरेतरयुक्तानां क्रतूपकारनिर्दिष्टिः फलम् ।

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

इति प्रसनुभाषणसूत्रम् ।

कर्मार्थत्वात्प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात् तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

इति प्रत्यनुभाषणपरिहारः ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

इति पुनः पूर्वपक्षः । यद्यपि यागः फलं प्रति विधीयत इति-
कर्तव्यतां प्रयनूयेत । न हि सकृदुच्चरित उभयार्थो लभ्यते । आद्य-
त्तौ च वाक्यभेदः । अथोच्येत न यागमनूय सम्बन्धं करिष्यति ।
किं तर्हि ! भावनया सर्वेषां सम्बन्ध इति । तथा सतीतिकर्त-
व्यता न वर्षपूर्णमासाङ्गं स्यात् । तत्र को बोधः ? सौख्ये
आग्नेयविध्यन्तो न स्यात् । आग्नेयस्येतिकर्तव्यताभावात् ।

आरम्भः शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

नैवात्र यागमनूयेतिकर्तव्यता विधीयते । किं तर्हि ! भा-
वनयैवेतिकर्तव्यतासम्बन्धः । कथं ? यजेतेत्यस्मिन्भावनावचन
उच्चरिते तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र किमशे भाव्यो यः
पुरुषार्थः स उपनिपतति । द्वितीयस्यां करणं, तृतीयस्यामि-
तिकर्तव्यता । एताश्चापेक्षा यौगपद्येन सम्बध्यन्ते, क्रमेणा-
ख्यायन्ते । यथा ऽरुणया क्रीणातीति यस्मिन्नेव क्षणे एक-
हायनी सम्बध्यते तस्मिन्नेव क्षणे ऽरुणा ऽपि । न च भेदेन ।
एवमिहाप्येकक्षणे उपनिपातस्त्रयाणाम् । प्रयोजकस्य प्रयोज्यं प्रति
यो व्यापारः स भावनेत्युच्यते । यदुक्तं सौख्ये इतिकर्तव्यता
न प्राप्नोतीति ।

उच्यते । भावनया सम्बध्यमानैवेतिकर्तव्यता करणमनुष्ठ-
हनी सम्बध्यते । यथा ऽरुण एकहायनीपरिच्छेदद्वारेण क्रयेण
सम्बध्यते । एवं सतीतिकर्तव्यता पौर्णमासीयागेष्वावर्तते

ऽमात्रास्यायागेषु च । तस्मादाग्नेयादीनां फलं साधयतामङ्ग-
मितिकर्तव्यता । सौर्यो ऽपि फलं साधयतीतिकर्तव्यतया भ-
विनव्यम् । अयं विषयस्तावद्वर्णिता एव । प्रत्ययार्थेन हीति-
कर्तव्यता सम्बध्यते; न यागेन । यागस्तु पूर्वापरीभूत इति-
कर्तव्यतां गृह्णाति; न निष्पन्नरूपः । यदा धातुमात्रमिदं तदा
धात्वर्थे वर्तेत । न च द्वयोर्नाम्नोः सम्बन्धो ऽस्ति । एकेना-
पि समाप्येत । पूर्वस्मिन्नधिकरण इवमवगतमितरेतरयुक्तान्य-
ङ्गानि क्रतूपकारं कुर्वन्तीति । षष्ठं निखे प्रयोगे एकदेशेना-
प्यधिक्रियते । काम्ये तु कृत्स्नामितिकर्तव्यतां यः शक्नोति
कर्तुं सो ऽधिक्रियते, इति स्थितम् । एतेष्वधिकरणेषु स्थितेषु
केयं चिन्ता, काम्येषु किमेकदेशप्रयोग उत सर्वाङ्गोपसंहार
इति ? तस्मादयुक्तो ऽयं विचारो गतार्थत्वात् । तेनाङ्गानां तु
शब्दभेदादिद्वारभ्य यावद्विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्येतावदेकमधिक-
रणं द्रष्टव्यम् ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य युगप-
च्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात्क्रियार्थत्वात् ॥ ३५॥

भाव्यः स्वर्गो भावको यागः । इतिकर्तव्यता यागस्या-
नुग्रहं करोति; न फलसाधिका । तस्याः फलं न श्रूयते, कर-
णात्फलमिति । सत्यम् । करणस्य फलं साधयतो ऽभ्यस्यमानेति-
कर्तव्यता महान्तमुपकारं करोति । तच्च महतोपकारेणानुगृहीतं
महत्फलं करोति । अत्राह सकृदिदितिकर्तव्यता । कुतः ? भा-
वनया करणेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षते । तत्र करणं फले व्या-
पिषते । इतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णीती आकाङ्क्षिता । सकृ-
त्कृतया च निराकाङ्क्षीकृता भावना । द्वितीयादिप्रयोगः के-

नाकाक्ष्यते ? तस्मात्सकृत् ।

अत्र ग्रन्थः । यदा प्रयाजा, न तदा प्रधानयजिरपूर्व वा । यदा यजिरपूर्व च, न तदा प्रयाजा इत्येतदयुक्तम् । कथं ? यस्मिन्नेव क्षणे स्वर्गो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव करणो भावः करणत्वेन व्याप्रियते । इतिकर्तव्यता ऽपि तस्मिन्नेव करणमनुगृह्णाति । यद्यन्यस्मिन्क्षणे स्वर्गो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते, करणमप्यन्यस्मिन्भावकं, तथा सति भाव्यभावकसम्बन्ध एव न स्यात् । तस्माद्योगपथं स्वर्गयागयोरेवमेव करणो-
तिकर्तव्यतयोः । तस्मादेषां तुल्यकालता । न चावान्तरक्रियाः परस्वाभिप्रेताः । भिन्नकाला अपि सत्यः प्रयाजाविक्रिया एवाभिप्रेताः । तच्चायुक्तं, स्वरूपाणां भिन्नत्वादिति ।

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र पूर्वः पक्षः । यथाक्षशब्दः साधारणवचनो विदेवनादिषु, एवं बहुवचनं साधारणेन वर्तते त्रित्वादिषु । अथ वा यत्रैकत्वद्वित्वे न स्तस्त्रयायं वर्तते । एतस्मिन्पक्षे सामान्यवचनो ऽयम् । सिद्धान्ते ऽप्ययमेव शब्दार्थो न व्यावर्तते । अनेन तु नियमः ।

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४३ ॥

प्रकृतिरियम् । लोके यथा न्यग्रोधतले स्थातव्यमिति प्रथम एवावतिष्ठते, एवमिहापि । प्रधानकर्माथत्वावज्ञानां तद्भेदा-
त्कर्मभेदः । भावनयेतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णीती सम्बध्यते इत्युक्तम् । इदानीं तु विचार्यते, किमाग्नेयादीनां तन्त्रेणोति-
कर्तव्यतोपकरोत्युत भेदेनेति । भेदेनेति ब्रूमः । कथम् ?

आग्नेयादीनां सर्वेषामितिकर्तव्यतोपकरोति । उपकारवेलायां
च प्रधानभूतानां तेषां साहित्यमविवक्षितम् । तस्मादेकैकस्येति
एकदेशकालकर्तृत्वं वक्ष्यसङ्गप्रधानानाम् । तेनागृह्यमाणविशे-
षत्वात्सकृदेव प्रयुक्तोपकरोतीति । तस्मात्तन्त्रमङ्गानामनुष्ठानम् ।

इत्येकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

किमाग्नेयो ऽग्नीषोमादिनिरपेक्षो देशादिभिः सम्बध्यते
उताग्नीषोमादिसहित इति ।

अत्र पूर्वः पक्षः । आग्नेयादयः प्रज्ञातास्ताननूय देशा-
दयो ऽप्रज्ञाता विधीयन्ते । तेषां चोद्दिश्यमानानामितिकर्तृव्य-
तया सम्बन्धः । तस्मिन्वाग्नेयो ऽग्नीषोमादिनिरपेक्षः । इति-
कर्तृव्यता चाग्नीषोमीयनिरपेक्षस्यैवाग्नेयस्य न्यायेतिकर्तृव्य-
ताया आश्रुतिः ।

अत्र चोच्यते । यद्याग्नेयमग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मण-
तर्पणान्तं कृत्वा ऽग्नीषोमीय आभ्यते तदन्तरेतरयोगः सो
ऽत्यन्तं बाधितः स्यात् । यथा सौर्ये आग्नेयेनेतरयोगाशङ्का
नास्ति, एवमिहाऽपि प्रसज्यते । तस्माद्यदि तन्त्रेणोत्कर्त-
व्यता क्रियते, एवमितरेतरयोगः संपादितो भवति; नान्यथा ।

उच्यते । इतरेतरयोगादयमर्थो लभ्यते । एकनाप्यक्रिय-
माणेन यागेन फलं न प्राप्यते । तस्मादेकैकस्य क्रियमाणा
कृत्स्नेतिकर्तृव्यता इतरेतरयोगं न बाधते ।

मिद्वान्तस्तु यद्यप्ययं कालकारकविभक्तियुक्तः श्रूयते,
तथाप्यनुपादेयः । अवश्यं च क्रियया सहास्य सम्बन्धः क-
रणीयः । तस्मिन्वावयवत्वे यागं प्रति काला उपादीयन्ते । त-
स्मादितरेतरयोगादिति विवक्षितम् । करणविभक्तिश्चेतिकर्त-

व्यतया विना नोपपद्यते । तस्मादितरेतरयुक्तास्त्रयो यागाः पौर्णमास्यां सेतिकर्तव्यताका विधीयन्ते । एवममावास्यायामपि । एवं च धात्वर्थोऽन्यत्र विहितो भवति । तत्र श्रुतिरनुगृहीता । इतरथा धातुः परार्थमुच्चार्येतेति । एवं देशेऽपि द्रष्टव्यम् । कर्तारस्तु सेतिकर्तव्यताके प्रयोगे नियुज्यन्ते । क एनं करिष्यतीति । एतस्याममावास्यायां यजमाने प्राप्ते वचनादध्वर्याव्यो विधीयन्ते । तस्माद्यद्येकमितरेतरनिरपेक्षं करोति, तथा सति देशं प्रति विधीयमानानामितरेतरयोगो बाधितः स्यात् । कालेऽप्यङ्गैर्विना करणविभक्तिर्बाधिता स्यात् । तस्माद्रचनात्तन्त्रं वा ।

ननु पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यनेन कालविधानं न क्रियते । उत्पत्तिवाक्येनाग्नेयादीनां कालस्यप्राप्तत्वात् । फलसम्बन्धोऽपि न क्रियते । दर्शपूर्णमासवाक्येन प्राप्तत्वात् । अपि च फलसम्बन्धाशङ्काऽपि नास्ति । फलश्रवणात् ।

उच्यते । एकेन वाक्येन विना एकैकस्येतिकर्तव्यताकाण्डमावर्तते । सति त्वस्मिन्वाक्ये ये यागा उत्पन्नास्ते करणविभक्तिसंयुक्ताः काला विधीयन्ते । करणविभक्तिः कर्तव्यतामन्तरेण न सम्भवति । उपावीयमानत्वात्साहित्यविवक्षा । तस्माद्यद्येकं कृत्स्नेतिकर्तव्यताकं क्रियेत येन तत्साहित्यमवगतं तद्वाध्येत । तेनेतिकर्तव्यतां प्रति साहित्यं क्रियते । तस्मादनेन वाक्येनेतिकर्तव्यता तन्त्रेण भवतीत्ययमर्थः क्रियते । त्रयाणां यागानामयं भवताऽर्थो विवक्षितः । अयं च वाक्यान्तरेण लभ्यते एव । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेन वाक्येनेतरेतरयुक्ताः सेतिकर्तव्यताका देशं प्रति विधीयन्ते । विधीयमानानां च साहित्यमविवक्षितम् । यदीतिकर्तव्यताऽऽवर्तते तत्र

साहित्यमवगतं तद्वाध्येत । तस्मादस्मिन्वाक्ये सति पौर्णमास्या यजेतेत्यनुवाद एव ।

तत्र के चित्तावद्दर्शयन्ति । प्रधानस्य पौर्णमासकालो ऽवगतो ऽङ्गानामनवगमात्कालस्य पञ्चम्यामपि प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादनेनाङ्गानां कालनियमः क्रियते इति ।

तद्व्युक्तम् । कथं ? करणमनुगृह्णीतीतिकर्तव्यता उपकरोतीत्युक्तम् । यस्मिंश्च काले करणं तस्मिन्नेवेतिकर्तव्यतेत्युक्तम् । या च सन्निपत्योपकारिकेतिकर्तव्यता या चारादुपकारिका ते उभे अप्यनेन कथंभावेन संबध्येते । तत्र पौर्णमास्यां प्राधान्यं कुर्यता सन्निपत्योपकारिका इति कर्तव्यता ऽवश्यं करणीया । येन प्रकारेण सन्निपत्योपकारिकां करोषि, तैनावारादुपकारिकामपि । न चेद्दशः कश्चिन्न्यायो, येन प्रधानमेव पौर्णमास्यां पौर्णमास्या संयुक्तं स्यात् । तस्मादत्र वाच्यमिदं नैतदेव समे दर्शपूर्णमास्यां यजेतेत्यनेन यद्यागा इतरेतरयुक्ताः सेतिकर्तव्यताका देशं प्रति विधीयन्ते । तत्र षण्णामपि यागानां तन्त्रेणेतिकर्तव्यता प्राप्नोति साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । तस्मात्पौर्णमास्यां संयुक्तास्तेषां पौर्णमास्यां क्रियमाणानामाज्यभागान्तानि करिष्यन्ते । एवममावास्यासंयुक्तान्यनुयाजादीनि करिष्यन्ते ।

एवं तन्त्राणां प्रयोगे प्राप्ते पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायामवास्यया यजेतेत्यनेनाङ्गानामावृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

अपि च समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनेतरेतरयुक्तस्य विवक्षितत्वात्तन्त्रेणेतिकर्तव्यता प्राप्यते । तत्र पौर्णमास्यामारब्धं प्रधानममावास्यायां समाप्यते । पौर्णमास्यमावास्ययोरन्तराले कुर्वन्नङ्गानि समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य न किंचिद्वाध्येत । न च फलवाक्यस्य पौर्णमास्यां पौर्णमास्या य-

जेतेत्यनियमो ऽङ्गानामपनीयते । नियतकालता चोच्यते । तस्मादनेनाङ्गानां कालविधिः क्रियते । कालभेदादेकस्येति कर्तव्यताया अद्यात्तिः ।

अपि च यस्यापराद्धे करणं तत्र प्रातर्विशेषमात्रं विधीयते । सामान्यं प्राप्तमेव । तस्माद्यत्रैको विधीयते स ग्रहीतव्यः ।

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः

श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृ-

थक्त्वं स्यात् ॥ ४९ ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति यद्यग्निकरणं चाङ्गरीतिविधीयते, तथैते प्राजापत्या निराकाङ्क्षीक्रियन्ते गृहमेधीयवत् । ब्रह्मसाम्न्यालभत इति कर्मान्तरं, तत्र दैवतं पूर्वेषु, तदेवानुषज्यते ।

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५० ॥

यथाऽवसरप्राप्ताः संस्कारा अस्मिन्काले न कर्तव्या इति एवमपि वाक्यार्थ उपपद्यमाने ऽङ्गरीतिविधानं गृहीतम् । वाक्यभेदाददृष्टकल्पनाभयाच्च । अपि चास्मिन्काले संस्काराः प्रतिषिध्येरन् ।

वपानां चाभिघारस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥

यस्यापि ब्रह्मसाम्न्यालभत इति कर्मान्तरस्यापि पुरोडाशस्येव प्रासाङ्गिकाः प्रयाजाः । तस्मादेतदर्शनमयुक्तं, द्वयोरपि तुल्यत्वात् ।

तत्र के चिद्वर्णयन्ति । तेषां द्वौ पक्षौ । एकः पक्षो ब्रह्मसामकाले आलम्भो, द्वितीयः सह क्रतुभिः पशुभिः समाप्तिः ।

आस्मिन्द्वितीये पक्षे वपानामभिधारणं विद्यते । यद्वा च माध्य-
न्दिने आलम्भाय तु द्वयाभिधारणं तत्रास्ति, वपाया अनुत्पन्न-
त्वात् । यागैकत्वात् । यो ऽसावभिधारणसंस्कारो नान्तरी-
यको हविष्ये ऽङ्गभूतः । तस्माद्विद्यमानत्वादाशङ्कावचनमुप-
पद्यते । कर्मान्तरपक्षे तु स भर्मो भूतपूर्वः । तत्र शङ्कैव नास्तीति ।
इदमपि नोपपद्यते । कर्मान्तरवादिनो ऽपि हविषां चोद-
केन संस्कारः प्राप्नोतीति स इह नास्तीत्याशङ्कावचनमुपप-
द्यत एवेति ।

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥

सप्तदश मारुतीस्त्रित्सा अग्रवीता उपाकरोति । सप्तदशपृ-
ष्णीनुक्ष्ण इति पूर्वासु त्रिहायनीषु या देवता सा ऽत्रानुषज्यते ।
तस्माद्व्यपदेवतासंयोगाच्चतुर्स्त्रिशत्कर्माण्येतानि । द्वितीयं वाक्यं
तान् पर्याग्निकृतान्प्रोक्षितानुत्सृजति । इतरानालभन्ते । प्रेतरानु-
त्सृजन्ति वा । त्रिप्रभागाः पराश्रयन्ते । इतरशब्देन वत्सत-
र्यं उच्यन्ते । नासामालम्भादि समानादि कृत्स्नं चो-कमाप्तं
क्रियते । अमम्बन्ध एव नास्ति । प्रेतरानुत्सृजन्तीति । अनेना-
नङ्गाह उच्यन्ते । तेष्वेव सन्देहः । किं पर्याग्निकरणान्ताङ्गरीया
ऽनङ्गाह एकवाक्यताङ्गत्वाचोदकेनाङ्गानि न गृह्णन्ति, यथा ऽऽर-
ण्याः । उत प्राजापसानामिव प्रातःसवनकाले संस्काराणां प्रतिषेध
इति । किं तावत्प्राप्तं ? संस्काराणां प्रतिषेधो ऽयम् । अस्मिन्काले
ऽनङ्गाहमालम्भावयो न कर्तव्याः संस्काराः । यथा प्राजापसानाम् ।
त्रीस्त्रीनुक्ष्ण एकैकस्मिन्नहन्यालभेतेति सुत्यासु प्रतिप्रसव इति ।
यथा ब्रह्मसाम्न्यालभत इति कर्मशेषं प्रतिषेधितुं त्रीस्त्रीनिति च
कर्मान्तरं कल्प्यते न प्रतिप्रसूयते । त्रीस्त्रीनिति च तत्र बह्वदृष्टं

कल्पयेत् । संस्कारप्रतिषेधे तु तेषामेव द्वितीयसंवत्सरमात्रं विधी-
यते, न याग इति ।

न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५३ ॥

सप्तदश मारुतीः पृष्णीरूपाकरोतीति द्रव्यदेवतासंयोगा-
द्यागचोदनैषा सप्तदश पृष्णीनुक्षण इति । अस्य सापेक्ष-
त्वान्निराकाङ्क्षीकरणेन भवितव्यम् । तत्र मारुतीराल-
भत इति मनसि विपरिवर्तमानेनैव निराकाङ्क्षीक्रियते । अत्र च
द्वयी गतिः । यदि वा अनडुहं प्रति मारुतीरालभत इत्यनुष-
ज्यत । अथ वा मारुतीरालभत इत्येतत्प्रति अनडुहो नीयन्ते ।
यत्रानडुहः सापेक्षा यास्मिन्नेव क्षणे ऽतिहायन्यः सम्बध्यन्ते,
तास्मिन्नेवानडुहो ऽपीति । एवं परस्परापेक्षितः सम्बन्धो
भविष्यति । एकवाक्यत्वं चेतरयोः । पूर्वस्मिन्वाक्ये निराका-
ङ्क्षीकृतस्य पुनराकाङ्क्षा कल्पनीया । अतः पुनः सम्बन्धः । तस्मा-
देतेन वाक्येन चतुस्त्रिंशत्कर्मण्यनेकवाक्यत्वं चेच्छत्येव; कर्मशो-
षप्रतिषेधं नेच्छति । न चानेन स निराक्रियते । तस्मात्कथमे-
तत् ? प्राजापत्येषु यः संस्कारप्रतिषेधः स ब्रह्मसाम्न्यालभत इ-
त्यस्य सामर्थ्यादनुवादो वा प्रतिषेधो वा इह न शक्यः सु-
त्याकाले प्रतिप्रसवः कर्तुम् । तत्र यदालभते तान्पञ्चो-
त्तमे ऽहनीति वाक्यभेदः स्यादेव । त्रीस्त्रिंशत्तु योज्यं । तस्मादे-
तत्सुखाकालिकं कर्मान्तरम् ।

अपि च यस्य संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते तस्य द्वितीये सं-
वत्सरे पर्याग्निकरणं तु प्राप्नोति । तत्तावद्विधातव्यमुत्सर्गश्च । तत्र
वाक्यभेदः विवक्षाभेदश्च । एकत्र प्रकृतिप्राप्तमनूद्यते ऽन्यत्राप्राप्तं
विधीयते । सकृदुच्चरितस्यैतदन्यथा ।

अत्राधिकरणमतिक्रम्य लिख्यते ।

निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्रदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥

वारुण्यामिसेत्येतस्या एकदेशः पूर्वं ह्रियते । एकदेश उत्त-
रत्र तथैव सम्बध्यते वरुणदेवतया । यथा पशोः । अवभृथशब्दो
देवतासामान्येन बाधमात्रदर्शकः कस्मान्न भवतीति चेत् ?

उच्यते । तत्रारुण्यातेन कर्म प्रतिपाद्यते । अवयवत्वमतद-
र्मातिदेशकं भवति । यथा मासमाग्निहोत्रं जुहोतीति । इह तु
नामशब्द एव केवलः श्रूयते । स एव कर्म विधास्यति, स एव
धर्मातिदेशको भविष्यतीत्यनुपपन्नमेतत् ।

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६२ ॥

नायं प्रदानविप्रकर्षः । कुतः ? अवभृथेन कर्मणा संयो-
गात् । तच्चनुवाद इत्ययुक्तमसंयां गतावनुवाद आश्रीयते ।
अस्ति तु गतिः । लक्षणया धर्मातिदेशको भविष्यति । लक्ष-
णया च यागं प्रतिपादयिष्यति । न च तुषनिष्कासस्य प्रति-
पत्तिः । कथं ? यथा तेन कृतं तथा ऽनेनापि कर्मणा । तत्र
च द्रव्यं गुणतो यागः प्रधानतः । इह तु विपरीतं कथं
तद्भावमाप्नुयात् ?

इत्येकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

अत्राष्टावधिकरणान्यतिक्रम्य लिख्यते ।

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः प-
रेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ १७ ॥

कुतः ? अग्निमेव तद्युनक्तित्यनेन तावद्विशेषो न गम्यते ।
प्रधानार्थो यागो नाङ्गानामिति । अग्नौ च प्रधानमङ्गानि च
क्रियन्ते । यथा वेद्यां हवींष्यासाद्यतीत्यङ्गहविषां प्रधान-
हविषां च वेद्यामासादनं न प्रधानहविर्भिविशेष्यते । तथा चा-
हवनीये क्रियमाणः संमार्गो न शक्यते वक्तुम् । प्रधानस्य यो
ऽग्निस्तस्यायं संमार्गो; नाङ्गानां यो ऽग्निरिति । एवमिहाप्यग्ने-
रविशेषाद्यागः सर्वार्थः प्रकरणस्याविशेषादित्युक्तम् ।

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

प्रधानापवर्गो विमोकः । कुतः ? शवसा घृतेनोक्त
जुहोतीत्यनेन कर्मोत्पद्यते । उत्पद्यमानं बह्वसमर्थाभिलाषि
भवति । तत्र स्ववाक्ये यज्ञसंयोगो नास्ति । यद्यपि तु यज्ञसंयोगो
भवेत्तथा ऽपि यज्ञशब्दो यागमात्रवचनो वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यं य-
ज्ञस्याशीर्गच्छेदिति । एतदपि गुणवाक्यस्यार्थवादः । ऋ-
त्विजो वृणीत इत्येतस्योत्पत्तिवाक्यस्य चायं शेषः । यत्ताव-
दादौ दृष्टार्थं वरणं तत्साङ्गस्य ज्योतिष्टोमस्य, द्वितीयं तदारा-
दुपकारकम् । अत्रभृथे ऽदृष्टार्थः प्रतिषिध्यते, तत्रापि चोदका-
भावादेव । तस्मात्प्रतिषेधो न घटते द्वावशाहे । स चाहरहवि-

मुख्यतस्त्रयप्रधानार्थे यागे विमोके च घटत एव । यद्युनक्ति तद्व-
हरहरिति अहर्गुणविधानार्थम् । उपरिष्ठात्मोमा वा प्राजापत्ये च-
रन्तीति यद्यार्भवकाले प्रचाराः क्रियन्ते अप्रवृत्तिविशेषकरं
वाक्यं स्यात् । ननु वचनेन प्रातःसवने माध्यन्दिने वा सवने
एते संस्कारवाक्ये प्रचार आर्भवकाल एव नान्यस्मिन् । त-
स्मादविशेषात्सर्वसोमानामूर्ध्वं न त्वाग्निमारुतादूर्ध्वं प्रवृत्त्य प-
रिधीनिति च क्रमविपर्ययः प्राप्नोतीत्युक्तम् ।

उच्यते । आग्निमारुतं सोमाङ्गम् । अनुयाजाः पथङ्गम् । अ-
नयोरङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तावन्नास्ति, येनाग्निमारुतं कृत्वा अनुयाजाः
क्रियमाणा गुणा भवेयुः । न चैते एकेन प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते,
येनाग्निमारुतान्कृत्वा अनुयाजाः क्रियेरन् । प्रकृतौ परिध्य-
ग्निसंमार्जनाग्निमारुतं कृत्वा अनुयाजाः प्राप्नुवन्ति । इन्द्रश्च
चोदकेन प्राप्तः । इह द्वितीये क्षणे अनुयाजा न कर्तव्याः क्ष-
णमात्रङ्गत्वा कर्तव्या इति चोदक एवं वचनम् । न तु चोदक-
बाधेन । द्वितीयेऽप्येवमेव । नन्वेवं लक्षणा भवति । न हि क्त्वा-
शब्दः पूर्वकालतायां श्रुत्या वर्तते । परिधिग्रहणं कृत्वा तत्
उत्तरकालं हारियोजनः कर्तव्य इति सर्वथैव श्रुतिवृत्तानि ।
अग्निमारुतशब्दोऽपि स्वार्थमेव प्रतिपादयति । ऊर्ध्वशब्दो
ऽपि कालवचन एव । अतो न किं चित्पदं लक्षणावृत्तिः । ई-
दृशे च लक्षणा भवति । यथा गौर्वाहीक इति गोशब्दो वाहीके
तिष्ठन्मूत्रभक्षणादि यत्र तल्लक्षयति । यथा वा जातिव्यक्ति-
लक्षणार्था । एवमत्र न काञ्चिल्लक्षणां पश्यामः । एतेन व्याख्या-
तेन वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति यो बोध उक्तः सि-
द्धान्तवादिनः स नास्ति सर्वेषां श्रुतिवृत्तत्वात् ।

एवमिदं प्रदर्शनार्थमुच्यते । तदेवमत्रापि हि लक्षणा

तेष्वपीति । कथं? पदार्थ उच्चार्यमाणः स्वरूपं वा कर्तव्यं ब्रवीति । अन्यत्र वा कर्तव्यं तत्र वा कर्तव्यमिति । इह तु स्वरूपं न कर्तव्यं, तस्य निर्ज्ञातत्वादन्यत्रापि न तत्रापि न किञ्चित् । किमर्थं तर्ह्युच्चारणं परार्थं तस्य यः कालस्तं लक्षयितुम् ।

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वन-

ङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षे ऽनन्वयः ॥५३॥

सवनीयानां या देवतास्ताः सूक्तवाकात्कृष्यन्ते । पशूनामहुतत्वात्सवनीयानां हुतत्वात् । यथा पौर्णमास्यां प्रयुज्यमानः सूक्तवाको ऽमावास्यादेवता नाकर्षति, एवमिहापि वाक्यसंयोगाद्गोत्कर्षः प्रस्तुतः तावत्प्रासङ्गिकस्तेषाम् । यदर्थश्च प्रस्तरस्तदर्थं प्रहरणम् । प्रहरणाङ्गं च सूक्तवाकः । तस्मात्सूक्तवाको ऽपि परार्थः सूक्तवाकमध्ये सवनीयदेवतानां पाठः । तेन सदैकवाक्यता बाध्यते ।

अपि च अपकृष्टानि साकाङ्क्षत्वादनर्थकानि भवेयुः । न च तत्र पदानामपकर्षो लभ्यते । येन निधानदेवतानां पाठस्तेनेहैवाक्यता । अथ कथमेकवाक्यता बाध्यते ? अपि चापकृष्टानि साकाङ्क्षत्वादनर्थकानि भवेयुः । न च तत्र पदानामपकर्षो लभ्यते, येन निराकाङ्क्षीभवेयुः । परार्थत्वात्सूक्तवाकस्य । पौर्णमास्याममावास्यायां च सूक्तवाकः । तत्रापकर्षो व्यक्तः । इह तुत्कर्षे सूक्तवाकस्योत्कृष्टा एव सवनीयानां देवताः प्रकाशयिष्यन्ते ।

अथ चतुर्थः पादः ।

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥

पवित्रस्य दक्षिणाभ्रानात्पवित्रस्य ये कर्तारस्ते पवित्रार्थमुपादी-
यन्ते ते द्वितीयस्य सोमस्य नाङ्गम् । कथम् ? अनियमेन कर्तृ-
णामुपादाने प्राप्ते वचनाश्रित्यभ्यस्यते । तत्र नियमवचनं यस्यैवा-
र्थेनोपादात्ते तस्यैवाङ्गम् । द्वितीयस्य पुनरसावुपादाननियमो
न भवति । यथा ऽन्ये पदार्था भेदेन क्रियन्ते एवं वरणमपि
भेदेन प्राप्नोति । तत्र यदि वा त एव चरितव्या अथ वा
ऽन्ये । एवमैष्टिका ऽपि भेदेनैव ।

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

स्वाराज्यकामस्य राजसूयसंज्ञको याग उपायत्वेन चो-
द्यते । स उपायत्वे वर्तमान आदावेव त्विजो वृणीते । राजसू-
यसंज्ञकेन यागेन यजेतेति । तच्चागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वेषां कृतं
भवति । अपि च समुदायं समुद्दिश्य क्रियमाणेषु यो यत्कालं
निर्ज्ञातः स तत्काल एव करिष्यते । अनियमेनोपादाने पुन-
रपि कदाचिद् । तत्र यो ऽसौ काल उपदिष्टः स बाध्यते ।
ततः कर्मवैगुण्यात्फलाभावो भवेत् । प्रतिकर्म वरणं कर्तव्यमि-
त्युक्तमिदं व्याख्यानम् । यः कर्माणि जानाति तस्य रा-
जसूयेनाधिकारः । स एव जानाति ऐष्टिकं वरणमिष्टिष्वेवोप-
करोति; न सौमिके वरणम् । तेनैष्टिकेषु यथा यदा बाधने कृते

कश्चिदेवं वरणं कुर्यात्, अहं कर्माणि करिष्ये तन्मे भवतु ।
अत्रातिज्योति यथैतदप्रमाणकं, एवमिदमपि । न कश्चिदनयो-
र्विशेषः । तच्च पवित्रस्याङ्गं सोम इष्टिर्वा येन प्रासङ्गिकेन वर-
णेन निवृत्तिः । यथा दीक्षणीयादीनां ज्योतिष्टोमकेन वरणेन ।

यद्युच्येत समुदायमुद्दिश्य क्रियते, तदयुक्तम् । न हि समु-
दायः फले चोद्यते । येन तदर्थं वरणं स्यात् । कतरो वा शब्दः
समुदायवाचकः ?

राजसूयशब्दः इति चेत् ? तन्न । सोमपश्विष्टिर्द्विहो-
मा निरपेक्षा उत्पन्नास्ते निरपेक्षा एव प्रयोजनमपेक्षन्ते । यथा
ऽपेक्ष्यमाणानां संनिधावरूपः शब्दः श्रूयमाणरूपवतः फले
विदधाति । फले विधीयते तेषामितिकर्तव्यता । अयं च वरण-
नियम इतिकर्तव्यतांशेन गृह्यते । तस्माद्यथा ऽन्या इतिकर्तव्यता
भेदेन क्रियन्ते एवं वरणमपि भेदेन कर्तव्यम् । न कश्चिद्विशेषः ।
तस्मादेकैकस्य भेदेन वरणम् ।

यदि समुदायमुद्दिश्य वरणं तन्त्रेणेष्यते ऽन्याऽपीतिकर्त-
व्यता कुतो न स्यात् ? तन्त्रेणैव वरणं क्रियते । कस्य वरणो
पक्षपातः ? तस्माद्यदेतद्वरणं वैदिकं नैवेदं चिन्त्यते; किन्तु यो
ऽयं लौकिको ऽभ्युपायः स चिन्त्यते ।

ननु पूर्वपक्षवादी अनियमेन लौकिकमभ्युपायमिच्छति ।
सिद्धान्तवादी तु लौकिकमभ्युपायमावावेव नियमेनेच्छति ।

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ९ ॥

बार्हस्पत्यं मध्ये निषायेति मध्यशब्दो ऽयं जघन्यान्वपि
हवींषि तन्त्रेण क्रियन्ते । एवं मध्यशब्दो भवति । आहुति-
माहुतिं हुत्वेति । तन्त्रैणैवोपपद्यते । एतया यजेतेत्येकवचनम-

योगः भूयते । यदि भेदेन प्रयोगो भवेत्तथा सति प्रयोगे बहुवचनं भूयेत । तस्मात्प्रयोगे एकवचनश्रवणात्तन्त्रम् । बहुवचनात् कामसंयोगे प्रतिदक्षणां वा कर्तृसंयोगादित्यनेन न्यायेन तन्त्रभेदः प्राप्नोति । मध्ये निधाय चेतनेन लिङ्गेन च तन्न प्राप्नोति । तत्र को निर्णयः ? भेदेन वा तन्त्रमुच्यते, एतया उन्नाद्यकामो यजेतेति कामसंयोगो न भूयते । तत्र यो उन्नाद्यं कामयमानः करिष्यते तस्य तन्त्रेण प्रयोगो भविष्यति । भेदेन क्रियमाणायां यत्प्रयोग एकवचनं मन्यमानः तन्त्रमापादयति । यथा पौर्णमास्यां त्रयाणां कालसंयोगात्तन्त्रेणाङ्गानि, एवमिहापि ।

सिद्धान्तवादी त्वङ्गशब्देन सकर्तव्यानीति विज्ञायते, न कालं प्रत्युपादीयेरन् । समानहवींषि भवन्तीत्यनुवादः । ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वाणि हवींषि सह निरूप्याणीति तत्र निर्वीपे सहवोदिते वचनात्तन्त्रं भवति । तस्मात्तदपेक्षया अनुवादो भवति ।

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमपवृज्येत कर्मपृ-

थक्त्वात् ॥ १६ ॥

प्रकृतादुपांश्वदेर्हारियोजनपर्यन्तस्य यागस्याहःशब्दः परिच्छेदको दृष्टः । तेन तत्परिच्छेदद्वारेण कर्मणि वर्तते उहःशब्दः । इहापि द्वादशाहे प्रथममहर्द्धितीयमहरित्येव भूयते । सोऽयमहःशब्दः भूयमाणः कर्मं लक्षयति । यद्यत्कर्म लक्ष्यतेऽनेन तदुत्पद्यते । एवं दश सौमिकान्यहःसंयुक्तानि कर्माण्युपपद्यन्ते । अपरौ प्रापणीयोदयनीयौ । तावपि लक्षण्या कर्म

प्रतिपादयतः । तस्माद्द्वादश कर्माण्युत्पद्यन्ते, तान्युत्पन्नानि सा-
काङ्क्षाणि द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति फले विधीयन्ते ।
तत्र द्वादशाहशब्दः सामानाधिकरण्यात् यागेनेत्यमपि कर्मव-
चनः । न च लौकिककर्माऽहर्वाचीति । सङ्ख्याशब्दस्तु द्वादश
यागान्प्रतिपादयति । तत्रैकैको यागः फलसाधनत्वाज्ज्यो-
तिष्ठोमाद्विध्यन्तं गृह्णाति । तत्र चोदकेन ज्यौतिष्ठोमिके दी-
क्षोपसत्परिमाणे प्राप्ते वचनेन द्वादश दीक्षा विधीयन्ते उप-
सदश्च । तस्मादेकैको यागः पञ्चविंशतिरात्रः ।

अन्हां वा श्रुतिभूतत्वात्तत्र सा क्रियेत यथा

माध्यन्दिने ॥ १७ ॥

यागस्तावत्फले विधीयते इति तुल्यम् । सङ्ख्याशब्दो ह-
र्विर्विशेषणार्थमुच्चार्यते । द्वादशाहानि भवन्ति । द्वादशशब्दो
ऽपि शब्दवृत्तः । अहःशब्दो ऽपि लौकिकमहर्ब्रवीति, न
कर्म । लक्षणार्थो द्वादशाह इति द्वादशभिरहोभिस्ते कामाः कर्त-
व्याः । तस्माद्यजेत द्वादशाहेनेति साङ्गानां द्वादशत्वं प्रति-
पाद्यते । या ऽसौ चोदकेनान्यादृशी परिसमाप्तिः प्राप्नोति सा
प्रसन्नया ऽहर्गतया सङ्ख्यया बाध्यते । एवं च प्रधानसन्नि-
धावङ्गानि कृतानि भविष्यन्ति ।

अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात्सहप्रयोगः स्थादा-

ग्नेयाग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥

यागाः फले चोद्यन्ते । तेषां द्वादशसङ्ख्या प्रसन्ना श्रू-
यते । सा चोदकप्राप्ता सङ्ख्या कार्य्या । यथा वा ते तत्र ये
सङ्ख्यायुक्तास्ते बाध्यन्ते । ते च दीक्षादयः सङ्ख्यायुक्ता अ-

ग्रीवोमादयः । अपि चैकस्मिन्फले चोदितानां तन्त्रेणेति कर्तव्यता भविष्यति । वक्षिणैक्यात्कर्तृभेदो नास्ति । तस्मात्सहप्रयोगः सिद्धो भवति । सत्रे च यजमाना एव कर्तारस्तत्रापि कर्तृभेदो नास्ति । तत्रापि तन्त्रम् ।

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥ १९ ॥

भावयेत्प्रयाजान् । केन ? यागेन । कतरेण ? द्वादशाहसंज्ञकेन यागेन । सामानाधिकरण्यात् । अहःशब्दः कर्म ब्रवीति । सङ्ख्याशब्दः ' सङ्ख्याया कर्मभेद ' इत्यनेन न्यायेन द्वादश यागान्मतिपादयति । तत्रैकैको यागश्चोदकेन धर्मान्युह्णाति । तत्र प्रत्यक्षेण सङ्ख्यावचनेन या दीप्तोपसत्सङ्ख्या प्राप्नोति सा बाध्यते । वक्षिणैक्यात्तन्त्रेण प्रयोगः । तस्मादीक्षाणामुपसदां च स्वस्थानविवृद्ध्या भवन् प्रयोगः द्वादशसङ्ख्याऽऽवयवद्वादशसङ्ख्या भवति । एवं कर्मभेदः । षट्त्रिंशदहो वा एष द्वादशाह इति दर्शनमनुगृहीतं भवति ।

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥

प्रकृतौ चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति कालेयत्ता विवक्षिता । इह तु चोदकेन तथैव प्राप्नोति । सा चोदकमन्तरेण न शक्यते विवक्षितुम् । तस्माद्अहः कर्तव्यः । द्वादशाहे त्रयोदशाह इति । न चैकत्वाद्देवतायाः सकृदुपलक्षणं कर्तव्यमित्यमर्थो लभ्यते । कथं वा प्रथमस्य यागस्य संस्कृता देवता सा द्वितीयस्य संस्कृता न भवति कालभेदात् ?

अपि चेन्द्राभिधानात्सकृत्स्यादुपलक्षणं कालस्य

लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ २९ ॥

इन्द्र आगच्छेति विवक्षितं चतुरह इत्यविवक्षितं वाक्यभेदभयात् । एवमिन्द्रागच्छ । तत्र सुखामागच्छेति वाक्यभेद एव । वाक्यभेदभयाच्च सुत्या ग्रहणमप्यविवक्षितमेव । तस्मात्प्रकृतावप्यविवक्षितत्वाद्विकृतावप्यविकारेणैव प्रयोग इति । एतदुक्तं भवति, यदीदृशो ऽपि वाक्यभेदो भवता ऽङ्गीक्रियते सर्वत्रैव वाक्यभेदः स्यात् । अपि च प्रकृतौ चतुरहे अह इति किमर्थमुच्चार्यते ? अविवक्षितत्वादेतेषां सुखामागच्छेति प्रयोगः कर्तव्यः । एवं स्थिते विकारेणाविकारेण वेषाधिकरणमेव नोत्तिष्ठति । तस्मादन्यथा वर्ण्यते सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयादिति शब्दो ऽयं प्रकारवाची । अस्मिन्पक्षे ऽस्य प्रकारवाचित्वं नोपपद्यते इति प्रकारस्यासम्भवात् । किं तर्हि ? इयत्तावाची वाक्यशेषादवगम्यते । अहःशब्देन सामानाधिकरण्यादहर्गतेयत्ता उवगम्यते । तत्त्वाच्चाहारागमनक्रियाविशेषणार्थमुच्चार्यते । सुत्याशब्दो ऽप्यागच्छतिक्रियाविशेषणार्थमेव । इन्द्रस्य करिष्यमाणप्रयोजनत्वादागमनक्रिया तदर्था । सुत्याह इति सामान्येन परिमाणवाची । न च सामान्येन व्यवहारः । तस्मादध्याहारं कृत्वा विशेषणीयम् । स चाध्यारोपः समवेतार्थः सो ऽध्याद्वियते कालेयत्तां प्रकाशयितुम् । तस्माद्यत्र चतुर्ष्वहस्तु सुत्या तत्र चतुरह इत्याध्याहारो, यत्र त्रिषु तत्र अह इति । तस्मादध्याहारविशिष्टमहर्गच्छतिक्रियां प्रति विशेषणभूतम् । अयं प्रकृतिवाक्यार्थो वृत्तः । यच्च प्रकृतौ चोद्यते प्रधानं तस्योहो भवति । अहःसुत्याशब्दौ तु परार्थौ । तस्मादनेन प्रकारेणोद्भाभावो न वाक्यभेदभयेनेति ।

इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तमेकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्रत्वमतु-
ल्येषु तु भेदः स्याद्विधिप्रक्रमतादर्थात्तादर्थ्यं श्रुति-
कालनिर्देशात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं
निर्वपतीत्यत्र संशयः । किं तस्य पृथगङ्गानि कर्तव्यानि, उत
यानि पशोरङ्गानि तानि तस्याप्युपकुर्वन्ति प्रसङ्गेन ? तत ए-
तत्प्रसिद्धयर्थं प्रसङ्गो ऽस्ति नास्तीति विचार्यते । नास्ति प्र-
सङ्ग इति । कुतः ? तन्त्रिसमवाये प्रधानानां समवायचोद-
नातः समानानामेकतन्त्रत्वम् । यान्येकया चोदनया चाद्य-
न्ते, तेषां समानं तन्त्रम् । यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च चि-
त्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् । यानि पुनश्चोदनातो
भिन्नानि तेषां भेद एव । यथा दर्शपूर्णमासस्य । तस्माद्विप्र-
कारत्वाच्च प्रसङ्गेन तन्त्रम् । लोके तु युक्तः प्रसङ्गः । प्रत्य-
क्षगम्यत्वात् ।

अत्र परिचोद्यते । चित्रेष्टिरनुदाहरणम् । कथं ? दधि
मधु घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संस्पृष्टं प्राजापत्योमिति । तद्वि-
त्येकवचनान्तं सर्वनाम संस्पृष्टशब्देन सम्बध्यते एकवचनान्तै-
व । यदि दध्यादिभिः सम्बध्येत बहुवचनान्तं स्यात् । वी-
प्सा वा तत्तदिति । न च वीप्सा भूयते, न च बहुवचनम् । त-
स्मात्संस्पृष्टशब्देन सम्बन्धः । संस्पृष्टस्य च प्राजापतिसम्बन्धः ।

संलुप्तं चैकं वस्तु । तस्मादेक एव यागः । कुतस्तन्त्रम् ?

तत्रोच्यते । दध्यादिभिः सर्वनाम सम्बध्यते । निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकं सर्वनाम । निर्दिष्टानि च दध्यादीनि प्रथमया विभक्त्या । अतस्तान्येव शब्दोपात्तानि मनसि विपरिवर्तमानानि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यन्ते । अथ यदुक्तं दध्यादिसम्बन्धे बहुवचनं प्राप्नोति, वीप्सा वा ।

अत्राच्यते । सर्वनामप्रातिपदिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकत्वशक्तिः । वचनस्य त्वेकार्थप्रतिपादकत्वम् । तस्मादनयोर्वरोधः । तत्र प्रथमोपनिपाताल्लिङ्गसङ्ख्ययोश्च तदर्थत्वाद्यथाश्रुतं प्रातिपदिकं गृह्णीमः । उच्चरकालभावाच्च लिङ्गसङ्ख्ययोरत्रिवक्षैव । यो ऽयं गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशित्वादिति स एवात्रापि न्यायः । अथ वा एकदेवतत्वाल्लक्षणया लक्षितलक्षणया वा उपपन्नमेकवचनं लिङ्गं च । सर्वत्रैव लक्षणया लिङ्गसङ्ख्ये प्रवर्तेते । प्रातिपदिकं जार्ति ब्रूते, लक्षणया तु द्रव्यम् ।

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

इत्यस्य नास्ति प्रसङ्गः । यतः कालगुणविकृताः प्रयाजानुयाजाः पशौ ते ऽन्यस्य नोपकुर्वन्ति ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अस्ति प्रसङ्गः । तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्त्रे यदन्यत्तुल्यधर्मकमापतति कर्म, तस्य पूर्वकर्मणो येतिकर्तव्यता प्रसज्यते, यथा पशौ प्रतते पशुपुरोडाश आपतति । तस्य पाशुकीतिकर्तव्यता प्रसज्यते । कथं ?

तदुच्यते । भावयेत् । किं ? पशूपकारम् । केन ? पशुपुरोडाशयागेन । कथमित्यनेन यागगतो व्यापारः । स चोपमितलक्षितप्रापणेनाग्नीषोमीयस्य यो यागगतो व्यापारस्तं सादृश्येनाकाङ्क्षति । तत्र यदेतदग्नीषोमीययागगतव्यापारविशेषनियमनमष्टमलक्षणं सिद्धं तदुत्पत्तिरिवोत्पत्तिः । तस्य च व्यापारस्य पदितरेण सम्बन्धकरणं सा प्राप्तिः । तद्वावपि चेमौ चोदकव्यापारौ । तत उत्तरकालमुपसङ्ग्रहः । उप इति समीपे करणं, समितिसाकल्येन ग्रहणम् । एष प्रयोगवचनस्य व्यापारः स इह पाशुकेन प्रयोगवचनेन कृतत्वान्न भूयः पौरोडाशिकसमीपे करोति । तस्मात्पौरोडाशिकः प्रयोगवचनो लुप्यते । एष प्रसङ्गः ।

कथमिदमवगम्यते पाशुकः प्रयोगवचनः समीपे करोतीति ? अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यस्मादेवावगम्यते । कथम् ? भावयेत् । किं ? ज्योतिष्टोमोपकारं । केन ? पशुयागेन । कथमिति-तिकर्तव्यता सम्बध्यते । तत्र यस्मिन्नेव क्षणे ज्योतिष्टोमोपकारो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव करणेन भाव्यते । तस्मिन्नेव चेतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णीती भाव्यमानेन सम्बध्यते । तस्मात् त्रयाणामेषां तुल्यकालत्वं, भवन्तं ज्योतिष्टोमोपकारं यागेनेत्यं भावयेदिति । यदि च भूते भविष्यति भाव्ये करणेतिकर्तव्यते स्यातां, तस्यास्तेन सम्बन्ध एव न स्यात् । तत्र पशुपकारस्य कालो नावधार्यते तथा ऽपि सम्बन्धात्करणे-तिकर्तव्यता कालेन परिच्छिद्यते । पशोश्च दीर्घकालत्वात्तन्मध्यपाती पुरोडाशः समीपे कृतानुपकारानपूर्वाणि च पाशुकेन प्रयोगवचनेनोपसङ्गृह्णाति । न तु स्वयं समीपे करोति । यानि च तेन समीपे कृतानि तानि पृथगुपसङ्गृह्णाति । न चेदन्येन

शिष्टा इत्यनेन न्यायेन ये विहितास्तान्विदधाति ।

अथ यदुक्तं द्रव्यसङ्ख्याकालभेदान्न प्रसज्यत इति । तदुच्यते । सर्वः कथंभाव उपकारमाकाङ्क्षति । तमुपकारं चोदकः सादृश्येनोत्पादयति प्रापयति च । उत्पादितं प्रापितं प्रयोगवचन उपसङ्गृह्णाति । ते च शास्त्राण्यन्तरेण न सन्तीति शास्त्राणामुत्पत्तिं प्राप्तिं च करोति । पूर्ववत्प्रयोगवचनस्योपसङ्ग्रहः । तद्विह पाशुकचोदकप्रयोगवचनौ सर्वे कुरुतः । पौरोडाशिकस्तु चोदक उत्पत्तिप्राप्ती करोत्येव । प्रयोगवचनस्तु पाशुकेनोपसङ्गृहीतान्न पृथगुपसङ्गृह्णाति । उपकारान्न चेदुपसङ्गृह्णाति ते पदार्था एव न सन्ति । नतरां पदार्थानां गुणाः । तस्मान्नास्ति वैगुण्यम् । न च सङ्ख्याभेदेन द्रव्यभेदेन वा ऽपूर्वान्तरं भवति । किं तर्हि ? प्राकृती सङ्ख्या प्राकृतं च द्रव्यमपनीयते । उपकारस्तु स एव । प्रयाजोपकारा आदौ मध्ये अन्त्ये चाऽऽफलनिष्पत्तेर्विद्यन्ते चेददोष एव ।

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥७॥

अस्यैव पशुपुरोडाशस्याज्यभागनिर्वापप्रोक्षणाद्वि कर्तव्यं न वेति संशयः । अत इदमाह, किं प्रयोगवचनेन चोदको बाध्यते, उत प्रयोगवचनश्चोदकेनेति । चोदकबाधे करणं प्रयोगवचनबाधे ऽकरणम् । तत्राऽऽनुमानिकत्वाच्चोदको बाध्यते; न प्रयोगवचनस्तस्य प्रसङ्गत्वादिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु प्रयोगवचनस्यैकदेशो बाध्यते । कतरो ऽसौ ? उच्यते । उपशब्दः समीपवचनः, संशब्दः साकल्यवचनः, ग्रहशब्दो गृह्णातिवचनः । एवं त्र्यंशः प्रयोगवचनः । तत्रायं ग्रहणात्मकस्वरूपः । इतरे त्वस्य समीपकरणसाकल्ये । विशेषेण

द्वाभ्यां विशिष्टः सर्वत्रोपलभ्यते । विशेषणं चान्यथानुपपत्त्या
गृह्यते । इतरथा ऽहं सामीप्यसाकर्यविशिष्टो न भवामीति सा-
मीप्यं करोति । इह च पाशुकेन प्रयोगवचनेन केषां चिदपूर्-
वाणां सामीप्यं कृतं येषां, तेषामन्यथानुपपत्तिः क्षीणा । येषा-
माज्यभागनिर्वापप्रोक्षणादीनां न कृतं सामीप्यं तेषामन्यथानु-
पपत्त्या सामीप्यं करोत्येव । तस्मात्सामीप्यकरणैकदेशो बा-
ध्यते तस्य प्रसङ्गेन ।

अथ यदुक्तमानुमानिकत्वाच्चोदकबाध इति । तच्च यदि
चोदक उत्पत्तिप्राप्ती न करोति तस्य वा साकर्येनोपसङ्ग्रहः ।
तस्मात्प्रसङ्गो ऽपि प्रयोगवचनश्चोदकाद् दुर्बलः । उत्तरकाल-
भावित्वाद् । अपि च सति चोदके प्रसङ्गः । यदि चोदक आ-
धारादीनि पत्रीसंयाजान्तानि पशुपुरोडाशस्य कल्पयति, तत
उत्तरकालं प्रयोगवचनः समीपीकरोति । तच्च समीपीकरणं
पाशुकेन कृतमिति प्रसङ्गस्यात्मलाभः । यदि च तस्याङ्गाना-
मुत्पत्तिप्राप्ती न क्षतथा ससनुत्पन्नानां प्रयोगवचनस्य समी-
पकरणे शक्तिरेव नास्ति । समीपकरणाभावाद् । अन्येन सा-
मीप्यं कृतमिति नैवोपपद्येतानाकाङ्क्षितत्वादिति ।

ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वाद् ॥ २४ ॥

न देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं वस्तुतो ऽवगम्यते, नापि
शब्दतः । वस्तुतस्तत्प्रत्यक्षेणाग्निधारणार्थमवगम्यते—ममाग्ने
वर्चो विहवेष्वस्तु, पूर्वमग्निं परिगृह्णाति देवता एव पूर्वैद्युरग्र-
हीदिति । अयं शब्दो देवतापरिग्रहणार्थो न त्वबोधयेत् ।
न चेदृशेन शब्देन देवतापरिग्रहणार्थत्वं प्रतिपादयितुं शक्यते
ऽर्थवादत्वादस्य वाक्यस्यान्वाधानमेवानेन सूच्यते । एवं

चादृष्टकल्पनां न भविष्यति । तत्रापि स्वसामर्थ्येनाग्निमभि-
दधाति; नान्यत्किञ्चिद् ।

यदध्वुक्तं दीक्षणीयया देवतापरिग्रहः कृत इति । एत-
दप्ययुक्तं । कथं ? दीक्षिष्यमाण इति ज्ञानचा कर्ता ऽभिधीयते ।
लृटा भविष्यत्कालः दीक्षाप्रकृत्यां मुण्डनवपनादिसंस्कारो
लक्ष्यते । तेन तद्विषयः सङ्कल्पः । तेन तद्धितः स्यात् । इदम-
प्यस्य संस्कारो विधीयते आग्नवैष्णवस्तुत्या दीक्षां स-
ंपादयितुं । तस्य विधीयमानस्य सर्वाश्चेता देवताः परि-
गृह्णातीति । अर्थवादो ऽयमग्नीषोमीयो वैष्णवस्य स्तुत्यर्थः ।
न चेदृशेन देवतापरिग्रहः शक्यो विधातुं । देवतापरिग्रहार्थतायां
च सत्यां पुरुषसंस्कारिका देवतापरिग्रहार्थेति वाक्यभेदः
स्यात् । द्विरष्टकल्पना च ।

इति द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

विहारो लौकिकानामर्थ साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

किमाहवनीयादिभिर्यज्यं तत्कर्तव्यं, उत यदेव निर्दिष्टं तदेव कर्तव्यं ? तत्र लिङ्गेन प्रमाणेन यद्युच्यते तत्तत्कर्तव्यं वैदिकं लौकिकं वा ऽग्निसाध्यं एकं प्राप्तं । आहनीयादय उत्पन्नाः साकाङ्क्षा वाक्येनैव निराकाङ्क्षीक्रियन्ते । यदाहवनीये जुहति, यद्गार्हपत्ये च हवींषि श्रपयति । न च लौकिकेषु शक्या विधातुम् । ते हि सहैवाधारेणोत्पद्यन्ते होमादयः । यथा पदहोमः ।

विप्रतिषिद्धधर्माणामसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २ ॥

अस्मिन्सूत्रे पञ्चदशरात्रस्तावदनुदाहरणम् । कथं वात्र तावद्वसतीवरीपरिहरणोत्तरकालं सुब्रह्मण्या ? सा प्रतिदिवसं क्रियते । यथादेवतं चाग्निष्टुत्याग्नेयी । अन्येष्वैन्द्री । तत्र तावत्संशय एव नास्ति । अविरोधान् । यथा ऽऽतिथ्यासु उपसत्सु वचनं तस्या विरोधः । तत्रापि देवतासंस्कारकत्वाग्निगदस्य यथादेवतमेव भवतीति भेदः । नास्ति तन्त्रे किञ्चित्करणं, यथा निर्वापमन्त्रः संस्कारत्वात्प्रतिनिर्वापं भिद्यते, एवमेतस्या एव सुब्रह्मण्ये आह्वातव्ये किं तद्यत्रोदाहरणं यत्रैव यागाः सह चोद्यन्ते फलं प्रति तत्र च त्रयाणाम् । तस्माद्विन्ने एवैते अधिकरणे ।

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रुतिभू-
तत्वात् ॥ ३० ॥

सवनीयस्य पशोः सवनीयानां वेह तस्य वा ? इतरेषु
तन्त्रं प्रसज्ज्यत इतरेषामितरेतरस्मिन् । कुतः ? यतो नास्तीदृशी
चोदना सवनीयमुपक्रम्य सवनीया निर्वप्यन्त्या इति । यथा
पशुपुरोडाशस्य प्रक्रान्ते पशौ । निशीष्टिन्यायो ऽप्यत्र नास्ति ।
तत्र हि प्रक्रान्ते दर्शो कतिपयैः पदार्यैः कृते सति नैमित्तिके
नैमित्तिकीष्टिरापतति । सा ऽपि तन्त्रमध्ये इत्येव । इह तु
प्रातरनुवाककाले पशुसवनीययोः समानकालप्रक्रमः । तस्मा-
द्विकल्पस्तन्त्रस्य ।

पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं वि-
कल्पे स्यात् ॥ ३१ ॥

दार्शिकः सूक्तवाकः प्रैषे ऽर्धिक्रियते । यदि पौराडा-
शिकं तन्त्रं स्यात्तत इदं नित्यवदाम्नातं पाक्षिकं कृतं स्यात् ।
तस्मादाम्नानसामर्थ्यान्निसमसौ प्रयोक्तव्यः । तस्य च मैत्रा-
वरुणेन कर्त्ता क्रियमाणस्य पशोः सादृश्यं भवति । न च
सवनीयानां मैत्रावरुणो ऽस्ति ।

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

तन्त्रमध्ये विधानात् पशुमन्ति त्रीणि सवनानि कर्त्तव्या-
नीति । तत्रेदं वचनं वपया प्रातः सवने चरति, पुरोडाशैर्माध्य-
न्दिने सवने, ऽङ्गैस्तृतीयसवने, इति । एवं पशोर्विप्रकर्ष आतृ-
तीयसवनाद्विद्यते सवनम् । सवनीया निरुप्यन्ते । माध्यन्दिने
ये पुरोडाशास्तस्मिन्नेव प्रक्रम्यन्ते, परिसमाप्यन्ते च । प्रातः-

सवने प्रक्रमस्याविधानात् । तृतीयसवनीयानामप्ययमेव न्यायः । तस्माद्येषां तयोर्माध्यन्दिनतृतीयसवनयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती तेषां तु पशुना सह चिन्ता ऽपि नास्ति प्रसङ्गं प्रति तेषां पशुरेव तन्त्री । ये ऽपि प्रातःसवनीये सवनीयास्ते पि नैव तन्त्रिणः । कथं ? ते ऽपि हि प्रातःसवन एव प्रक्रम्यन्ते, परिसमाप्यन्ते, न पशुवर्दीर्घकालवचनाभावात् । दीर्घकालस्तन्त्रीभवति । पशुश्च दीर्घकालः । तस्मात्स एव तन्त्री । यदि चैषां दीर्घकालता विधीयते अनुयाजास्तृतीये सवने कर्तव्या इति विधातव्यं स्यात् । ते चाग्निमारुतादूर्ध्वं कर्तव्या नानियमेनेति वाक्यं भिद्येत । पशोः पुनस्तन्त्रित्वमङ्गैस्तृतीयसवन इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादनुयाजा उत्कृष्यन्ते । तेषामनिपतकाले प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते आग्निमारुतादूर्ध्वमिति ।

इति द्वादशध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

भाषास्वरोपदेशादैरवत्प्रवचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ २० ॥

सामर्थ्येन मन्त्रो यच्छक्नोसभिधातुं तत्र न विधीयते
प्राप्तत्वादेव । किन्तु भाषिकस्वरस्त्वप्राप्तः स विधीयते ब्राह्मणेन ।
अथवा स्वरविशिष्ट एव मन्त्रो विधीयते ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर्भाषि-
कश्रुतिः ॥ २१ ॥

ये तावन्मन्त्रा लिङ्गेन विनियुज्यन्ते यादृशा एव निर्ज्ञाता-
स्तादृशा एव प्रयोक्तव्याः । तत्र ब्राह्मणस्य व्यापार एव नास्ति ।
ये पुनर्लिङ्गेनाप्राप्ता वचनेन विधीयन्ते तेषामप्राप्तत्वादेव म-
न्त्रविधानेनैव कृतार्थं वाक्यं; न भूयः स्वरमपि विधत्ते । वा-
क्यभेदभयात् । न वा ऽरुणाधिकरणन्यायो ऽत्र स्वरान्तरस्य
स्वाध्याये द्वितीयस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात् ।

इति द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

जपाश्चाकर्मयुक्ताःस्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु
समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥

वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्येवमादीन्युदाहरणानि । एतेषां मन्त्राणां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्त्यते । पूर्वेण न्यायेन विकल्पे प्राप्त उच्यते समुच्चय इति । कुतः ? अन्यकार्यत्वात् । वैष्णव्यामृचि ये वर्णास्तेषामुच्चारणं कर्तव्यम् । इह हि जपशब्देनोच्यते । यः पुनस्तत्र पदैरुच्चार्यमाणैः स्वाभाविको ऽर्थप्रत्ययः, संयुक्तत्वात् वरणोच्चारणस्यैवाङ्गं, यत्र पुनराज्यैः स्तुवत इति चोदना, तत्र कानि चित्पदानि गुणं प्रत्याययन्ति कानि चिद् गुणिनम् । तत्र गुणिगुणयोरुच्चारणेन स्तुतिर्भवति । स्तुतिमात्रस्य चोदितत्वात् । विपरिवृत्त्या ऽनर्थव्याप्तिर्वक्ष्यते । करणेषु विपरिवृत्त्या स्तुतिः गुणिनं च व्यापयति । गुणी व्याप्तो यत्र प्राध्यते ते अक्षेपा उच्यन्ते । द्रव्यविकारं पशुगणे जाघनीनां विकल्पो ऽर्थे समुच्चय इति । समुच्चय इति ब्रूमः । कथं ? अग्नीषोमीये पशावाज्यं च जाघानी च विकल्पेन प्राप्येते । पुनरुच्यते जाघान्या पक्षीः संयाजयतीति । तत्पुनर्वचनं जाघनीं नियमयति । स चायं नियमो दृष्टार्थः । कथं ? विशसनेन हृदयादीनि उत्पादितानि । तानि वाक्यान्तरैर्विनियुक्तानि । जाघनी त्वविनियुक्ता तेन प्रतिपक्ष्यर्हा । तथा यागे क्रियमाणे या ऽसौ प्र-

तिपत्तिरपेक्षिता जाघन्याः सा भवन्तेव । साम्नाय्ये तु यागा-
दपूर्वम् । यो ऽप्ययमाज्यजाघन्योर्विधाननियमः सो ऽप्यह-
ष्टार्थ एव पशौ । यागादपूर्वं नियमो द्रव्यसंस्कारकः । पशु-
गणेष्वप्येवमेव प्राप्यते चोदकेन । तस्मात्सर्वाः संस्कर्तव्याः ।
यदेतत्तस्यैकदेशो ऽन्यदेवत्यः स्यादिति पूर्वपक्षवादी सि-
द्धान्ते दोषमुपन्यस्यति, तदयुक्तम् । हृदयादीनामग्नीषोमद-
धतत्वात् । तदुक्तं वशमे । तस्मात्पूर्वोक्तः पूर्वपक्षो नेतरः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्ति समुच्चयो जाघनीनाम् । कुतः ?
यागो ऽपूर्वार्थो, दृष्टार्थं द्रव्यं, नियमाच्च यागः संस्कारक इति
विवक्षाद्वयं न लभ्यते एकेन वाक्येन । अपि च यागादपूर्वं प्र-
धानभूतं द्रव्याद्यागो, नियमाद्द्रव्यं, तेन भवता प्रधानमङ्गार्थं
कृतं स्यात् । यदि च संस्कार्या जाघनी ततो प्राकृतकार्य-
त्वात् कर्माम्बरे पशौ प्राप्नोति । चोदकेन चान्येन पत्नीसं-
याजाः प्राप्नुवन्ति । एवमेते दोषाः पूर्वपक्षे । तस्माद्यथा-
निर्ज्ञाताः पत्नीसंयाजाः प्रकृतौ तथाप्राप्तानां पशौ जाघनी
नियम्यते ।

उखायां काम्यसमुच्चयो वियोगे कामदर्शनात् ॥ १७ ॥

वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽहृत्सावदध्याविसव-
धानात्क्रमः श्रूयते नाग्न्यन्तरात् । एवं चेदवधानं, कृतार्थः शब्दो
नाग्न्यन्तरं निवर्तयितुं शक्नोति । तस्मादवधानमात्रात्फलम् ।

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ २० ॥

स्वाश्रये स्वव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततो ऽन्य-
त्रापि वृत्तिसम्भवादिति स्वाश्रयेषु ब्राह्मणपिण्डेष्वव्यावृत्त-
विषयस्य सामान्यस्यापरिच्छिन्नविषयस्य विशेषापेक्षया ततो

ऽन्यत्रापि वृत्तिसम्भवात् । तस्माद्विशेषात्कौण्डिन्यवदत्रापि
ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः सम्भवत्येव । तस्मात्सामान्यशास्त्रं कृ-
तार्थमन्यस्मिन् विषये । विशेषस्य चाभ्यतः परिच्छिन्नस्य त-
द्वत्तमायिनः । तद्वत्सम्भवे विषयाभावप्रसङ्गात् । उपदेशवैयर्थ्यं
माभूदिति । विशेषस्य पुनः कौण्डिन्यादेरन्येभ्यो ब्राह्म-
णपिण्डेभ्यो ऽवच्छिन्नस्य तद्वत्सायिनस्तद्वत्सम्भवे तस्मिन्न-
सम्भवे विषयाभावप्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्त-
दपि विशेषशास्त्रमनुग्रहीतव्यम् । एवं बाधो वर्णितः । सो
ऽयुक्तः । यत्कारणं शास्त्रानुग्रहः कार्यं इति नास्ति चोद-
ना । यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं स्यात् दधिदाने कृते ऽनुग्रहीतं
शास्त्रमित्युभयत्र दधिदानम् । एतच्च नेष्यते । तस्माद्य एव
बाधो ऽनेन वर्णितो, नित्यनैमित्तिकयोः स एव ।

अथ यदुक्तमभ्याधानात्फलमिति, अत्रोच्यते । तानि द्वैध-
मित्यभ्याधानेन द्रव्यं चिकीर्ष्यते । हृष्ट एव संस्कारो ऽमेः ।
तस्मान्नादृष्टार्थमिति सिद्धम् ।

इति श्रीभट्टकुमारिलकृतौ टुप्टीकार्या मीमांसावार्तिके

द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च द्वादशोऽध्यायः ।

समाप्ता च टुप्टीका ।

टुप्टीकाधृतसूत्राणां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

अ

१९३	२४	अग्निधर्मः प्रतीष्टकम्
३०७	२	अग्नियोगः सोमकाले
२७७	१४	अग्रहणादिति चेत्
१३५	१३	अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात्
३९	१२	अङ्गानां दूषघातसंयोगः
५७	१४	अङ्गानां मुख्यकालत्वात्
२९४	१५	अङ्गानां शब्दभेदात्
१०१	४	अग्न्यार्षेयस्य हानं स्यात्
१६७	१	अथ विशेषलक्षणम्
१	१	अथातः क्रत्वर्थ-
२७६	१७	अधिकं वा ऽर्थवच्चात्स्यात्
२९७	१५	अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्
१००	२३	अनिसत्वात्तु नैवं स्यादथादि
४९	८	अनियमो ऽन्यत्र
३१०	१	अनियमः स्यादिति चेत्
१६	१५	अनुग्रहाच्च जौहवस्य

६८	६	अन्ते तु बादरायणः
१७४	१	अन्यतरतो ऽतिरात्रत्वात्
१०७	१४	अन्यस्यापीति चेन्न
१०७	१८	अन्यार्थेनाभिसम्बन्धः
२६७	१९	अन्वयो वा ऽनारभ्यविधानात्
१४०	८	अपनयो वा प्रवृत्त्या ययेतरेषाम्
३०६	१०	अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात्
१३८	१८	अपनयो वा विद्यमानत्वात्
३१४	२३	अपि चेन्द्राभिधानात्
२८२	१८	अपि तु वाक्यशेषः स्यात्
२५२	१०	अपि त्ववयवार्थत्वात्
२२५	५	अपि त्वसंनिपातित्वात्
१०७	२	अपि वा कामसंयोगे
४२	७	अपि वा कालमात्रं स्यात्
५६	२३	अपि वा क्रमकालसंयुक्ता
२७५	२१	अपि वा ऽऽग्नेयवत्
४०	१८	अपि वा ऽङ्गमनिष्ठ्याः स्युः
१७१	१५	अपि वा ऽतद्विकारत्वात्
६६	८	अपि वा ऽन्यार्थदर्शनात्
११३	४	अपि वाप्येकदेशे स्यात्
३१३	१६	अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात्
२३१	६	अपि वा ऽभिधानसंस्कार-
३३	१३	अपि वा ऽऽज्ञानसामर्थ्यात्
१५६	१०	अपि वा यद्यपूर्वत्वात्
१४६	१६	अपि वा लौकिके ऽग्नौ स्यात्

११०	१८	अपि वा वेदतुल्यत्वात्
६६	१७	अपि वा वेदनिर्वेशात्
११७	१७	अपि वा व्यतिरेकात्
१८५	१३	अपि वा शब्दपूर्वत्वात्
१२५	१	अपि वा शेषभाजां स्यात्
१५७	१०	अपि वा सप्तकर्मणि
७०	५	अपि वा सर्वसङ्ख्यत्वात्
२८	२२	अपि बोत्पत्तिसंयोगात्
१०४	२१	अपि बोत्पत्तिसंयोगाद्यथा स्यात्
२७८	८	अपूर्वतां तु दर्शयेत्
२३५	१	अपूर्वास्तु तु सङ्ख्यास्तु
२८४	७	अपूर्वे चार्थवादः स्यात्
२२०	११	अपूर्वे त्वविकारः
२०४	३	अप्रमाणाच्छान्दान्यत्वे
२१५	१४	अप्राकृते तद्विकारात्
१४१	७	अभावाच्चेतरस्य स्यात्
१६१	९	अभिधानोपदेशाद्वा
२३५	१३	अभ्यासो वा प्रयोजनत्
१३८	१	अभ्युदये कालापराधात्
२२०	२१	अभ्युदये बोहापनयः
२५	१५	अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्
४९	२०	अर्थकृते वा अनुमानं स्यात्
२०४	१६	अर्थभेदश्च तद्वार्थे
१२५	२२	अर्थसमकाशात्प्रायश्चित्तम्
१२	१६	अर्थाभिधानकर्म

१६७	६	अर्थाभिधानसंयोगात्
२४३	१५	अर्थेन च विपर्यासे
२१०	२	अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्
१८८	१२	अर्थो वा स्यात्प्रयोजनम्
७७	१	अवदानाभिधारणा-
१५६	५	अविभागात् नैवं स्यात्
२८६	४	अविशेषेण यञ्छास्त्रम्
३११	२१	अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात्
१००	११	अवैद्यत्वादभावः
२२६	२४	अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्
६३	४	असम्बन्धात् नोत्कर्षेत्
८४	२०	असाधकं तु तादर्थ्यात्
२००	८	असंयोगात्तदर्थेषु
३१	१	असंयोगात् वैकृतम्
२४६	२	असंयोगाद्विधिश्रुतौ
२४१	४	अस्थिरपङ्क्तौ ऽविप्रतिषेधात्
१४८	१	अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्
३१३	६	अह्ना वा श्रुतिभूतत्वात्

आ

२३५	६	आगमेन वा ऽभ्यासस्याश्रुतित्वात्
११८	१३	आगमो वा चोदनार्थाविशेषात्
२६४	१	आदितो वा प्रवृत्तिः स्यात्
२२५	१७	आम्नातस्त्वविकारात्
२०२	११	आम्नातादन्यदधिकारे

२६६	१०	आरम्भः शब्दपूर्वत्वात्
६	८	आश्रयिष्वविशेषेण

इ

१६३	१	इतिकर्तव्यताविधेः
२३२	१	इष्टिरारम्भसंयोगात्
७४	१७	इष्यन्ते वा तदर्था
१६४	१०	इष्यावृत्तौ प्रयाजवत्

उ

२२०	२१	उक्तं च तत्त्वमस्य
१५७	१	उक्तं हि क्रियाभिधानम्
२६६	२०	उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगात्
३२७	१७	उखायां काम्यसमुच्चयः
३०६	५	उत्कर्षे सूक्तवाकस्य
३८	११	उत्पत्तिविषये कालः स्यात्
३०	१६	उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात्
१५३	१२	उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा
२४	१०	उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणोतानाम्
१५०	३	उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु
२३८	८	उदवसानोपः सत्रधर्मा स्यात्
१४०	२	उपांशुयाजे ऽवचनाद्यथाप्रकृति
२१५	२२	उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः
१३४	३	उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम्

ऊ

२२८	४	ऊगवा स्यादाम्नातत्वात्

ए

१७१	२३	एककर्मणि विभागः
३००	१	एकदेशकालकर्तृत्वम्
२३७	६	एकधोपहारे सहत्वं
१०	८	एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्
२१३	२५	एकार्थत्वादविभागः स्यात्
३४	७	एकं वा चोदनैकत्वात्

ऐ

२०८	२३	ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः

औ

१६०	१४	औत्तरावेदिको ऽनारभ्यप्रतिषेधः
२४२	५	औत्पत्तिके तु द्रव्यतः

क

८७	२०	कर्तृर्वा भृतिसंयोगात्
२७	१	कर्तृदेशकालानामचोदनम्
२६६	३	कर्तृविधेर्नानार्थत्वात्
१७०	१६	कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्
२५	२२	कर्मयुक्ते च दर्शनात्
२०६	२०	कर्म वा विधिलक्षणम्
२९६	१	कर्मार्यत्वात्प्रयोगे ताच्छब्दम्
२३६	२१	कामेष्टौ. च दानशब्दात्
२४१	६	काम्यानि तु विद्यन्ते
३५	१७	काम्ये कर्मणि निसः

(७)

६४	१६	कारणादध्यावृत्तिः
१३६	१६	कालविधिवोभयोर्विद्यमानत्वात्
३७	१८	कालश्रुतौ काल इति चेत्
५७	५	कालोत्कर्ष इति चेत्
६८	११	कृतवेद्यात्तु पूर्वेषाम्
१६६	१२	कृत्स्नविधानाद्वा ऽपूर्वत्वम्
३४	११	क्रतौ फलार्थवादम्
७३	१८	क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात्
२४१	८	क्रत्वर्थं तु क्रियेत

ग

३१७	१५	गुणकालविकाराच्च
२४१	१४	गुणलोपे च मुख्यस्य
१६८	१०	गुणशब्दस्तथेति चेत्
६१	७	गुणस्य तु विधानत्वात्
१२७	१४	गुणानां च परार्थत्वाद्वचना-
४५	६	गुणानां तत्पत्तिवाक्येन
१००	४	गुणार्थत्वान्नेति चेत्
३२०	१८	ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेः
७२	१३	ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यम्

च

२३६	१९	चरुहविर्विकारः स्यात्
१०	३	चोदनायां त्वनारम्भः
३२	१८	चोदनायां फलाश्रुतेः

(८)

१३५	३	चोदना वा द्रव्यक्षेपताविधिः
१५४	१६	चोदनाशेषभावाद्वा
१६६	३	चोदिते तु परार्थत्वात्
६	१०	चोद्यन्ते चार्थकर्मसु

छ

१५०	२२	छागो वा मन्त्रवर्णात्

ज

३२६	१	जपाश्चाकर्मयुक्ताः
१६	१६	जायन्तराच्च शङ्कते
३१६	१५	जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः

त

७५	१८	तत्प्रकृतेर्वा ऽऽपत्तिविहारौ
१५	१६	तत्र जौहवमनुयाज-
७	१४	तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गम्
१५	१२	तत्रोत्पत्तिरिविभक्ता स्यात्
३४	४	तत्सर्वार्थमनादेशात्
६२	१७	तथा ऽपूर्वम्
७६	२१	तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम्
१२१	६	तथा स्वामिनः फलसमवायात्
२६१	८	तथोत्तरस्यां ततौ
१६	६	तदष्टसङ्ख्यं श्रवणात्
५७	१६	तदादि वा ऽभिसम्बन्धात्
२७	१७	तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिः

(९)

४	१	तदुत्सर्गे कर्माणि
२०	४	तदेकदेशो वा
१६१	४	तद्देशानां वा सङ्घातस्य
१४६	११	तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम्
५५	२०	तद्वचनात्तु विकृतौ
३१७	१८	तन्त्रमध्ये विधानाद्वा
३१६	१	तन्त्रिसमवाये चोदनातः
१३७	५	तस्माच्च विप्रयोगे स्यात्
१२२	१०	तस्मिंश्च फलदर्शनात्
६१	२२	तस्या यावदुक्तमाशीः—
२३३	५	तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत्
१०६	२०	तादर्थ्ये न गुणार्थता
२०६	१५	तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात्
१८२	४	तेन त्वर्थेन यज्ञस्य
२३८	२२	तेषां तु वचनाद्वियज्ञवत्
१००	३१	त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः
२७४	१६	अथैवा श्रवद्विकारः स्यात्

द

१८५	४	देवता वा प्रयोजयेत्
१८६	६	देशबद्धमुपांशुत्वम्
२४७	४	द्रव्यविधिसन्निधौ
१८७	७	द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायम्
३०	१	द्रव्यसंस्कारकर्मसु
८१	१	द्रव्याणां कर्मसंयोगे
	२	

५	१०	द्रव्योक्तिं त्वविशेषणानर्थक्यात्
१३४	११	द्रव्योत्पत्तिर्बोधनीः स्यात्
१६	२१	द्रव्येस्तु हेतुसामर्थ्यम्
१४३	२०	द्रादिशोहस्तु छिक्कास्स्यात्
१६४	२४	द्राक्षोहिक्कमहर्नजे
३१२	१६	द्रादशार्हे तत्प्रकृतित्वात्
२४०	२२	द्रेष्टे चाचोदनात्
८६	६	द्याधानं च द्विपञ्चवत्

ध

२१२	७	धर्मस्वार्थकृतत्वात्
२२६	५	धारणे च परार्थत्वात्

न

२८५	७	न चोदन्यं प्रकल्पयेत्
१५१	१	न चोदनाविरोधात्
२७६	११	न चोदनैकत्वात्
३०५	३	न चोदनैकवाक्यत्वात्
१२९	१३	न तल्लक्षणत्वादुपपत्तो हि कारणम्
२७७	१६	न तुल्यत्वात्
१२६	११	न त्वशेषे वैशुब्धान्तर्यं हि
२२०	१५	न वेदतामिमशब्दोक्त्यम्
२००	१५	न परार्थत्वाद्
१३५	६	न प्रसामनेस्थानात्
१९०	२१	न यज्ञस्वाश्रुतित्वात्

१६५	१०	न वा कृत्यमिष्टानात्
२३३	७	न वा ऽङ्गभूतत्वात्
१३	१५	न वा ऽपात्रत्वात्
२७६	३	न वा शब्दपृथक्त्वात्
१३	१०	न शेषसंविधानात्
७५	५	न वा सम्बन्धात्
१४७	२०	न वा संयोगपृथक्त्वात्
१९८	१४	न समतामात्
५७	८	न सम्बन्धात्
१४१	१८	नातत्संस्कारत्वात्
१२३	१८	तानर्थक्यत्वात्
६७	१	नानाबीजेष्वेकमुत्पलम्
१७५	१	नानाहानि वा सङ्घातत्वात्
३२	७	नार्थपृथक्त्वात्
१८९	१	नाश्रुतित्वात्
५२	११	नसम्पन्नायात्
३७	२३	प्राप्तिसमाप्तात्प्रयोजनेन स्यात्
४३	१	त्रिस्रो वा स्यादर्थवादः
९९	४	त्रिसित्तार्थेन वादरिः
१५०	१५	त्रिसप्त त्वर्थक्यत्वात्स्यात्
२७	७	त्रिसप्तार्था वा श्रुतिः
११८	१९	त्रिसप्तार्थः क्व त्रिविधः
२२१	२३	त्रिसप्तो बहुवचने
१०८	२१	त्रिसप्तो वा त्रिसप्तमित्यतः
२०२	२४	त्रिसप्तो वा श्रुतिविशेषात्

१५१	६	नियमो वैकार्थ्यम्
१४१	४	निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात्
१२५	१२	निर्देशाच्छेषभक्षो ऽन्यः
१३	६	निर्देशात्तस्यान्यदथात्
९८	१७	निर्देशाद्वा त्रयाणाम्
१२४	१४	निर्देशाद्वा ऽन्यदागमयेत्
२१४	६	निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन्
१७१	१३	निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्
३०६	१	निष्कासस्यावभृथे
३१	१०	नैमित्तिके विकारत्वात्
२०८	१३	नैमित्तिकं तत्तरात्वम्
३८	७	नोत्पत्तिसंयोगात्
३१०	९	नोपदिष्टत्वात्

प

१३४	२०	पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः
३०४	९	पञ्चशारदीयास्तथेति चेत्
१६३	८	पन्नीसंयाजान्तत्वम्
१२	८	पदकर्माप्रयोजकम्
७४	१	परेणावेदनादीक्षितः
३०३	६	पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे
२३५	६	पशावपीति चेत्
६६	११	पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्
१५०	१७	पशुचोदनायामनियमः
३२३	१	पशुसवनीयेषु विकल्पः स्यात्

२७३	१	पशोरेकहविष्टम्
३२३	१७	पशोश्च विप्रकर्षस्तन्मध्ये
४३	१७	पश्वङ्गं रशना स्यात्
३२३	११	पाशुकं वा तस्य वैशेषिकान्नानात्
४३	११	पितृयज्ञः स्वकालत्वात्
१३४	६	पुनराधेयमोदनवत्
१४७	१४	पुरुषकल्पेन विकृतौ
१०३	१	पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्
३२	१४	पृथक्काव्यवतिष्ठेत
२७१	१	पृष्ठस्य युगपद्विधेः
२६८	१३	पृष्ठयावृत्तौ चाग्रयणस्य
१४४	२	पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यम्
४०	१	प्रकरणशब्दसामान्यात्
७६	१०	प्रकरणात्तु कालः स्यात्
४१	२३	प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धम्
२५४	१	प्रकृतिलिङ्गमयोगात्
६७	१९	प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात्
५४	१४	प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात्
२१८	१	प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानाम्
२६६	१	प्रकृतौ वा विशिष्टत्वात्
१०८	५	प्रक्रमात्तु नियम्येत
२०६	८	प्रगाथादिकं तु
१९०	१९	प्रणीतादि तथेति चेत्
२६	८	प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वात्
२३	२३	प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य

२१	५	प्रतिषिद्धं चाविशेषेण
२७८	१८	प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्च
१०९	३	प्रतिषेधेष्वाकर्मत्वात्क्रिया स्यात्
२८१	१	प्रतिषेधः प्रदेशे ऽनारम्भात्प्रधाने च
२७७	३	प्रतिषेधः स्यादिति चेत्
२७३	१०	प्रसङ्गं वा ग्रहणत्
८६	३	प्रत्यर्थञ्चाभिसंयोगात्
१०५	२३	प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत्
२६८	१८	प्रथमं वा नियम्येत
२३२	१९	प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्
३०७	११	प्रधानापवर्गे वा
२३४	३	प्रयाजे च तन्न्यायत्वात्
१०५	५	प्रयोगे पुरुषश्चेतेर्यथाकामी
२९१	१	प्रयोजनाभिसम्बन्धात्
१२३	१३	प्रवृत्ते ऽपीति चेत्
५८	४	प्रवृत्त्या कृतकालानाम्
५०	६	प्रवृत्त्या तुल्यकालानाम्
१६५	१७	प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम्
१३६	१३	प्रस्तरे शाखा श्रयणवत्
२५१	१२	प्राकाशौ तथेति चेत्
६९	५	प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत्
१५८	११	प्राकृतं वा ऽनामत्वात्
६३	६	प्रापणाच्च निमित्तस्य
२७९	३	प्राप्तेर्वा पूर्वस्य
११७	११	प्रायश्चित्तविधानाच्च

६१	८	प्रासङ्गिकाच्च नोत्कर्षेत्
२५	६	प्रासनवन्मैत्रावरुणाय

फ

१८४	१६	फलदेवतयोश्च
३४	१५	फलमात्रेयो निर्देशात्
४२	१०	फलवद्वोक्तहेतुत्वात्
३१	५	फलसंयोगस्त्वचोदिते
३६	२	फलापदेशो वा
१०८	१३	फलार्थित्वाद्वा नियमः

ब

२९८	१२	बहुवचनेन सर्वप्राप्तेः
१२१	१८	बहूनां तु प्रवृत्तावन्योन्यम्

भ

२३७	१	भक्षार्णां तु प्रीत्यर्थत्वात्
३२५	१	भाषास्वरोपदेशात्

म

१७२	१०	मधूदके द्रवसामान्यात्
१५९	१	मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात्
४१	५	मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये
२६२	५	मनोतायां तु वचनात्
५४	२३	मन्त्रतस्तु विरोधे
२८९	२	मन्त्रेष्वन्वाक्यशेषत्वम्
३२५	३	मन्त्रोपदेशो वा

५३	२४	मुख्यक्रमेण वा ऽङ्गानाम्
१२	४	मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च
६८	२	मुख्यानन्तर्यमात्रेयः
६५	९	मुष्टिकपालावदाना-
२२१	४	मेघपतित्वं स्वामिदेवतस्य

य

७५	१०	य एतेनेसग्निष्टोमः
२७	१५	यजतिचोदना द्रव्यवेवताक्रियम्
१७५	१	यज्ञकर्म प्रधानम्
२०४	१६	यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्
७७	१०	यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात्
१२८	१७	यथाश्रुतीति चेत्
२७९	१०	यथाश्रुतीति चेत्
१४४	२१	यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्
१	९	यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य
२६८	३	यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्
१५०	१३	याच्चाक्रयणमविद्यमाने
४४	१६	यूपाङ्गं वा तत्संस्कारत्वात्
३६	१७	योगसिद्धिर्वा

र

१६०	२२	रूपं वा ऽशेषभूतत्वात्

ल

१३९	२३	लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः

२०९	१२	लिङ्गदर्शनाभ्यतिरेकाच्च
८८	६	लिङ्गविशेषनिर्देशात्
२००	२३	लिङ्गविशेषनिर्देशात्
२१९	३	लौकिके दोषसंयोगात्

व

१४६	९	वचनात्तु द्विसंयोगात्
२१०	९	वचनाद्विनियोगः स्यात्
२४०	१८	वचनं वा सत्रत्वात्
१३६	११	वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात्
३०३	१८	वपानां चाभिघारस्य वर्शनात्
२७७	१९	वाक्यानान्तु विभक्तत्वात्
१९९	१७	विकारस्तत्प्रधाने स्यात्
२२५	११	विकारस्तु प्रदेशत्वात्
२४६	१७	विकारस्त्वप्रकरणे
६७	६	विकारे त्वनुयाजानां
३२७	२१	विकारो वा तदुक्तहेतुः
५६	१७	विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्
२४५	१	विकृतौ शब्दवत्त्वात्
१००	७	विद्यानिर्देशाच्चेति चेत्
२६१	१६	विधिनिगमभेदात्
२५९	९	विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे
२८	१०	विधेः कर्मापवर्गित्वात्
२३१	१	विधेः प्रकरणान्तरे
५६	३	विप्रतिपत्तौ वा

(१८)

३२२	९	विप्रतिषिद्धधर्माणाम्
७०	१	विवृद्धिः कर्मभेदात्
१६१	२	विशये लौकिकः स्यात्
१३५	२१	विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः
३२२	१	विहारो लौकिकानाम्

ग

२९५	२३	शब्दभेदाच्चेति चेत्
८	४	शब्दवत्तूपलभ्यते
६०	१५	शब्दविप्रतिषेधाच्च
२०	२०	शाखायां तत्प्रधानत्वात्
२१	१२	शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण
११०	७	शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थः
२८५	३	शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात्
३२	४	शेष इति चेत्
१२४	१	शेषाद् व्यवदाननाशे
२७२	१	श्रुतितो वा लोकवत्
२२	१८	श्रुत्तपायाच्च
११८	९	श्रुतिप्रमाणत्वाज्छिष्टाभावे
१५२	१	श्रुतिप्रमाणत्वाज्छेषाणाम्
४७	१	श्रुतिलक्षणमातुपूर्वम्

घ

१५७	१६	षडहाद्वा तत्र हि चोदनाः
२२३	१	षड्विंशतिरभ्यासेन

२६५	१८	षोडशिनो वैकृतत्वम्
६३	११	षोडशी चोक्त्यसंयोगात्

स

१९४	१६	सकृद्वा ऽऽरम्भसंयोगात्
२२६	६	सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्यात्
१४६	१८	सत्राणि सर्ववर्णानाम्
१७४	५	सत्रे षोपायिचोदनात्
१५५	२३	सत्त्वे लक्षणसंयोगात्
३७	१४	समवाये चोदनासंयोगस्य
२३३	१४	समाख्यानं च तद्वत्
१४	४	समानयनं तु मुख्यं
२५७	१	सर्वत्र तु ग्रहान्मानम्
५२	७	सर्वमिति चेत्
११२	१	सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्
२५०	२१	सर्वस्य वा क्रतुसंयोगात्
६५	२०	सर्वाणि त्वेकार्थत्वात्
२११	२५	सर्वातिवेशस्तु सामान्यात्
४१	१४	सर्वेषां वा समत्वात्
६४	८	सर्वेषां वैकजातीयम्
१२५	१६	सर्वैर्वा समवायात्स्यात्
२६७	८	स स्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात्
१२२	८	स स्वामी स्यात्तत्संयोगात्
३१४	५	साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा
६३	२४	सान्तपनीया दूतकर्षेत्

७९	१७	सामान्यामीषीषविकाराः
२०६	१	सामानि मन्त्रमेके
१९२	१३	सामान्यं तथिक्तीर्षा हि
१४२	१५	साम्युत्थानि विश्वजित्कृति
३५	२२	सार्वकाम्यमङ्गकामैः
३१४	१५	सुखाविष्टदौ सुप्रसङ्गपायाम्
७८	७	सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्य
६९	१०	संनिपातश्चेद्यथोक्तम्
६४	१	संनिपाते प्रधानानाम्
१४६	१	संनिपाते ऽवैगुण्यात्
२४	२२	संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिः
६६	५	संयुक्ते तु प्रक्रमाच्चबङ्गम्
१०	१४	संसर्गसन्निष्पत्तेः
३०३	१३	संस्कारप्रतिषेधो वा
२४६	१२	संस्कारे तु क्रियान्तरम्
७२	१८	संस्कृते कर्म संस्काराणाम्
७२	१	सोमविष्टदौ बहिष्पवमाने
१०२	१	स्थपतिर्निषादः स्यात्
१४९	१	स्थपतीष्टिः प्रधानवत्
५२	१९	स्थानाद्योत्पत्तिसंयोगात्
१६	१	स्याज्जुह्वप्रतिषेधात्
१९३	१९	स्याद्वा ऽनारभ्यविधानात्
१२६	२०	स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात्
७९	२	स्याद्वा विधिसिद्धर्थेन
२६३	३	स्वयोनौ वा सर्वाख्यातत्वात्

(२१)

१६०	१६	स्वरसामैककपालामिषम
१९	१	स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः
८८	११	स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्
२६८	९	स्वस्थानविष्टद्धिर्वा
७१	२०	स्वस्थानान्तु विष्टद्धयेरन्
६	१	स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धः

ह

२२	२१	हरणे तु जुहोतिः
१३३	१२	होमाभिषवभक्षणं च तद्वत्

इति ।

टुप्टीकाया उपसंहारः ।

पुरा किल कलिकाताराजधानीस्थाशियाटिकसोसा-
इटीनामकसमाजद्वारा प्रवृत्ते पूर्वमीमांसाया जैमिनिस्मृत्राणां
शाबरस्वामिप्रणीतस्य भाष्यस्य मुद्रणे तस्य दुर्बोधतामालोच्य
तदानीन्तनकाशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षः श्री-
युतधिबोसाहिवमहोदयः श्लोकवार्तिकं काशीविद्यामुधा-
निधिनामके पत्रे तदानीन्तनपुस्तकालयाध्यक्षधर्माधिकारिदु-
ण्डिराजपन्तद्वारा संमुद्र्य तन्त्रवार्तिकस्य बनारससंस्कृतसी-
रिज्नामकपुस्तकमालायां प्रकाशनाय तमादिदेश । तत आ-
रब्धे अधिकाशीत्युत्तराष्ट्रादशशततमेशवीयवत्सरे तन्मुद्रणे
ऽल्पमेव तदंशं प्रकाश्य देवभूयं गते तत्तमशोधके तदुपरिभाग-
संशोधनमुद्रणकार्ये ऽहं प्रभुवरैः प्रावर्त्से । अथ मयि पुस्तका-
न्तरसंशोधनव्यापृततया ऽलब्धयथेष्टावकाशे ऽपि कार्यस्यास्य
परमोपयोगितामाकलय्य प्रवर्तमाने प्रकाशितेषु कतिपयखण्डेषु
मुद्रालयाध्यक्षशैथिल्येन चिरं व्यरंसीत् तत् कार्यम् । अथ
स्तोकावशिष्टस्य तन्त्रवार्तिकस्य परिपूर्णतया प्रकाशनाय प्रा-
चीनदर्शनपुस्तकप्रकाशनदृढानुरागो हरिदासगुप्तमहोदयः पु-
नरन्वहन्ध माम् । ततः समापिते तन्त्रवार्तिकप्रकाशने स एव
महोदयः टुप्टीकामपि प्रकाशयितुमुदसहत् । मया तदीयोत्साह-
समुत्साहितेन पाठशालीयमेकमपरञ्च मदीयमेकं पुस्तकमालम्ब्य
पर्यशोध्यत टुप्टीकां । चिरमन्विष्यता ऽपि न प्रापि तस्याः
पुस्तकान्तरम् । अथापि महता श्रमेण यथामति संशोध्य समा-

(२)

पितं दुप्टीकामुद्रणकार्यम् । प्रथमपादव्याख्यारूपं श्लोकवार्तिकं
तृतीयाध्यायान्तं च तन्त्रवार्तिकमासमाप्तिं दुप्टीका चेत्तद्य सं-
पूर्णरूपेण प्रथते स्म शावरभाष्यव्याख्यानम् । अस्य संशोधने
साहित्याचार्यदामोदरलालगोस्वामिना लक्ष्मणशास्त्रिणा क-
नीयसा मदनजनेन च बहु साहायकमाचरितमिति तौ मुहु-
रभिनन्दामि ।

तदेतत् पूर्वमीमांसाव्याख्यानमालोचयन्तो मदीयमति-
दोषेण सीसकाक्षरयोजकदोषेण चोपनतानि स्वलितानि क्षा-
म्यन्तो गुणैकदृशः सफलयन्तु मामकं परिश्रमं प्रसीदतु चा-
नेन व्यापारेण भगवान् श्रीकाशीविश्वेश्वर इति साज्जलिब-
न्धमभ्यर्थयते ।

माघकृष्ण ८ रवौ ।
सं० १९६० ।

} महामहोपाध्यायो
गङ्गाधरशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

टुप्टीकास्थाशुद्धीनां शुद्धिपत्रम् ।

५	८	सपक्षो,	स पक्षो,
"	१५	प्राणाढ्या	प्राणाढ्या
६	४	वत्तो	वत्ते
"	२२	रेकेवा	रेकैवा
७	१	दर्शनं इदं,	दर्शनमिदं,
८	१	क्रियाङ्गं,	क्रियाङ्गं
"	५	१२	१५
"	२	विपक्षे-	विपक्षे
"	७	साध्या । साधनं,	साध्या साधनं,
"	१०	णाविशि	णा विशि
"	१३	नेति । गो-	नेति गो-
"	२०	संख्या विधि-	संख्याविधि-
"	१८	पय आन-	पयआन-
१०	१६	विशेषा-	विशेषा-
११	१५	एव । अ-	एव अ-
१४	"	वर्थग्रन्था-	वर्थो ग्रन्था-
"	५	तीति । जुह्वां,	तीति जुह्वां,
१५	८	गृहीते	गृहीते
१६	१९	महत्वा-	महत्वा-
"			

१९	१७	चेतत्रा-	चेत्तत्रा
२१	६	कर्मपूर्व-	कर्म पूर्व-
२३	४	कच्चे-	कच्चे-
"	१५	भाव्ये-	भावो-
३१	२३	निर्वर्त्त-	निवर्त्त-
३७	११	वेशानन्त	वेशान्त-
"	१६	तस्मा	तस्मा-
४०	१	प्ररणे	प्रकरणे
५०	७	प्रजा	प्राजा
५९	८	यतः । किं-	यतः किं-
"	१४	कर्तृ-	कर्त्तृ-
"	१७	कर्त्तृत्वा-	कर्त्तृकत्वा-
"	२४	दुषादुष-	दुषादुष-
६६	१७	सौविशिष्ट-	सौविष्ट-
"	२०	सौविष्टि-	सौविष्ट-
७१	१४	त्वाप्र-	त्वात्प्र-
७२	६	रूपोत्पृचौ	रूपौऽपृचौ-
७८	१३	सर्वे-	सर्वे-
८४	६	द्रव्य-	द्रव्य-
८६	१५	पति	पतति
९१	५	यच्चेऽका-	ये त्वेका-
९२	१९	यता	याता-
९४	४	धये	धेये
९५	५	लौलिको-	लाकिको-
९७	३	पुस्त्व-	पुंस्त्व-
९९	५	हनी-	हवनी-

११२	२	सर्थः	मर्थः
११८	१६	द्रव्य-	द्रव्य-
"	२३	यद्र-	यद्र-
११९	११४	च्छुद्ध-	च्छुद्ध-
"	१५	क्यर्थ-	क्यार्थ-
१२०	२३	द्रष्टा-	द्रष्टा-
१२१	८	घत्र	घदत्र
१३१	१	नां प्रियः	नांप्रियः
१४०	४	कृत्वा चिन्ते-	कृत्वाचिन्ते-
१४३	३	तमदुत्क्रष्टं,	तममुत्क्रष्टं,
"	२४	यद्वा-	यद्वा
"	"	वद्य-	वद्य-
१४५	१	वेदसमर्थ-	वेदसमर्थ-
१५३	३	सङ्गे-	सङ्गे-
१५४	३	तत्त्वा-	सत्त्वा-
१५५	९	वेयः	दयः
"	१३	सब-	संब-
१६०	१	तु शब्दो-	तुशब्दो-
१६५	२०	योगि-	यौगि-
१७३	७	आया-	आय्या-
१७५	७	क्षयाती-	क्षयती-
१७६	७	दिशे-	देशे-
१७७	६	मह-	मह-
"	१६	मपि	मपि न
१८१	१७	योद्धतं-	योद्धूतं-
१८३	१०	अङ्ग-	अङ्ग-

१८४	२५	मिष्टो-	तिष्टो-
१८७	१०	कणो	करणे
१८९	९	मिदे-	मिर्दे
१९२	१०	दाक्ष-	बीक्ष-
१९३	७	बुद्धि-	बुद्धि-
१९५	२१	धत्ते	धत्ते
१०१	३	ते वचनेन ।	ते । वचनेन
"	८	ङ्-	ङ्-
"	१४	ङ्-	ङ्-
२०३	१९	वाध्य-	वाध्य-
२०४	६	संस्का-	संस्क-
२०९	२०	षष्टि-	षष्टि-
"	२२	गन्ध-	गन्ध-
२१२	११	धा । प्र-	धा प्र-
"	१२	भ्यां धा-	भ्यां । श-
"	"	धा । स्व-	धा स्व-
२२०	९	पाशोऽन्मो-	पाशोन्मो-
२२६	२	निष्कृ-	निष्कृ-
२३०	८	पट्यामि,	
२३२	१०	ने-	ने-
२३३	१८	रण्ये ति-	रण्येति-
२३५	२	आज्या-	आज्य-
"	७	अपि	अपि
२४०	१२	कर्त्तृकर्त्तृता	कर्त्तृकर्त्तृता
२४५	६	प्राकृतम-	प्राकृतम-
२४६	१०	वि-	पि

२४७	१३	कृत्वा चिन्ता	कृत्वाचिन्ता
२४९	२१	गोद्व-	गोपोद्व-
२५०	७	जहति	जहाति
"	८	स्वप्ना-	स्वं प्रा-
२५७	७	तिश्च	तेश्च
"	१२	वतीति-	वन्तीति-
२६१	११	शङ्क-	शङ्का-
२६३	१	नेव	नैव
"	६	रथन्त-	रथन्तर-
२६४	३	अनु-	आनु-
"	१२	कल्पकं-	कल्पिकं-
२७२	४	प्राप-	प्राय-
२७३	१४	दानि	दीनि
"	१६	चान्नु-	चानू-
२७४	४	यन्व-	पन्व-
"	१४	श्रूया-	श्रूय-
२७५	१२	सङ्ख्या	सङ्ख्या
२७६	१८	दपूर्व-	दपूर्व-
२८२	४	स्यात्-	स्यात्त
२८३	२५	पर्यु-	पर्यु-
२८४	२०	ङ्गेष्वि-	ङ्गेष्वि-
२८७	२५	शो निर्वर्त्ततो.	शो निर्वर्त्तते,
२९०	१३	चरुरवत्तं-	चतुरवत्तं
२९२	९	चट्ट-	चेट्ट-
२९८	२	तीति-	तीतीति-
२९८	१	काक्ष्य-	काङ्क्ष्य-

(६)

"	१४	साध	साधा-
३०१	१०	आभ्य-	घारभ्य-
"	११	तरेयी	तरेतरयो-
३०३	४	अव-	आव-
३०४	१	ओस्मीन्द्र-	अस्मिन्द्र-
३०८	१८	अग्नि-	आग्नि-
३१०	८	ष्टिका	ष्टिको-
३१२	२३	प्राप-	प्राय-
११५	१०	ति शब्दो-	तिशब्दो-
११८	४	षामी-	षोमी-
३२१	१२	रष्ट-	रदष्ट-
३२२	३	यद्यु-	यद्यदु-
३२४	१३	दश-	दशा-
३२६	३	णनि	णानि
"	१६	घानी	घनी

इति ।

